

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД:891.550 (83.3)

БОРОНОВ УМЕДҶОН ХУЦАМУРОДОВИЧ

ФАӢОЛИЯТИ АДАБӢ ВА ТАРҶУМОНИИ ҲАСАН ИРҶОН

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология
аз рӯйи ихтисоси 10.01.04 – Таърихи адабиёт, равобити адабӣ

Роҳбари илмӣ: номзади илми
филология, дотсент Боқиев. Ҳ.О.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3-7
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	8-12
БОБИ I. ЗИНДАГИНОМА ВА ОСОРИ ҲАСАН ИРФОН.....	13-38
1. 1. Зиндагиномаи Ҳасан Ирфон.....	13-24
1. 2. Фаъолияти адабии Ҳасан Ирфон.....	25-32
1. 3. Фаъолияти тарҷумонии адиб.....	33-38
БОБИ II. САҲМИ ҲАСАН ИРФОН ДАР ИНКИШОФИ НАСРИ ТОҶИКӢ.....	39-70
2. 1. Хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори бадеии нависанда.....	39-58
2. 2. Махсусиятҳои жанрӣ ва бадеии осори адиб.....	59-70
БОБИ III. НАҚШ ВА ҚОЙГОҲИ ТАРҶУМАИ БАДЕӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ ҲАСАН ИРФОН.....	71-152
3. 1. Осори адибони ҷаҳон дар тарҷумаи Ҳасан Ирфон.....	71-132
4. 2. Махсусиятҳои сабки тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон.....	133-152
ХУЛОСА.....	153-156
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	157-158
РӢӢХАТИ АДАБИЁТ.....	159-170
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	171

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Тарчума дар таърихи адабиёти тоҷик собиқаи тулонӣ дорад. Ҳанӯз пеш аз густариши дини ислом, осори бисёре аз забони санскрит ва забонҳои дигар, ба вижа дар давраи Сосониён тарчума шудааст, ки матни паҳлавии онҳо то ба мо нарасидаанд. Аммо тарчумаҳое, ки аз рӯйи онҳо дар қарнҳои баъд ба забони арабӣ сурат гирифтаанд, мисли «Калила ва Димна» имрӯз низ мавҷуданд.

Аз қарнҳои нахустини ҳичрӣ сар карда, аз як тараф, тарчумаи осори муътабари илмиву фалсафии Юнон (бештар аз тариқи забони суриёӣ) ба арабӣ дастрас аст ва аз сӯйи дигар, бисёре аз матнҳои арабӣ ва баҳусус, тафсири Қуръон баргардон шудааст, ки ин суннат то асрҳои баъд давом кардааст. Ба ин далел, ҳарчанд доир ба назария, усул ва равишҳои тарчума то ба имрӯз таҳқиқоти фарогире сурат нагирифтааст, вале дар суннати фарҳангии мо тарчума амалан нақш ва ҷойгоҳи созанда дорад.

Тарчума аз забонҳои аврупоӣ, аз ҷумла, забони русӣ, собиқаи беш аз якасра дошта, аз оғози давраи шуравӣ мавриди таваччуҳи бисёр қарор гирифт ва бо тавсияи имконоти ҷопу нашр миқдори зиёди тарчумаи тоҷикии осори насрии адабиёти ҷаҳон ба дасти хонанда расид. Ба дараҷае, ки тарчумаи наср дар фарҳанги як қарни охири тоҷикон тадриҷан мақоми шоистаро соҳиб шуда, ба ташаккул ва таҳаввули адабиёти навини тоҷик, баҳусус, рушди наср мусоидат кардааст. Ба дунболи ин падидаи мусбат усули назарии тарчума ва баррасии меъёрҳои арзёбии он низ дар сафаҳоти рӯзномаҳову маҷаллот мавриди таваччуҳи густурда қарор гирифт, ки ба раванди инкишофи ин соҳа бетаъсир набуд.

Дар раванди ташаккул ва таҳаввули тарчумаи бадеӣ нақши шахсиятҳои ҷудоғона бузург буда, маҳз ба василаи хидматҳои эшон тарчума ҳамчун ҷузъи муҳими адабу фарҳанг дар ҷомеаи тоҷикон ҷойгоҳи шоиста касб кард. Ҳасан Ирфон дар матни ин воқеияти таърихиву фарҳангӣ яке аз поягузори тарчумаи бадеӣ шинохта шуда, эътироф гардидааст. Ба ин тартиб, фаъолияти

адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар матни воқеияти сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии солҳои сиёми замони шуравӣ шакл гирифта, ба туфайли заҳматҳои Ҳ. Ирфон ва ёрони ҳамаҳадаш намунаҳои аз адабиёти ҷаҳон ба забони тоҷикӣ тарҷума шуд ва бо гузашти замон усулҳо ва равишҳои тозаии тарҷума ба вучуд омада, ташаккули таҳаввули ёфт, ки навиддихандаи ҳаракат ба сӯйи ваҳдат ва иттиҳоди фарҳангии ҷаҳонӣ буд. Ба ин далел, тарҷумаи бадеӣ дар ин давра заминаи тозаии робитаҳои адабиро ба вучуд оварда, таъсири мутақобил ва баҳрабардорию дороиҳои адабиётҳои ҷаҳонӣ таъсир бахшид.

Тарҷумаи бадеӣ дар солҳои 30-юми асри XX ва баъд аз он ба василаи хидматҳои аввалин мутарҷимон, ки Ҳасан Ирфон низ дар ин саф буд, ба инкишофи адабиёти миллӣ, баҳусус, насри тоҷикӣ ва ташаккули шахсиятҳои миллӣ мусоидат намуда, дар шаклгирӣ ва таҳаввули насри нави тоҷикӣ нақши созанда гузошт. Ба ин тартиб, дар ҷараёни инкишофи тарҷумаи тоҷикӣ дар қатори устод Айнӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҳошим, Ҳаким Карим, Ҳабиб Аҳрорӣ ва дигарон Ҳасан Ирфон низ саҳми шоиста гузоштааст, ки аввалин намунаи он сегонаи Максим Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» («Дарбадарӣ») ва «Университетҳои ман» мебошад.

Аз солҳои 30-юми асри XX сар карда, то охири умр Ҳасан Ирфон осори бадеии адабиёти ҷаҳонро ба тоҷикӣ тарҷума карда, дар шаклгирии равишҳо, усулҳои тарҷумаи тоҷикӣ ва назарияи он ҳиссаи сазовор гузоштааст, вале то имрӯз фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии ӯ, ба тавре ки лозим аст, таҳқиқ ва арзёбӣ нашудааст.

Аз ин назар таҳқиқ, арзёбии фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар раванди воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, фарҳангии замони зиндагиву эҷодаш зарур ва муҳим буда, заминаро барои шинохти кулли раванди инкишофи насри тоҷикӣ, усулҳои равишҳои ташаккул ва таҳаввули тарҷумаи бадеӣ, ки ҷузъи таърихи адабиёти тоҷик аст, ба вучуд меоварад.

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯ. Аз тарҷумаи ҳоли Ҳасан Ирфон бармеояд, ки ӯ фаъолиятҳои аз тарҷумонӣ шуруъ кардааст. Ҳанӯз дар оғози кор кӯшишҳои дар соҳаи тарҷумаи бадеӣ мавриди таваҷҷуҳи аҳли адаб ва муҳаққиқони соҳа

қарор гирифта будааст. Аз ҷумла, устод Айнӣ таҳрири аввалин тарҷумаи бадеии ӯ, сегонаи М. Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» [«Дарбадарӣ»] ва «Университетҳои ман»-ро ба уҳда гирифта, ба чопи он фотиҳа дода буд, ки худ гувоҳи эътирофи хунари Ҳасан Ирфон дар соҳаи тарҷумаи бадеӣ маҳсуб меёбад [39].

Баъдтар қазоватҳо дар боби фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон бо тарзу равишҳои гуногун идома ёфтааст. Аз ҷумла, дар анҷумани панҷуми нависандагони Тоҷикистон фаъолияти адабии Ҳасан Ирфон мавриди таҳлил қарор гирифтааст, ки дар заминаи он Мирзо Турсунзода нақши ӯро дар эҷоди романи тарҷумаҳои «Дар кулбаи косибон» ва тарҷумаи бадеӣ мусбат арзёбӣ кардааст [115, с. 77-78]. Дар анҷумани зикршуда Сотим Улуғзода дар боби «чизҳои нодир ва арзандае, ки дар ин асар» мушоҳида кардааст «чизҳои худӣ ва оригиналӣ, ки то ин вақт дар адабиёти мо набуданд» сухан карда, аз ҷумла, гуфтааст: «Ҳаёти косибони Осиёи Миёна, муборизаи оммаи косибони камбағали истисморшаванда бо соҳибкорон ва ғайра бори аввал аст, ки дар асари Ирфон ба таври зиндагишиносона ва дақиқона» [119, с. 121-122] тасвир карда шудааст.

Баъдтар дар мақолаҳои ҷудогона, баҳсҳо оид ба санъати тарҷума, мушкилоти он, тақризҳо доир ба осори тарҷумакардаи ӯ, фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии Ҳ. Ирфон мавриди таҳлил ва баҳогузориҳои муҳаққиқони соҳа қарор гирифтааст. Аз ҷумла, Раҳим Ҳошим дар мақолаи «Горкий дар забони тоҷикӣ» доир ба хусну қубҳи тарҷумаҳои осори Максим Горкий ба забони тоҷикӣ сухан ронда, дар ин замина тарҷумаи сегонаи Горкийро аз тарафи Ҳасан Ирфон нақд карда, назари устод Айнӣ, яъне, «то ҳол ду маротиба – дар солҳои 1936-37 ва 1951-52» [133, с. 224] нашр шудани онро ёдовар мешавад. Ҳамчунин, фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии ӯ дар давоми солҳои шасту ҳаштод мавриди тавачҷуҳи аҳли қалам қарор гирифта, дар ин замина як силсила мақолаҳо ба чоп расидаанд. Мақолаҳои Ҳ. Ҳамидов «Ҳасан Ирфон» [130], Р. Ёров ва Р. Қайюм «Ҷанги тан ба тан» [61], М. Бехбудӣ «Марди покфитрат» [39] ва мақолаҳои мубоҳисавӣ, ки доир ба тарҷумаи бадеӣ

дар рӯзномаи «Маданияти Тоҷикистон» чоп шудаанд, [130; 51; 53; 54; 58; 136; 59; 57; 61] метавон ёдовар шуд, ки дар онҳо доир ба баъзе паҳлуҳои фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон сухан рафтааст.

М. Шукуров аз хидматҳои устод Айнӣ дар таҳрир ва нашри осори тарҷума аз адабиёти ҷаҳон сухан карда, дар ин замина ханӯз дар солҳои сиёми асри ХХ зери назари устод нашр шудани тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон, аз ҷумла, осори М. Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» (1936) ва Б. Ясенский «Одам пӯсти худро иваз мекунад» (1937) маълумот додааст [143, с. 174].

Адабиётшинос Лариса Демидчик низ дар мақолаи «С. Айнӣ ва М. Горкий» доир ба таъсирпазирии устод Айнӣ аз Горкий муфассал сухан карда, хидмати Ҳасан Ирфонро дар тарҷума ва нашри осори тарҷумаҳои М. Горкий, ки ба фаъолияти нависандагони ёддоштнавис таъсири бевосита доштааст, нақд намуда, сегонаи М. Горкий («Бачагӣ», «Дарбадарӣ» ва «Университетҳои ман»)-ро аввалин намунаи тарҷумаи муваффақи ин мутарҷим ба забони тоҷикӣ донистааст [51, с. 84-94]. Ин муҳаққиқ дар таърифи ба ёддошти Ҳасан Ирфон омилҳои тавачҷуҳи ӯро ба осори адиби рус низ баррасӣ кардааст, ки дар мавридаш ба он муроҷиат хоҳем кард.

Аз солҳои шастуми асри ХХ сар карда, фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар якҷоягӣ мавриди тавачҷуҳи аҳли таҳқиқ қарор гирифтааст. Ин ҳодиса ба он вобастагӣ дорад, ки Ҳасан Ирфон дар баробари тарҷумонӣ ба эҷоди осори бадеӣ низ машғул буд. М. Шукуров аз аввалин муҳаққиқонест, ки ба фаъолияти нависандагии адиб тавачҷуҳ карда, нақши ӯро дар шаклгирии осори «автобиографияи бадеӣ»-и «шаклан ва мазмунан хеле гуногун» мушаххас намудааст ва романи «Дар кулбаи косибон»-ро аввалин романи ёддоштӣ дар таърихи насри тоҷикӣ ба қалам додааст [142, с. 94]. Ҳамчунин, ин муҳаққиқ дар мақолаи «Жанри таърихӣ ва ҳудогоҳии халқ» доир ба аҳаммияти «жанри тарҷумаи ҳоли бадеӣ» дар адабиёти тоҷик сухан карда, романи Ҳасан Ирфон «Дар кулбаи косибон»-ро ҳамчун яке аз аввалин намунаҳои ин жанр ёд кардааст. [141, с. 159]. Дар мақолаи «Таърихномаи бадеии инқилоб» М. Шукуров повести Ҳасан Ирфон «Ду ёр аз ду диёр»-ро низ

ҳамчун асари наведе дар «жанри таърихии инқилобӣ» зикр намудааст [142, с. 171-172]. Ҳамчунин, дар «Энциклопедияи советии тоҷик» низ доир ба аҳвол ва осори Ҳасан Ирфон маълумоти мухтасар омадааст, ки арзиши энциклопедӣ дорад [145, с. 514-515].

Омӯзиш ва баррасии мавзуи таҳқиқ нишон медиҳад, ки аҳвол ва осори Ҳасан Ирфон чун нависанда ва фаъолияти тарҷумонии ӯ то ҳол ба дараҷае, ки лозим аст, таҳқиқу баррасӣ нашудааст. Он чи ки анҷом ёфтааст, хусусияти умумӣ ва тавсифӣ дошта, касбияти ҳунари нависандагӣ ва тарҷумонии ӯро ба таври ҷомеъ ошкор намекунад. Ба ин далел, таҳқиқ ва арзёбии ҳамаҷонибаи фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон ва махсусиятҳои ҳунари ӯ мувофиқи мақсад аст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ робитаи зич дорад. Мавзуи диссертатсияи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқии кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултети филологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии таҳқиқи мазкур, баррасии шахсияти хунарии нависанда ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон буда, дар ин замина мушаххас намудани нақши ӯ дар инкишофи наср ва тарҷумаи бадеӣ дар адабиёти тоҷик аст. Мақсади асосии таълифи диссертатсия таҳқиқ ва мушаххас намудани аҳволу осор, нақшу ҷойгоҳи Ҳасан Ирфон дар ҷараёни инкишофи насри тоҷикӣ ва ташаккули мактаби тарҷума дар адабиёти муосири тоҷик мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба ҳадафҳои зикршуда, ҳалли вазифаҳои зерин зарур доништа шуд:

- муайян кардани зинаҳои ҳаёт ва фаъолияти нависандагиву тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар алоқамандӣ бо воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии замони зиндагӣ ва омилҳои асосии ташаккули шахсияти хунарии ӯ;

- баррасӣ ва арзёбии услуби эҷодии нависанда дар эҷоди осори насрӣ ва интиҳоби осори тарҷумавӣ;

- мушаххас намудани саҳми Ҳасан Ирфон дар инкишофи насри бадеии тоҷикӣ;

- шиноخت ва арзёбии вижагиҳои хунари тарҷумонии Ҳасан Ирфон аз адабиёти ҷаҳон;

- таҳқиқ ва ошкор намудани масъалаи амонат ё худ ҳифзи сабки осори тарҷумашуда дар мисоли баъзе тарҷумаҳои мутарҷим;

- баррасии масъалаҳои интиҳоби тарҷума, алоқамандии мутарҷим ба матни аслий;

- дар ҷараёни таҳқиқ мушаххас намудани масъалаҳои назарӣ ва амалии осори тарҷумавӣ;

- муайян кардани нақш ва ҷойгоҳи Ҳасан Ирфон дар ташаккул ва таҳаввули мактаби тарҷумаи бадеӣ дар адабиёти муосири тоҷик.

Объекти таҳқиқ масъалаҳои умдаи осори бадеӣ ва тарҷумавии Ҳасан Ирфон мебошад.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқи диссертатсия баррасии осори адабӣ ва тарҷумавии Ҳасан Ирфон мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назариявии диссертатсия ба дастовардҳои илмии олимони ховаршинос ва адабиётшиносони ватанию хориҷӣ чун М. М. Бахтин, Ю. Л. Лотман, Д. С. Лихачёв, В. М. Жирмунский, Г. Гачечиладзе, Р. Якобсон, С. Айнӣ, М. Шакурӣ, А. Сайфуллоев, Х. Шарифов, А. Набавӣ, М. Мирзоюнус, Ш. Солеҳов ва дигарон бунёд ёфтааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси усулҳои таҳлили таърихию адабии ҳодисаҳои иҷтимоиву адабӣ ва методи муқоисавӣ-таърихӣ таълиф шуда, ҳамчунин, ҳангоми ҳалли ҳомаи масъалаи мавриди баҳс аз назари объективӣ ба осори адабӣ, меъёрҳои матншиносӣ, методи таҳлили бонизом ва равишҳои оморӣ-таҷрибӣ истифода гардид.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Осори бадеӣ ва тарҷумавии Ҳасан Ирфон, манобеи илмиву адабӣ, ҳамчунин, маводи матбуоти даврӣ доир ба аҳвол ва осори адиб, нусхаҳои мухталифи тарҷумаҳо, ки дар солҳои гуногун ба чоп расидаанд, сарчашмаҳои асосии таҳқиқ буда, дар ин замина аз осори назарие, ки дар шинохт, арзёбии равишҳо ва сабки тарҷума таълиф шудаанд, истифода гардид. Барои таҳқиқи муқоисавии осори бадеӣ ва тарҷумавии Ҳасан Ирфон бо эҷодиёти муосиронаш аз таҳқиқотҳои марбут ба ин масъала низ ҳамчун манобеи назариявӣ амалӣ мавриди истифода шуданд.

Навгониҳои илмии таҳқиқ. Дар адабиётшиносии тоҷик бори аввал зиндагинома, фаъолияти адабӣ, хусусиятҳои осор ва хидматҳои Ҳасан Ирфон дар ташаккули мактаби тарҷумаи бадеӣ дар адабиёти муосири тоҷик таҳқиқ ва арзёбӣ шуда, нақш ва ҷойгоҳи ӯ дар раванди инкишофи насри бадеӣ ва тарҷумаи касбӣ ба таври вижа таъйид гардидааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон ҳамчун ҷузъи муҳимми чараёни адабии давр бо хусусиятҳои хоси инкишофи худ раванди ташаккул ва

таҳаввули афкори адабӣ ва мактаби тарҷумаи бадеиро дар адабиёти муосири тоҷик муайян ва мушаххас месозад.

2. Ҳасан Ирфон ҳамчун нависанда, мутарҷим ва яке аз бунёдгузори романи тарҷумаиҳолӣ ва таърихии бадеӣ дар инкишофи насри навини тоҷикӣ саҳм гузошта, дар тарҷумаи осори бадеии адабиёти ҷаҳон низ сабки хосси тарҷумонияшро вазъ кард.

3. Насри бадеии тарҷумаҳолии ӯ, аз ҷумла, романи «Дар кулбаи косибон» ифодагари дидгоҳ ва усули хосси бархӯрди ҳунарии нависанда ба фарогирӣ ва тасвири ҳақиқати воқеӣ ва таносубу ҳамсозии он ба ҳақиқати таърихӣ буда, нақш ва ҷойгоҳи ҳунарии ӯро дар таърихи адабиёти навини тоҷик муайян месозад. Повестҳои «Ду ёр аз ду диёр», «Духтари Алчазоир» ва ҳикояи «Зарби нештар» низ ҳамчун аввалин намунаи насри бадеӣ, таърихӣ ва ахлоқӣ ифодагари ҷанбаи иҷтимоию ахлоқии адабиёт ва тамоюлҳои хосси эҷодӣ дар адабиёти он рӯзгор мебошанд.

4. Мушкилоти назарӣ ва амалии тарҷумаи бадеӣ, хусусиятҳои хосси таърихи инкишоф ва равишҳои усулии он дар мисоли таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон ҷолиби диққат буда, тарзи фарогирӣ ва амалисозии онҳо моҳияти ҷустуҷӯҳои эҷодии ӯро дар ин замина муайян менамояд.

5. Хидматҳои Ҳасан Ирфон дар пешрафти адабиёти муосири тоҷик, аз ҷумла, ташаккули мактаби тарҷумаи бадеӣ назаррас буда, дар ин замина, ӯ на фақат соҳиби сабки хосси нависандагӣ аст, балки ҳамчун мутарҷим дар ҳифзи амонат ва ба забони тоҷикӣ баргардон кардани ин гуна осор хидмати шоистаеро адо кардааст. Бинобар ин, таҳқиқи фаъолияти тарҷумонии ӯ ба шиноخت ва арзёбии усули тарҷумаи асил вобаста буда, тарзи саҳеҳ тарҷумаи дақиқ ва корбурди дақиқӣ воситаҳои забонӣ моҳияти ҳунари ӯро ифода мекунад.

6. Интиҳоб ва тарҷумаи осори бадеии адабиёти ҷаҳон рисолати маърифатдӯстӣ ва ҳудогоҳии миллатдӯстонаи Ҳасан Ирфонро бозгӯ мекунад. Тарҷумаҳои ӯ намунаи олии адабиёти бадеӣ буда, бо талошҳои нависанда холигоҳи маънавии таърихи адабиёти моро пур кардаанд.

7. Таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон усул ва равишҳои дақиқи интихоби осори тарҷумашаванда ва тарзи корбурд аз забони мабдаъро (забоне, ки асар ба он тарҷума мешавад) ба миён мегузорад, ки дар маҷмуъ, сабки тарҷумонии ӯро шакл додаанд.

8. Таҷрибаи ин мутарҷим ба истифодаи огоҳона аз унсурҳои услубӣ, монанди таносуби воситаҳои тасвир дар баёни мавзӯ ва тасвирҳо, таносуби муҳикияти тасвир, воситаҳои маъниофар, таъбироти тавсифӣ дар осори ҳаҷвӣ ва ғайра асос ёфтааст, ки далели ҳунари тарҷумонии ӯст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ дар асоснокии илмӣ, дарки хусусиятҳои хосси тафаккури бадеӣ, фардияти эҷодӣ ва фаъолияти нависандагӣ тарҷумонии Ҳасан Ирфон ошкор мешавад. Ба ин далел, осори бадеии нависанда, таҷрибаи тарҷумонии ӯ таҳлилу арзёбӣ шуда, қонуниятҳои назарӣ ва амалии масъалаҳои мавриди назар муайяну мушаххас карда шуд. Аз ин ҷиҳат, таҳқиқоти анҷомгирифта донишҳои назариро дар масъалаи таърих ва назарияи тарҷума ҳамчунон фардияти ҳунари нависандагӣ тарҷумонии Ҳасан Ирфонро тақмил мебахшад. Аҳаммияти амалии диссертатсия боз аз он иборат аст, ки мавод ва натиҷаи пажӯҳишро метавон ҳангоми таълифи таърихи адабиёти навини тоҷик, таърихи нақди адабӣ ва адабиётшиносӣ, навиштан ва мураттаб сохтани китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ аз таърихи адабиёти тоҷик, таърихи тарҷума, суҳанронихо оид ба таърихи адабиёти муосир ва тарҷума дар макотиби миёнаю олии, ҳамчунин, чун асоси назарӣ барои мураттаб сохтани таърихи тарҷумаи муосир истифода кард, зеро фаъолияти адабии Ҳасан Ирфон, бахусус, нақши тарҷумонии ӯ дар ин самт бузург ва муассир аст.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқӣ бо шиносномаи ихтисоси 10.01.04 – Таърихи адабиёт, равобити адабӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи диссертатсия бори аввал дар заминаи манобеи муҳимми марбут ба зиндагиномаи Ҳасан Ирфон аҳвол ва осори адибро омӯхта, нақш ва ҷойгоҳи ӯро дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун нависандаю тарҷумон таъин

намудааст. Натиҷаҳои асосии пажӯҳиш дар диссертатсия ва мақолаҳои нашрнамудаи муаллиф дарҷ ёфтаанд, ки хулосаи болоро тасдиқ мекунад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои асосии диссертатсия дар шакли маърузаҳо дар семинару конференсияҳои ҳарсолаи илмию назариявии ҳайати профессорону омӯзгорони Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 90 – солагии таъсисёбии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ ва 50 – солагии таъсисёбии кафедраи забонҳои хориҷии умумидонишгоҳӣ (30-юми октябри соли 2021), конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ дар мавзӯи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ» (Душанбе, 18 – уми феврари соли 2022) ва гузоришҳои илмӣ ҳарсолаи муҳаққиқ мавриди муҳокимаю баррасӣ қарор гирифтааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ 11 ноябри соли 2022 (суратҷаласаи №4) ва шурои олимони факултети филологияи тоҷик, аз 28 декабри соли 2022, суратҷаласаи №5 муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия, дар маҷмӯъ, 7 мақола, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ба ҷоп расидаанд.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се бобу ҳафт фасл, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии он 171 саҳифаи ҷопи компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ I

ЗИНДАГИНОМА ВА ОСОРИ ҲАСАН ИРФОН

1.1. Зиндагиномаи Ҳасан Ирфон

Ҳасан Ирфон ҳамчун нависанда ва тарҷумони огоҳу боҳунар дар таърихи адабиёти муосири тоҷик шинохта шудааст. Осори асили ҳунариаш дар муҳити фарҳангии мо аз солҳои сиюми садаи XX ба ин тараф мавриди қабули хоссу ом қарор гирифта бошад ҳам, вале хонанда аз зиндагиномаи нависанда ва мутарҷими номвар хеле кам огоҳи дорад. Дар адабиётшиносии тоҷик низ оид ба зиндагинома, мероси адиб ва тарҷумаҳои ӯ пажӯҳише ба миён наомадааст. Хушбахтона, лаҳзаҳои асосии зиндагии сервоқеа ва пурмазмуни ин марди ҳунар дар баъзе асарҳои то ҷое тасвир ёфтааст. Ӯ соли 1964 «Дар кулбаи косибон» ном романи навиштааст, ки аз тасвири як қисми саргузашти худаш иборат мебошад.

Чунин сарнавиштеро, ки лаҳзаҳои муҳимми онро ҳуди нависанда бо камоли ҳунар тасвир кардааст, мухтасаран баён кардан душвор аст. Дар айни замон, он чи нависанда дар алоқамандӣ бо рӯзгори аз сар гузаронидааш дар ин роман ва повестҳои «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алчазоир» овардааст, дар бисёр мавридҳо барои барқарор кардани аҳвол ва осори нависанда ба мо ёрӣ мерасонад. Дар ин асарҳо, бахусус, дар романи «Дар кулбаи косибон» ҳуди нависанда бисёре аз марҳилаву лаҳзаҳои асосии зиндагии худ ва моҳияти онро на фақат муайян, балки шарҳу тавзеҳ додааст. Ба ин далел, мо ҳангоми аз назар гузаронидани роҳи зиндагӣ ва чараҳои эҷодкории мутарҷим асосан, ба осори ёддоштӣ ва мақолаҳои гузоришоти бачопрасидааш истинод кардем, ки онҳо дар таълифоти мо арзиши меҳварӣ доранд.

Ҳасан Алихонович Мамадхонов, ки Ирфон таҳаллус дорад, 22-и март соли 1900 дар гузари Чорроҳаи шаҳри Самарқанд ба дунё омадааст. Падараш Алихон Мамадхонов аз курдҳои Эронии паноҳандаи Самарқанд буда, косиби

шоҳибоф ва модараш нилгар (рангрез) будаанд [132]. Назар ба ёддошти нависанда падараш «хамлу нақли молҳои чанде аз савдогарон ва хариду фурӯши дуконхонаи шоҳибофиро» [18, с. 4] низ бар уҳда доштааст.

Назар ба навишти Ҳасан Ирфон чун падараш «замонҳои аввали ба Самарқанд омаданаш бо сару либоси маҳаллии худ ва аслиҳаю асбоб мегаштааст, аксари аҳолии шаҳр аз кадом миллат будани ӯро надониста, афғонаш мегуфтаанд» [18, с. 19]. Падараш «кӯхнаварзишкор», бисёр чусту чолок ва боқувват буда, ба «усули варзиши қадим» гароиши сахте доштааст. Ӯ дар хона асбоби зӯрхона муҳайё сохта, «ҳар пагоҳ машқҳои тарбияи бадан» мегузаронидааст. Ҳасан Ирфон дар рӯзҳои, ки 17-18- сола будааст, дар машқи варзишӣ ба падараш тақлидкунон «баъзе варзишҳои сабуктарро» иҷро мекардааст.

Нависанда дар фасли «Марди курд»-и романи тарҷумаиҳолии «Дар кулбаи косибон» сурату сирати падарашро ба тасвир гирифта, дар баробари сифатҳои манфии падар, аз ҷумла, хашмгинӣ, оташмизочӣ ва безътимодӣ ба мардум, падарашро тимсоли инсонии ҷасур ва якрӯву якроҳ тасвир намуда, муҳочирати падарро ба мулки бегона, ошкоро набошад ҳам, рамзomez фочиа медонад, ки омили асосии он ноҷӯриҳои сиёсии замон будааст. Шояд таъсири ҳамин фочиаҳои зиндагӣ бошад, ки падараш «дар қорҳои худ бо касе маслиҳат» намекардааст: «Вай дӯсту ошноёни бисёре дошта бошад ҳам, ҳеч касро дӯсти самимӣ намедонист. Дар бораи ҳама шубҳаманд буд, магар ба як-ду дӯсти наздиктараш, ки онҳо дар Самарқанд набуданд. Ӯ дар бораи анқо будани дӯсти самимӣ ҳамеша ин мисраъро вирди забони худ қарор дода буд: «Ба ҳар кас лофи якрангӣ задам, охир ду ранг омад» [18, с. 24].

Ҳасан Ирфон аз сифатҳои неки инсонии падараш, ки худ ба мерос гирифтааст, ёд карда, аз ҷумла, меафзояд: «Вай ҳаргиз ба рӯи касе хушомадгӯӣ ва дар паси сараш ғайбату бадгӯӣ наменамуд. Дар бораи ҳар кас ҳар чӣ гумон кунад ва ҳар айбе донад, рост ба рӯяш мегуфт ва андешаву мулоҳизаеро намедонист: бинобар ин, аксари мардум аз забони белаҷоми вай парҳез карда, аз вай дурӣ менамуданд. Касоне, ки ин сифати ӯро дӯст медоштанд,

Атоуллохон ва чанд нафар дӯстони дигараш буданд, ки ба суҳбати ӯ хушдор буданд ва бо вай ба шикор рафтанро дӯст медоштанд» [18, с. 24].

Аз ёддоштҳои нависанда маълум мешавад, ки падараш хеле саҳтгир ва ҳатто, ба қавли ӯ, бисёр оташинмизочу бераҳм будааст. Ба ин далел, нависанда то ба мактаб рафтан хонаи падариро ба «зиндони хоссе» монанд карда, дар он ҷо пуразоб гузаштани умри бачагиашро таъкид кардааст. Аз ҷумла, вай ёд меоварад, ки «Умри бачагии ман то замоне, ки ба мактаб нарафта будам, дар зиндони хоссе гузашт. Ин давраро ман аз замоне ҳис кардам, ки пой бароварда, кӯфта шудани дарвозаро шунидаму кушода ва баста шудани онро бо чашми худ дидам. Давраи зиндонии барои ман агар ба тахмин дар солҳои сеюм ё чоруми ҳаётим тоқатфарсо шуда бошад, барои модари бечораам, чунон ки зикр шуд, басо пештар сар шуда буд» [18, с. 5].

Аз андешаву тасвирҳои Ҳасан Ирфон бармеояд, ӯ дар даврони бачагиаш азобу кулфати зиёд дида будааст. Ба сабаби як ҳодисае чашмаш захм бардошта, дигар аз камии нерӯи биной то охири умр ранҷ кашидааст. Он воқеаро нависанда баъди солҳо ба ёд оварда навиштааст: «Дар баҳори соли, ки ман акнун пой ба панҷ ниҳода будам, ҳодисае ба ман рӯй дод, ки азобу зиллати он якумрӣ домангири ман шуда, ханӯз ҳам аз кулфати он халосӣ наёфтаам, балки сол то сол бар саҳтии аҳволам меафзояд. Шабе дар аснои бозӣ аз лаби айвони болохона парида, ба рӯи хиштфарши ҳавлӣ ғалтидаам. Модарам пой бараҳнаву гиребони ҷок мӯйканон худро ба ҳавлии рафиқи нобинои падарам Аббосамак мерасонад ва аз ӯ чора мепурсад» [18, с. 6]. Сипас, Аббосамак «яке аз меҳмонзанони русро аз пай духтури роҳи оҳан ва дигареро аз дунболи» падараш мефиристад.

Ҳасан баъди табобати табиби афгон Атоуллохон «аз ғалтидан, зоҳиран, «безарра» начот ёфта» [18, с. 8] бошад ҳам, вале соли баъд камии нури чашмашро хангоми хондан эҳсос мекунад. Бо вучуди камии нерӯи биной, Ҳасан Ирфон аз даврони наврасӣ сар карда, ба хондан рағбати калон дошт. Падар муҳаббати фарзандро ба хондан мушоҳида карда, худ, ки шахси таҳсилдида будааст, аввал писарашро худаш таълим медиҳад ва писар дар зер

дасти падар «ба хондани Қуръон ва китоби алифбое ба усули нав шуруъ» [18, с. 11] карда, баъд аз Ҳочишайх Шоҳабдулқосими Ганҷӣ сабақ мегирад. Мулло Шоҳабдулқосим аз рӯшанфикрони Озарбойҷон буда, замоне барои фаъолияти сиёсиаш ба Сибир бадарға шуда, баъди озодӣ ба Самарқанд меояд ва мактабдорӣ мекунад. Ҳасан Ирфон маҳз дар мактаби ин марди равшанфикр бо илмҳои табиӣ ошно мегардад. Вале ин мактаб низ баста мегардад ва «баъд аз рафтани Ҳочишайх мактабро Саидризо Ализода ва Мирзоҳалим ном муаллимони ин мактаб давом дода, то Револютсияи Кабири Октябр мудирӣ ва муаллимии ин мактабро ба чо» [18, с. 60] меоваранд.

Баъд аз фирори Ҳочишайх Шоҳабдулқосим ва қатъ шудани таълим дар мактаби ӯ, падар Ҳасан Ирфонро ба «мактаби Қориака (Абдуқодир Шакурӣ)» [18, с. 77] медиҳад. Ин мактаб бо усули тадриси нав, ки савтия мегуфтаанд, роҳи дониш ва ҷаҳоншиносиро барои Ҳасан боз менамояд. Яке аз имтиёзҳои ин мактаб он будааст, ки муаллим ва раҳбари мактаби усули нави тоҷикӣ дар Самарқанд Абдуқодир Шакурӣ ва Раҳматулло Исматуллоев, ки бо хушсаводӣ ва тараққиқарвариҳои худ шуҳрат ёфта буданд, бо тарҷумаи осори адибони рус ва мурағаб сохтани китоби таълимии «Чомеъ-ул-ҳикоёт» аз ин осор дари ганҷи ройгонро ба рӯи шогирдонаш боз мекунанд. Ҳасан Ирфон дар ёддоштҳои аз фидокорӣ муаллимоне мисли Абдуқодир Шакурӣ ва Мулло Исматулло (Раҳматулло Исматуллоев) бо муҳаббат ёд намуда, вазъи умумии мактабро ба тариқи зайл шарҳ додааст: «Савияи илмии муаллимони ин мактаб аз муаллимони мактаби пештараи мо баланд набуд. Китобҳои дарсии ин мактабро як муфтии қозихонаи Самарқанд таълиф ва ё аз тоторӣ тарҷума ва чоп мекард. Дар китобҳои хониши ин чо низ кӯшише ба бардоштани нифоқ ва хусумат аз байни миллатҳои шарқ дида мешуд. Дар ин мактаб ҳам монанди мактаби Ҳочидомулло бачагони тоҷик, афғон, эронӣ ва тотор мехонданд, локин ба хонондани дарсҳои динӣ, Қуръон, таҷвид ва иҷрои амалҳои динӣ бисёр вақт сарф карда мешуд, чунончи, аз се ду ҳиссаи чадвали дарсхоро дарсҳои динӣ ишғол мекарданд. Ба ҳисоб, география ва таърих соатҳои хеле каме дода шуда буд ва ин дарсҳо фақат ба воситаи як муаллим гузаронида мешуд, ки худ ба

таҳсили ин фанҳо бисёр муҳтоҷ буд» [18, с. 78]. Сонитар, Ҳасан Ирфон дар «Мадрасаи тарбият» ном мактаб ва гимназияи писарона низ таҳсил кардааст. Вай забони русиро аввал аз муаллиме дар хона ва баъд дар мактаб омӯхтааст.

Баъди ҳуҷуми русҳо ба Осиёи Миёна ва ғалабаи Инқилоби Октябр ӯ дар мактаби шуравии дараҷаи савум таҳсилро идома медиҳад. Таҳсил дар ин мактаб аз гимназияе, ки аввал таҳсил мекард, аз бисёр ҷиҳат фарқ дошт. Махсусан, дар ин мактаб ба таълими фанҳои математика ва табиатшиносӣ эътибори хос меоданд, ки барои Ҳасан Ирфон диққатангез буд.

Забони русиро Ҳасан Ирфон, чунон ки худаш ёдовар шудааст, аз «Идрис ном ҷавони тоҷик», ки «дар магазини мошинфурӯшии «Зингер» тарҷумонӣ ва насиячинӣ» [18, с. 93] мекардааст, меомӯзад. Вале ба сабаби «русиро пухта надонистани» муаллимаш «ба мактаби тоҷикии савуми «Тарбият» дохил мешавад ва аз муаллими қазоқ – Каримқулов таълими русӣ мегирад [18, с. 94] ва дар соли савуми русихониаш аз рӯи китоби синфи дуюм русиро мефаҳмидагӣ мешавад. [18, с. 95]

Ҳасан Ирфон дар солҳои мактабхониаш ҳамроҳ бо ҳамдарсонаш тамошо кардани спетакли «Падаркуш»-и Маҳмудхоҷаи Бехбудиро дар Самарқанд ҳамчун ҳодисаи муҳимми фарҳангӣ дар ҳаёташ ба ёд меоварад. Ӯ навиштааст: «Ман ноштой кардан замон ба бозор баромадам, ки барои Санавбархон китобу дафтар харида биёрам. Дар растаи Саҳхофӣ, дар ҳар ду дамғаҳи Регистон чунин эълонҳои калонеро бар девор дидам: «Имрӯз аввалин бор фоҷиаи «Падаркуш» ба сахна гузошта мешавад. Дар бинои театри шаҳри нав тамошо аз соати ҳафт сар мешавад, ба харидани билет шитоб кунед, ҷой нарасида мемонад» [18, с. 237]. Ҳасан Ирфони он вақт наврас аз он ки дар тамошои ин спектакл ба ҷуз «се-чор нафар зани бефаранҷӣ» дигар занону духтарон натавонистаанд, ки иштирок кунанд, ба ҳасрат ёд меоварад ва аз мазмуни он ба ин натиҷа мерасад, ки писари бой бо ташвиқи «ҷӯраҳои ишратдӯсташ» падарашро кушта «дар андак вақт тамоми давлати падарро барбод дода, бар хоки сияҳ менишинад» [18, с. 245].

Аз хотираҳои Ҳасан Ирфон маълум мешавад, ки ӯ хануз дар замони наврасиаш бо нашрияҳои пешқадами он рӯзгор ошно будааст. Аз ҷумла, ӯ менависад, ки «Дар он шабу рӯз аз Боғчасарои Қрим газетаи «Тарҷумон», аз Боку газетаи «Иршод», аз Истамбул «Шамс», аз Қоҳира «Чехранамо» ва аз Калукатта «Ҳаблулматин» ба падарам меомад. Ду газетаи аввалӣ ба забони озарбойҷонӣ ва се газетаи дигар ба забони форсӣ-тоҷикӣ мебаромаданд. «Шамс» ва «Ҳаблулматин» газетаҳои ҳафтагии серварақ ва газетаҳои дигар ҳаррӯза буданд» [18, с. 228]. Ҳасан Ирфон таъкид мекунад, ки ӯ маҳз бо таъкиди падараш маҷбуран газета мехонд. На фақат газетаҳоро мехонд, балки «хулосаи ахбороти рӯзро» ба дигарон нақл мекард. Ҳатто ӯ бо муҳаррирони «газетаҳои «Тарҷумон», «Вақт» ва «Иршод» дар Самарқанд ва муҳаррири «Шамс» дар Ботум (Батумӣ – У.Б.) вохӯрда будааст. Баъзеи онҳо «обунағундориро дар Самарқанд» ба падараш супурда будаанд. Санади ҷолиб дар ин ёддошти нависанда он аст, ки «вақте ки муҳаррири рӯзномаи тоторӣ ба дидани мактаби тоҷикии навбунёд» меояд, «обунаи яқсолаи сад нусха газеташро ба фоидаи мактаб иона» менамояд [18, с. 228].

Ҳасан Ирфон «аввалин бор дар Тифлис маҷаллаи (журнали) ҳаҷвии «Мулло Насриддин»-ро (дар соли 1907) дида, аз падараш илтимос мекунад, ки ба ин журнал обуна шавад. Ин маҷалла ба забони озарбойҷонӣ ҳафтае як бор ҷоп мешуд, «бо мақолаи ҳаҷвӣ ва суратҳои ханданокаш бисёр» ба Ҳасани наврас «маъқул шуда буд» [18, с. 228]. Он чи оварда шуд, ҷузъи рӯзгори нависанда буда, омилҳои ташаккули маънавии ӯро нишон медиҳад. Ҷунон ки санадҳо нишон медиҳанд, дар ин қор ҳиссаи падараш ҳамчун марди маърифатдӯсту озодинҳо қалон будааст.

Баъди хатми гимназия Ҳасан Ирфон дар мадрасаи «Тарбият» таҳсил карда, баъдтар дар соли 1916 курси дусолаи ғоибонаи ҳисобчии тичорат ва савдои Петроградро хатм мекунад [18, с. 314] ва фаъолияти меҳнатиаш дар соли 1919 оғоз меёбад. Вай аввал дар шуроҳо, иттифоқи қасаба ва комиссариати қорҳои дохилӣ фаъолият намуда, сипас, баробари таъсис ёфтани маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» дар идораи ин нашрия мақолаву гузоришҳоро аз забонҳои русӣ ва

тоторӣ ба тоҷикӣ тарҷума мекунад ва онҳо дар маҷалла чоп мешаванд. Ҳамчунин, дар ҳамин давра баъзе мақолаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ низ дар маҷалла чоп шудаанд, ки бештар ба вазъи сиёсии Эрон марбут будаанд. Аз ҷумла, мақолаи «Ранҷбарони Эрон» аз ҷунин навиштаҳои буда, 8-уми март соли 1920 дар шумораи 33-юми маҷалла чоп шудааст [68].

Фаёлият дар ин нашрия сабаб мешавад, ки ӯ аз таҷрибаи Саидризо Ализода ва Фаҳриддини Роҷӣ баҳраманд гардида, бо тарҷума ва интишори муҳимтарин хабару гузоришот ба пешрафти он ёрӣ расонад. Ба ифодаи дигар, ӯ яке аз аввалин рӯшанфикрон ва маорифпарварони оғози асри XX маҳсуб ёфта, дар пайдоиш ва ташаккулу таҳаввули матбуоти нави тоҷикӣ фаёлона саҳм гузоштааст. Фаёлияти тарҷумониаш маҳз дар идораи «Шуълаи инқилоб» оғоз ёфта, роҳи минбаъдаашро ба тарҷумаи осори бадеӣ боз менамояд.

Соли 1921 маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» баста мешавад ва Ҳасан Ирфон як муддат дар вазифаҳои гуногуни хоҷагӣ давлатӣ, аз ҷумла, раиси артели шоҳибобӣ, тарҷумони Комитети иҷроияи вилояти Самарқанд (1924), директори Нашриёти комиссариати халқии зироати РСФСР Ўзбекистон (1925), муаллими забони форсии Университети давлатии Самарқанд ба номи Алишер Навоӣ (1933) фаёлият менамояд. Ҳамзамон, фаёлияти тарҷумониашро дар рӯзномаи «Зарафшон» давом дода, баъди таъсиси рӯзномаи «Овози тоҷик» муҳаррири он Абдулқайюм Қурбӣ буд, ӯро ба кори рӯзнома ҷалб кардааст. Дар идораи ин рӯзнома низ Ирфон ҳамчун тарҷумон фаёлият намудааст. Баъди таъсиси «Нашриёти давлатии Тоҷикистон» Ҳасан Ирфон ҳамроҳ бо Садриддин Айнӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Аҳмадҷони Ҳамдӣ, Раҳим Ҳошим ва Туракул Зеҳнӣ фаёлиятро идома дода, дар тарҷума ва нашри осори адабии сиёсӣ саҳм мегирад. Бахусус, дар ин давра хидмати ӯ дар тарҷума ва нашри китобҳои дарсӣ, ки мактабҳои тоҷикӣ ба онҳо саҳт эҳтиёҷ доштанд, калон аст. ӯ аз забони русӣ китобҳои дарсии ихтисосҳои гуногун ва осори классикони марксизм-ленинизмро тарҷума карда, ба ин васила, дар пешрафти мактабу маорифи нав ва маърифати сиёсӣ иҷтимоӣ шаҳрвандон саҳми худро гузоштааст. Дар ҳамин солҳо хонанда бори аввал ба василаи тарҷумаҳои ӯ бо

асарҳои Ф. Энгелс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат», асарҳои нависандагони рус А. Гончаров ва И. Куприн ошно гардидааст [139, с. 210].

Дар солҳои ки Ҳасан Ирфон дар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» ва «Нашриёти давлатии Тоҷикистон» фаъолият намудааст, бо устод Айнӣ, Саидризо Ализода ва дигар рӯшанфикрони доираи адабиву фарҳангии Самарқанд робитаи зичи ҳамкорӣ доштааст. Шиносоии Ҳасан Ирфон бо Садриддин Айнӣ аввалин бор дар соли 1918 воқеъ шудааст. Ирфон ба ёд меоварад, ки «...нахустин бор ман номи ин мардро (Айниро – Б.У.) аз рӯи як асари дарсии худаш дар солҳои 1910 («Таҳзиб-ус-сибён») дар хотир доштам, ҳангоме ки муаллимони собиқам мулло Абдуқодири Шакурӣ ва мулло Исмаилюлло Раҳматуллозодаи самарқандӣ: «Инак, домолло Садриддин Айнӣ» – гуфта, ўро дар пеши китобхонаи Зарафшонӣ Самарқанд ба ман шинос карданд, аз дидори як муаллими дигари мактаби нав (бо номи Усули савтия) бисе дилшод гардидам (домолло Айнӣ баъди омадан ба Самарқанд гӯё нав ба муаллимии мактаби Раҳматуллозода даромада буд), зеро дар он замон аз халқи маҳалии мо (ўзбек ва тоҷик) муаллимони мактаби нав дар тамоми кишвар ангуштшумор буданд ва дар байни даҳ нафар, ки то он вақт ман мешинохтам, аз аҳли Бухоро касе набуд, табиӣ, «муаллими мактаби нав аз Бухоро» хеле боиси таъҷуб ва мароқи ман гардид». Чун дилаш ба суҳбати устод муштоқ буд, нафақат ба суҳбати устод расид, балки ҳамфикру ҳамкор ҳам шуд. [69, с. 30].

Ҳасан Ирфон минбаъд бо устод Айнӣ на фақат ҳамкор шуд, балки аввалин тарҷумаҳояш зери назари он кас нашр шуда, «дар чандин базмҳои хос...шарафи хидматгузори ба устод ва санъаткорони» дигар, аз ҷумла, Ҳочӣ Абдулазиз насибаш гашта буд [69, с. 30]. Ҳасан Ирфон, ки вазифаи саркотибӣ ва мутарҷимии маҷаллаи «Шуълаи инқилоб»-ро бар уҳда дошт, шогирд ва ҳамкори устод низ буд. Дар мақолаи «Ёддоштҳои ман дар бораи устод Айнӣ» робитааш бо устодро ба ёд оварда, менависад: «Дар шароити қор аз замоне ки ман бо устод Айнӣ сару қор пайдо кардам (аз баҳори соли 1919, ки ман саркотиб ва мутарҷими маҷаллаи тоҷикии «Шуълаи инқилоб» гардидам), ҳаргиз дар ин мард қибру ғуруре мушоҳида накардаам. Илова бар ҳамқаторони

устод, чавонони навқалам ва муаллимони пиру чавоне, ки аз вай маслиҳате мепурсиданд, ӯ бо камолу сабру хавсала ва маҳорати устодона саъй мекард, ки пурсандаро бо чавоби худ қонеъ гардонад. Ҳаргиз бо «вақт надорам, сонитар биёед» ва монанди инҳо дасти рад бар синаи касе намениҳод, борҳо дидам, ки сармуҳаррири маҷаллаи мазкур Ализода мақола ё ашъори хоми баъзе навқаламонро барои ислоҳ ба устод Айнӣ меод ва он марди мухтарам бе ин ки рад ё таъхире раво донад, дарҳол дар паҳлуи мизи ман нишаста (хонаи кори ходимони маҷалла фақат аз як хонаи ҳафтболорӣ иборат буд, дар шафати Комиссариати вилоятии корҳои миллӣ воқеъ гардида, базӯр дар он се миз меғунҷид), ба таҳрир ва ислоҳи мақола ё ашъор мепардохт ва ҳол он ки идораи маҷалла аз камбизоатӣ ба ин корҳо музде дода наметавонист...» [69, с. 31].

Миёни Ҳасан Ирфон ва дигар кормандони маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» ва сонитар «Нашриёти давлатии Тоҷикистон» муносибати самимонаи эҷодиву ҳамкорӣ ва ҳамраъӣ барқарор будааст. Махсусан, робитаи ӯ бо сармуҳаррири маҷалла Сайидризо Ализода то охир пурмуҳаббат ва қавӣ будааст, ки аввал, сарманшаи ҳунариву эҷодӣ, сонитар, хешу таборӣ доштааст. Яъне, дар ҳамон солҳо Ҳасан Ирфон бо духтари Сайидризо Ализода Сайида Ализода хонадор шуда, аз ӯ соҳиби ду фарзанд – Ҳурмузу Парвиз мегардад, ки писари дувумаш то солҳои наздик дар Донишгоҳи давлатии Самарқанд аз фанни физика дарс меғуфт.

Ҳасан Ирфон дар романи «Дар кулбаи қосибон» аз хидматҳои Саидризо Ализода бо муҳаббат ёд карда, навиштааст: «Муаллим Саидризо Ализода баъди аз гузари Чорраҳаи Ҳочазулмурад кӯчидани мактаби Ҳочидомуло муддати дувоздаҳ соли дигар бо устоди худ ва сонитар бо рафиқи наздикаш Мирзоҳалим (ӯ низ аз шогирдони Ҳочишайхи мазкур буд) дар мактаби нави Саидмаҳалла муаллимӣ карда, дар ин муддат садҳо фарзанди халқро бе пул соҳиби хатту савод намуд. Аммо азбаски маоши ночизи муаллимии он замон ба зиндагонии як дараҷа муносибтаре қифоят намекард, вай маҷбур буд, ки баъд аз дарс ба чопхонаи Дамиров ва Слияновҳо рафта, то нисфи шаб ҳуруфчинӣ кунад» [18, с. 81].

Ҳасан Ирфон аз соли 1938 то соли 1952 аз корҳои эҷодӣ канор меравад ва чандин сол дар фабрикаи пиллакашии «Хучум»-и шаҳри Самарқанд дар вазифаҳои гуногун, аз ҷумла, ҳисобдор, сардори сеҳ ва муҳандиси коргоҳи ғайолият менамояд. Аммо муҳаббате, ки ба адабиёт ва ҳунари асил дошт, ӯро дубора ҷазб месозад ва минбаъд ҳаёташро ба тарҷумаи осори бадеии адабиёти ҷаҳон ва эҷоди повесту роман ва ҳикоя сарф месозад. Маҳз дар ҳамин давра, муддате дар Душанбе ҳамроҳи Мидҳат Бехбудӣ иҷоранишинӣ карда, ба тарҷума машғул мешавад. Ғайолияти индавраинаи ӯ ба соли 1952 рабт мегирад.

Мидҳат Бехбудӣ он рӯзхоро ба ёд оварда навиштааст, ки «иҷоранишинии мо дар як ҳавлӣ ин тавр рост омад. Соли 1952 (он вақт мудирӣ шуъбаи адабиёти бадеии «Наشريёти давлатии Тоҷикистон», ҳоло «Ирфон» будам) масъалаи тарҷумаи «Чӣ бояд кард»-и Н.Г. Чернишевский ба миён омад. Ба кӣ супурдани тарҷумаи ин асар муҳокима шуд. Хоҳиш кардам, ки тарҷума ба Ҳасан Ирфон супурда шавад. Хоҳиши ман ба директори нашриёт М. Нурматов, ки ҳама Мирако мегуфтанд ва сармуҳаррири нашриёт Ҳ. Аҳрорӣ писанд омад. Мирако хоҳиш намуд, ки ба Ирфон мактуб навишта, фикри ӯро фаҳмам (Бинобар торафт камқувват шудани биноии чашмаш, чанд муддат бо таҳриру тарҷума машғулӣ намекард). Ҳамон рӯз мактубро фиристодам ва дере нагузашта, бо изҳори миннатдорӣ ҷавоб омад, боз илова кардааст, ки ба Душанбе рафтагор аст. Ӯ ба хонаи ман омад. Баъди ду-се рӯз яке аз хонаҷаҳои холии ҳавлиро иҷора гирифт ва ҳар ду дар як ҳавлӣ қариб як сол иҷоранишин шудем» [39].

Низоми зист ва кори Ирфон дар хонаи Бехбудӣ чунин будааст, ки соати шаши пагоҳӣ аз хоб хеста, ба варзиш машғул мешудааст. Баъди шустушӯӣ дар наҳорӣ ду тухмо бо як стакан шири ширин хӯрда, баъди ним соати гардиш, то соати яки рӯз ба тарҷума машғул мешудааст. М. Бехбудӣ ба ёд меоварад, ки «дар болои миз аз тарафи рост чароғи электрикии панҷсадволтӣ месӯхт. Ирфон дар рӯшание, ки чашмҳои одӣ тоб оварда наметавонист, ба болои китоб ҳам шуда мехонд ва баъд тарҷумаашро менавишт. Ин ҳол ҳар рӯзу ҳафтаю моҳ давом мекард» [39].

Ҳасан Ирфон дар чунин вазъият, дар ҳамон хонаи иҷоравӣ тарҷумаи «Достони марди ҳақиқӣ»-и Борис Полевой, «То абад бо Москва»-и Николай Рибак ва «Чӣ бояд кард?»-и Н.Г. Чернишевскийро ба анҷом расонда, нашр менамояд. Баъди ба Самарқанд бозгаштан, бо вучуди он ки биноии чашмашро тамомоман аз даст дода буд, ба кори тарҷумаву эҷоди осори дигар идома медиҳад. Назар ба шаҳодати Мидхат Бехбудӣ дар ҳамин ҳоли нобиноӣ «як кас матни русиро мехондаасту Ирфон гӯш карда, баъд ба шахси дуҷум тарҷумаашро имло мекардааст» [39]. Ин шахс хоҳарарӯсаи Хадича Ализода будааст. Яъне, пеш аз он ки нависанда ин ё он асари тозаӣ худро ба рӯи қоғаз оварад, онро ба Хадича Ализода дахонӣ нақл мекунад. Матн, ки навишта шуд, онро бори дигар ҳамроҳ мехонанд ва ҷойҳои зарурӣ таҳрир карда мешавад. Сипас писараш матнро дар машинка чоп мекунад. Ҳамин тарик, ҳангоми тарҷума низ матни русиро ҳамсараш Сайида Ализода қироат мекунад ва Ҳасан Ирфон онро тарҷума карда, ба Хадича Ализода нақл менамояд. Дар ин кори душвор ба падари нобино писаронаш низ ҳамеша ёрирасон будаанд [39].

Ба шаҳодати М. Бехбудӣ Ҳасан Ирфон бо Абдусалом Дехотӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Зиёдулло Шаҳидӣ ва рӯзноманигор Муродкул Муқимӣ робитаи наздик дошта, дар ҷамъомаду нишастҳо бо онҳо ҳамроҳ будааст [39].

Хулоса, аз таҳлилҳои анҷомгирифта метавон ба ин натиҷа расид, ки Ҳасан Ирфон фаъолиятро дар идораи маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» аз тарҷумонӣ шуруъ карда, тадриҷан ба тарҷумаи осори адабиёти ҷаҳон мепардозад ва дар ин замина корҳои шоёнро ба анҷом мерасонад. Вай аз оғози фаъолият тарҷумаро дар ҳаёти маънавии миллати тоҷик пураҳамият шинохта, онро дар иртибот бо халқҳои дигар муҳимтарин омили мубодилаи афкори миллий ва байналмилалӣ, воситаи шиносӣ бо ҳаёт ва маданияти қавму миллатҳо ва ба ҳам наздикшавии мардумони ҷаҳон донистааст. Бахусус, дар солҳои бистуму сиюм барои Ҳасан Ирфон «тарҷумаи кори муҳими давлатӣ» ва «як шакли комилҳуқуқи эҷодӣ» [67, с. 173] ба шумор омада, ӯро во доштааст, ки муҳимтарин осори адабӣ ва сиёсӣ иҷтимоиро ба тоҷикӣ баргардонад ва ба ин

васила, дар ташаккули мафкураи ҷаҳоншиносии мардум таъсири судманд расонад.

Дар солҳои шастум Ҳасан Ирфон ба ҷуз таълифи повесту роман ва тарҷумаи осори адибони ҷаҳон ба навиштани ҳикоя ва мақолаҳои ҷудогона низ машғул шудааст. Мақолаҳои ӯ «Ба назари ман», «Ёддоштҳои ман дар бораи устод Айнӣ» ва ҳикояи "Зарби нештар» аз ҷумлаи чунин таълифоти Ҳасан Ирфон мебошанд, ки поёнтар дар бораи онҳо маълумот медиҳем.

Ҳасан Ирфон аз соли 1961 узви Иттифоқи нависандагони СССР ва яке аз поягузори робитаҳои ҳасанӣ адабӣ миёни халқҳои шуравӣ собиқ, кишварҳои сотсиалистӣ ва ҷаҳон буд. Вай 22-юми июли соли 1973 баъди бемории тулонӣ дар зодгоҳаш – шаҳри Самарқанд вафот кардааст.

1.2. Фаъолияти адабии Ҳасан Ирфон

Дар солҳои 30-юми асри ХХ Ҳасан Ирфон дар қатори Мирзо Турсунзода, Абдусалом Дехотӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҳошим, Туракул Зеҳнӣ, Саидризо Ализода ва даҳҳо шоиру нависандагон ва рӯзноманигорон, ки эҷодиёти худро аз аввалин маҳфилҳои адабии матбуоти тоҷик оғоз карда буданд, ба майдони адабиёт қадам ниҳода, дар тараққиёти назму наср ва тарҷумаи бадеӣ нақши муассиру мондагор гузоштааст. Дар ин давраи ҳассос, эҷод ва интиҳобу тарҷумаи осори бадеӣ барои онҳо осон набуд. Чараёни адабиёти идеологияи ҳизби коммунист зери таъсир ва раҳнамоии худ гирифта буд. Бо вучуди маҳдудиятҳои сиёсӣ идеологӣ, ки ҳизби ҳоким вазъ карда буд, Ҳасан Ирфон мисли даҳҳо ҳамқаламонаш тавонист, ки на фақат чехраи инсонӣ ва хунариашро ҳифз кунад, балки равиши мондагори эҷодӣ осори хунари ва тарҷумаи бадеиро шакл диҳад ва тараққӣ бахшад. Ин роҳро барои ӯ фаъолият дар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» ва ҳамкорӣ бо устод Айнӣ ва қаламкашони дигар ҳамвор намуд ва натиҷаҳои судманд ҳам дод.

Чунонки дар фасли пешин ёдовар шудем, Ҳасан Ирфон фаъолиятро ҳамчун тарҷумон дар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» оғоз карда, барои ин наشري аз забонҳои русӣ ва тоторӣ мақолаҳои сиёсӣ ва иҷтимоиву фарҳангиро тарҷума мекард ва гоҳо худ низ дар мавзӯҳои сиёсӣ иҷтимоӣ мақолаҳо менавишт ва нашр мекард. Таҷрибаи тарҷумонӣ сабаб шуд, ки ӯ ба эҷодӣ осори бадеӣ пардозад ва дар ин замина ҳикояву роман ва повестҳо ба мерос гузорад. Асарҳои бадеии адиб бо гузашти замон чехраи ӯро ҳамчун нависандаи ҳақшиноси воқеанигор зинда медоранд, ки на ба ҳар қаламкаш муяссар мешавад. Осори бадеии ӯ, пеш аз ҳама, бозгӯкунандаи падидаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маънавии мардум дар душвортарин давраҳои таърих мебошад. Вазъи ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавии халқро ӯ аз наздик дида ва мушоҳида карда, ба тасвир кашидааст, ки таъсирпазирии бевосита ва огоҳонаи ӯро аз раванди воқеиятҳои зиндагӣ нишон медиҳад.

Аввалин маҳсули кори нависандагии Ҳасан Ирфон қиссаи «Ду ёр аз ду диёр» мебошад, ки соли 1960 дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ва соли 1962 тавассути «Нашриёти давлатии Тоҷикистон» ба чоп расидааст. Дар повести мазкур нависанда «воқеаҳои муҳимми сиёсӣ-иҷтимоии дар байни солҳои 1880-1893 дар Осиёи Миёна ва Кавказ» [79, с. 72] рӯйдодаро ба тасвир гирифтааст. Сарнавишти пуршебу фарози шахсиятҳои асосии асар – Аличон ва Салим дар повест бозгӯи вазъи иҷтимоӣ ва ахлоқии зиндагии инсон дар ҷомеаи он рӯзгор буда, нависанда бо тасвири образнок ва дақиқ моҳияти ҷомеаи истеъмолий ва омилҳои фурурезии онро ба сароҳат нишон додааст.

Ин повест зери назари Сотим Улуғзода чоп шуда, дар пешсухани нашриёт доир ба хидматҳои Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи осори адабиёти ҷаҳон сухан рафтааст. Ҳамчунин, нашриёт хонандаро огоҳ кардааст, ки «Солҳои охир тарҷумони куҳансоли мо ба офаридани асарҳои оригиналӣ ихтиёр намуда, дар бадали як муддати кӯтоҳ романи калони «Дар кулбаи косибон» ва ҳамин повести «Ду ёр аз ду диёр»-ро навишта тамом кард» [15, с. 2]. Ин аввалин ва охири нашри повести арзишманди нависанда буда, аз нав чоп кардани он барои ҷомеаи имрӯзаи мо на фақат беаҳамият нест, балки ба наҳве сарчашмаи худшиносӣ ва худбӣ ҳам маҳсуб меёбад. Махсусан, тасвирҳои нависанда аз ҳаёти муҳочирони меҳнатии тоҷики ибтидои садаи бист ҳамчун хуччати адабиву таърихӣ ҷолиб ва пураҳамият мебошад. Ҳасан Ирфон бо фарогирии воқеиятҳои сарнавишти шахсиятҳои асараш ҳоли инсонии меҳнаткаш, вале мазлумро дар фосолаи замон ба хонанда муаррифӣ менамояд, ки дар насри он рӯзгор ва имрӯз низ бесобиқа аст.

Унсури дигари муҳимме, ки таърихияти ин повестро ҳифз мекунад, пайванди воқеаҳои тасвиршаванда бо рӯзгори ҳуди нависанда ва падари ӯ – Аличон иртибот дорад. Ба ифодаи дигар, повест асоси тарҷумаҳои дошта, аҳволи онҳоеро бозгӯ мекунад, ки баъдтар Ирфон дар романи «Дар кулбаи косибон» сарнавишти баъзе аз ин шахсиятҳоро дар бораашон инъикос кардааст, ки Салим ва Алӣ аз он ҷумлаанд. Дар повест яке аз шахсиятҳои асар кӣ ва аз кучо будани Салимро пурсон мешавад, ӯ чунин посух медиҳад: «Ман аз

кӯхистони Фалғар, тобеи аморати Бухоро мебошам, ки падарам бо касби сартарошиаш дар деҳаи худ маро калон ва каме соҳиби савод карда, дар шонздаҳсолагиям ба шаҳри Самарқанд бурдааст ва бо ҳадяи ба қадри ҳол ба назди мударриси мадрасаи Мирзоулуғбек, ки бояд номашро шунида бошӣ, даровардааст. Мударрис маро қабул мекунад ва ба яке аз халифаҳои худ месупорад...» [15, с. 18]. Баъд нависанда сарнавишти пурфочеаи ин шахсро дар Маккаву Курдистону Ироқ тасвир карда, таърихеро пешорӯи хонанда зинда мекунад, ки ҳеч таърихнависе сабт накардааст.

Қаринаҳои сарнавишти Салим ўро бо шахсияти тавонои романи «Дар кулбаи Косибон» – Салимамак яке кардааст, ки худи нависанда инро тасдиқ мекунад ва менависад: «Зикраш (яъне зикри сарнавишти Салимамак – У.Б.) дар қиссаи «Ду ёр аз ду диёр» гузашт». Аз ишораҳо ва таъйиди нависанда бармеояд, ки сарнавишти Алӣ дар повести «Ду ёр аз ду диёр» ва романи «Дар кулбаи косибон» чузъи аҳволи ў ва хонаводааш, аз чумла, падараш будааст.

Повести «Ду ёр аз ду диёр» воқеиятҳои иҷтимоӣ ва маънавии он рӯзгор, сарнавишти инсонҳои қурбонии ҷаҳолати зимомдорони вақт ва равандҳои сиёсии ҳаёти ҷомеа, аз чумла, муборизаи табақаҳои ба ҳам зидро хеле дақиқ ва воқеъбинона тасвир карда, дар ин замина вазъи фарҳангию ахлоқии муҳит ва бархӯрди шахсиятҳо ба онро низ равшан мекунад. Шахсиятҳои мусбати повест – Аличон, Салим ва Сулаймон дар муқобили инсонҳои манфиатхоҳ – Болокишбек, Ҳочишамсиддин, генерал Анненков ва дигарон бо тамоми чузъиёти амалу кирдорашон тасвир шуда, вазъи зиндагии фард ва муносибатҳои манфиатхоҳона омили таҳаррукбахши ҷараёни воқеиятҳо қаламдод шудаанд, ки ҳуччати таърих ҳам ҳастанд [79, с. 72].

Мо дар боби баъдӣ, доир ба хусусиятҳои мундариҷавӣ ва жанрии ин повест ва ҳунари тасвиргарии нависанда муфассал сухан хоҳем кард. Алҳол, ба он чи гуфта шуд меафзоем, ки «Ду ёр аз ду диёр» нахустин таълифоти бадеии Ҳасан Ирфон буда, бо хусусияти хоси мундариҷавӣ ва сохторӣ дар насри ибтидоӣ солҳои шасти садаи бист ҷойгоҳи хос дошта бошад ҳам, аммо, дар вақташ ва баъд низ аз назари адабиётшиносону мунаққидон дур монда, таҳлил

ва арзёбӣ нашудааст. Фақат М. Шукуров (М. Шакурӣ) дар мақолаи «Таърихномаи бадеии инқилоб» аз ин асар ҳамчун намунаи «жанри таърихии инқилобӣ» [142, с. 171] ёд кардааст.

Дигар аз осори бадеии Ҳасан Ирфон повести «Духтари Алчазоир» буда, бори аввал соли 1962 дар маҷаллаи «Шарқи сурх» («Садои Шарқ») ба чоп расидааст. Ҳамчунон ки дар пешсухани идораи маҷалла қайд шудааст, муаллиф дар ин повест «ҳаёти одамони тараққипарвар, муборизони роҳи озодӣ, инчунин, дӯстии меҳнаткашони советӣ бо мардуми Алчазоир»-ро хеле возеҳу ҷолиб ва таъсирбахш тасвир кардааст [16, с. 45 – 61]. Ин повест низ аз замони нашр (1962) то ба имрӯз нақд ва арзёбӣ нашуда, фақат А. Қамаров дар мақолаи «Дар кулбаи косибон» – романи тарҷимаиҳолӣ» [77, с. 72] аз ин асар ба тариқи умумӣ ёд кардааст.

Повести «Духтари Алчазоир» дар фарогирӣ ва тасвири воқеиятҳои барои хонандаи тоҷик нав ва бо забони сода, равону тасвирӣ диққатангез буда, як давраи муҳимми воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ солҳоро, ки марбути аҳди шуравӣ аст, ба назари хонанда менамояд. Шахсияти марказии повест Абдулҳамиди Ахборӣ дар тасвири нависанда рамзи ҳақиқат ва ҳақшиносӣ, инсонпарварӣ ва адолатхоҳӣ буда, дар муқобили онҳое гузошта шудааст, ки миёни ҳақиқат ва шикамашон фарқе намегузоранд.

Абдулҳамид, рӯзноманигор аст ва «аз баракати каломии ширин ва баёни дилпазири худ ба муҳбириии чандин газетаи арабии Мисру Алчазоир, чандин газетаи фаронсавии маҳаллӣ, Париж, Марсела, ва Лион ва ҳатто хабарнигории ду газетаи Инглистон ноил шуда,... ҳаргиз ба ҷуз хабарҳои рост чизе наменавишт ва манфиати миллати ситамдидаи худро барои хушомадгӯӣ ва соҳибони зару сим ба зерӣ намениҳод» [16, с. 46]. Нависанда дар симои Абдулҳамиди рӯзноманигор одамони ҳақҷӯю ҳақшиносро тасвир кардааст, ки онҳо манфиати мардуми мазлум ва бечораро ҳимоят менамоянд.

Повест аз ҳикоятҳои ҷудогона иборат буда, ҳар кадоми онҳо мазмун ва мундариҷаи хоси худро доранд. Аз ҷумла, дар ҳикояти «Бахти Ҳалима» симои зану марди мазлум ва духтари онҳо, ки ба сабаби сару либоси дуруст надоштан

ва ҳаққи хондан дар дорулфунунро напардохтан аз ҳуқуқи таҳсил маҳрум мешавад, ба тасвир омадааст. Ҳикоя вазъи иҷтимоии духтари Алчазоир – Ҳалимаро бозгӯ карда, дар муқобили чунин беадолатӣ истодагарӣ кардан ва аз шарафи инсонии ӯ ҳимоят намудани рӯзноманигор Абдулҳамидро ба сароҳат нишон медиҳад.

Тавачҷуҳи гарми Ҳасан Ирфон ба ҳаёти иҷтимоии сокинони мазлуми Алчазоир сабабҳои воқеӣ дорад. Аввалан, сиёсати адабии давр чунин тақозо дошт, сониян, ҳуди вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии хонаводаи падарии нависанда, ки аз курдҳои муҳоҷири Эрон буд ва бар асари вазъи нгувори иҷтимоӣ ба Самарқанд ҳиҷрат кард, ҳисси табиӣ инсонпарвариро дар дили нависанда ҷой карда буд. Бинобар ин, дар ин повест ба сарнавишти мазлумони кишвари Алчазоир тавачҷуҳ кардани нависанда ҳодисаи табиӣ буда, ӯро ғамшарикӣ мазлумон ва бадбинӣ золимон ба назар менамояд, ки аз ҷиҳати маънавӣ хеле таъсиргузор аст.

Ба ҷуз ин ду повест, Ҳасан Ирфон ибтидои солҳои шастуми садаи бист романи мондагори «Дар кулбаи косибон»-ро таълиф намуд, ки он баъди муҳокимаҳои тулонӣ дар шумораҳои 11-у 12-и соли 1962, 1, 2, 3, 4, 5 ва 7-и соли 1963 дар маҷаллаи «Шарқи сурх» ва соли 1964 аз тариқи нашриёти «Ирфон» ба ҷоп расид. Дар адабиёти тоҷик баъди «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ва «Субҳи ҷавонии мо»-и С. Улуғзода романи «Дар кулбаи косибон»-и Ҳасан Ирфон савумин асари тарҷумаиҳоли бадеӣ буда, бо хусусиятҳои хоси мундариҷавию ғоявии худ аз ду асари ёдшуда фарқ дорад. Ин романро дар ибтидо доираҳои расмӣ адабӣ хуш қабул накардаанд. Аз ҷумла, М. Турсунзода дар анҷумани нависандагони Тоҷикистон аз ҷанд ҷиҳат ба роман эроди саҳт гирифта, муаллифро барои «образҳои қаҳрамонони худро аз ҷиҳати психологӣ» такмил надодан ва «доираи баёнро васеъ» нанамудан коҳиш кардааст [115, с. 78]. Мо суҳанони баъдии М. Турсунзодаро, тулонӣ бошад ҳам, пурра иқтибос мекунем, зеро ин муҳокимаҳову муносибатҳои ғайримунсифона низ ҷузъи аҳволи нависандаи шодравон мебошанд. М. Турсунзода навиштааст: «...вақте ки ман романи нав аз ҷоп баромадаи яке аз адибони куҳансоламон Ҳ. Ирфон

«Дар кулбаи косибон»-ро ба даст гирифтаам, чунин фикре дар ман пайдо шуд, ки Ирфон ба ман чӣ чизи нава ҳикоя мекарда бошад. Оё дар романи ӯ кашфиёти нава мебинем?

Мо Ҳ. Ирфонро ҳамчун тарҷумони пуристеъдод мешиносем ва пайдо шудани чунин як китобро фақат табрик кардан лозим аст. Муаллиф воқеаҳои тасвиркардаашро нағз дар хотир дорад. Дар пеши назари мо образи марди сангдили бераҳме тачассум меёбад, ки ҳатто хонаи худро ба зиндон табдил додааст. Зиндагии пурмашаққати косибон, истисмори бераҳмона, беҳукукии занон - ҳамаи инҳо бо камали диққаткорӣ тасвир шудааст. Аммо бо вучуди ин, хонанда як қатор ноқаноатмандӣ хис мекунад. Ба фикри ман, сабабаш дар он аст, ки ҳамаи инро мо пештар, аз ҷумла, дар асарҳо С. Айнӣ хондаем. Дар ин ҷо тааҷҷуб ҳам нест, чунки тарҷумаи ҳоли Ирфон ва Айнӣ ба ҳам монандӣ доранд.

Агар чизҳои зиёдатӣ аз роман бароварда мешуданд, эҳтимол, образҳои муаллимони мактабҳои нав (Саид Ризо Ализода, Мирзоҳалим), ки онҳоро муаллиф нағз тасвир кардааст, боз ҳам пурратар мегардиданд» [115, с. 77].

Ду повести дар боло ёдшудаи нависанда ва романи «Дар кулбаи косибон» зери таҳрири Сотим Улуғзода ба ҷоп расидааст. Сотим Улуғзода ин романро на фақат таҳрир, балки дар муқобили онҳое, ки хидмати нависандаро нодида мегирифтанд, аз роман ҳимоя ба наشري он мусоидат намуда, «чизҳои худӣ ва оригиналӣ»-и романро, ки «то ин вақт дар адабиёти мо набуданд», аз мушаххасоти хунари нигорандагии Ҳасан Ирфон медонад ва менависад: «Ҳаёти косибони Осиёи Миёна, муборизаи оммаи косибони камбағали истисморшаванда бо соҳибкорон ва ғайра бори аввал аст, ки дар асари Ирфон ба таври зиндагишиносона ва дақиқона тасвир карда мешавад. Фаъолияти аввалин муаллимони мактаби нав - мактаби дунявӣ (светская) дар Осиёи Миёна, ҳаёт ва фаъолияти чандин арбобҳои номии маориф дар китоби ӯ акс ёфтаанд. Инҳо ҳама материали асосӣ ва нодир мебошанд. Асар аз муҳассаноти бадеӣ холи нест ва ба замми ин қимати санадӣ-ҳуччатӣ ҳам дорад ва маълум аст, ки Горкий ба ин қабил асарҳо баҳои калон меод» [119, с. 121-122].

Дар вақташ Сотим Улуғзода беҳуда ин асари Ҳасан Ирфонро дастгирӣ ва таҳрир карда, ҳамчун муҳаррир масъулияти чопашро бар уҳда нагирифта буд. Гузашти замон ҳақиқатро таъйид мекунад. Ин роман на фақат як асари тарҷумаҳолии бадеӣ, балки ҳуҷҷати таърих ҳам ҳаст, ки муаллифаш барои шинохту арзёбии рӯзҳои рафта ба наслҳои имрӯзаву оянда мерос гузоштааст. Дар эҷоди роман ва фарогирии воқеаҳои иҷтимоиву ахлоқӣ нақши идеологияи замонро низ наметавон нодида гирифт. Шароити таърихӣ ва ҳаёти маданияту адабии солҳои бисту сӣ, ки нависанда худ шоҳиди он будаву аз сар гузаронидааст, барои эҷоди чунин асарҳо асосҳои муайяне ба вучуд оварда буд. Сохти нав, ки дар солҳои таълифи роман хеле мустаҳкам шуда буд, нависандаро во дошт, ки воқеияти таърихро ба хидмати замон кашад ва дар муқоиса ба ранҷҳои аз сар гузаронидааш хубҳои даврони сотсиалистиро ба хонанда муаррифӣ намояд. Дар он рӯзгор Ҳасан Ирфон наметавонист, дар таълифи ин роман вазифаи адабиёти бадеиро ҳамчун аслиҳаи идеологӣ дар сохтмони ҳаёти нав дарк ва иҷро накунад. Ба ин далел, масъалаи худшиносии иҷтимоиву маънавию дар роман ҳамчун мабдаи бунёдӣ матраҳ карда, хонандаро бо омилҳои созидаву вайронгари ҳаёти ҷомеа ошно сохт. Ин роман дар замони таълифу нашраш ва ҳоло низ беҳтарин шакли танқиди сохти иҷтимоии зиддиинсонӣ ва рифоҳи иҷтимоӣ буда, дар ин замина вижагии онро ҷанбаи иҷтимоӣ ва таҳлилиаш мушаххас месозад.

Ин роман савумин асари калони жанри тарҷумаиҳолии бадеӣ дар адабиёти навини тоҷик маҳсуб ёфта, воқеаҳоеро ба тасвир гирифтааст, ки нависанда шоҳиди бевоситаи онҳо будааст. Муаллиф дар тасвири воқеаҳои асар хеле озодона рафтор карда, ҳар замон риштаи суҳанро ба тарафи дигар кашида, шахсиятҳоро воқеаҳои гуногуни рангорангро мучассам сохтааст. Дар нигоҳи аввал, аксари шахсиятҳо ва воқеаҳои тасвиршуда байни худ кам вобастагӣ доранд. Бисёре аз онҳо ҳамдигарро ҳеч гоҳ надидаанд, ё ба воситаи касе аз ҳоли ҳамдигар хабардор шудаанд. Ҳамаи ин тасвирҳо ба воситаи саргузашти қаҳрамони асосӣ, яъне, Ҳасан миёни ҳам робитае пайдо мекунанд. Бо чунин тарзи тасвир Ҳасан Ирфон ҷуғрофие ва макону замони тасвирро вусъат

бахшида, чихатҳои гуногуни ҳаёт ва муҳимтарин ҷараёнҳои воқеиятҳои иҷтимоиву фарҳангии Осиёи Марказӣ, аз ҷумла, Самарқанду Фарғонаи охири асри нуздаҳ ва ибтидои асри бистро фаро гирифтааст, ки бо гузашти замон арзиши бадеӣ, иҷтимоӣ ва маънавии он кам намешавад.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқ ва таҳлили дар ин фасл анҷомгирифта метавон ба ин натиҷа расид, ки фаъолияти нависандагӣ ҷузъи асосии сарнавишти ҳунарии Ҳасан Ирфон буда, вай бо таълифи қиссаҳои « Ду ёр аз ду диёр», « Духтари Алҷазоир», романи «Дар қулбаи қосибон» ва ҳикояи «Зарби нештар», баъд аз устод Айнӣ ва С. Улуғзода жанри ёддоштӣ ва тарҷумаҳолии бадеиро дар насри тоҷикӣ тақмил бахшид. Осори зикршудаи нависанда чехраи ҳунарии ӯро ҳамчун нависандаи воқеанигор ва андешаманд ба хонанда равшан намуда, нақши ӯро дар шиноخت ва тасвири воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоии як давраи муайяни Осиёи Миёна ва сарнавишти пурвоқеии шахсиятҳои таърихӣ мушаххас месозад. Он чи Ҳасан Ирфон дар асари бадеиаш офаридааст симои ӯро ҳамчун нависандаи иҷтимоӣгаро, инсонпарвар ва ормонгаро дар таърихи адабиёти тоҷик зинда медорад.

1.3. Фаъолияти тарҷумонии адиб

Тарҷумонӣ чузъи асосии фаъолияти эҷодии Ҳасан Ирфон дар тули солҳо будааст. Таҷрибаи давомноки кори тарҷумонӣ дар нашрияҳои даврӣ, на фақат дониши Ҳасан Ирфонро афзуд, балки услуби хоси тарҷума ва нигориши осори бадеиро барояш шакл дод, дар ин равиш дидгоҳҳои назарӣ ва амалии адабӣ, сиёсӣ ва иҷтимоиаш низ тавсия ёфт.

Мавзуи таъсири тарҷумаро ба фаъолияти нависандагии Ҳасан Ирфон алҳол ба боби дигар мавқуф гузошта, таъкид карданием, ки сахми вай дар катори Сотим Улуғзода, Ҳабиб Аҳрорӣ, Раҳим Ҳошим ва баъзе мутарҷимони дигар дар шаклгирӣ ва ташаккули бунёди назарӣ ва амалии тарҷума дар адабиёти навини тоҷик назаррас аст. Бо саъй, талош, заҳматҳои ӯ ва адибони ёдшуда намуди комилан нави тарҷумаи насри бадеӣ ва сиёсӣ идеологӣ, ки хости замон буд, пайдо шуда, тадричан таҳаввул пайдо кард. Бо кӯшиши огоҳона ва содиқонаи ӯ ва ёрони ҳамроҳаш дар баробари ташаккули равиши тарҷумаи тоҷикӣ, ҳамзамон «забони тарҷума – забони адабии ҳозираи тоҷик» [18, с. 120], ки забони насри бадеӣ чузъи он буд, дар тобеият ба хостҳои идеологии замон шакл гирифт. Ба даст овардани ин таҷриба барои Ҳасан Ирфон осон набуд. Дар ин замина, мушкилоти ҷиддие дар миён буд, ки дар бештарин ҳол марбут мешуд ба сабки тарҷума, истилоҳоти таҳассусӣ, донишгари маводи тарҷумашаванда, забони асл ва забони тоҷикӣ.

Дар таҷрибаи мутарҷимии Ҳасан Ирфон ду нукта, яъне, фаҳмидани асари тарҷумашаванда ва дар забони тоҷикӣ ифода карда тавонистани он муҳим будааст. Барои ӯ фаҳмидани асари тарҷумашаванда, пеш аз ҳама зарурати донишгари моҳияти маънавӣ ва бадеии он, яъне, дарки бадеии воқеиятҳои зиндагиро ба миён гузоштааст. Дар ин замина, Ҳасан Ирфон дониши кофии назарӣ ва таҷрибаи амалиро низ соҳиб будаст, ки баъзе мақолаҳои назарии эҷодкардааш ба ин гувоҳ мебошанд. Аз ҷумла, мақолаи ӯ «Ба назари ман» концепсияи хоси андешаву орояшро оид ба мушкилоти назарӣ ва амалии тарҷумаи тоҷикӣ ифода мекунад, ки бо гузашти замон арзишаш кам нашудааст. Дар ин

мақола муаллиф камбудихои асосии осори тарҷумашудаи солҳои панҷоҳуми садаи гузаштаро як-як баршумурда, омилҳои зуҳури ин раванди носолихро бо мисолҳо нишон медиҳад. Мутарҷим сабаби заъфи тарҷумаи тоҷикиро, пеш аз ҳама, бемасъулиятии нақди холисона доништа, аз ҷумла, менависад, ки танқиди тарҷума «муташаққилона аз рӯйи усул ва услуби дурусте намеравад, мақолаҳои танқидӣ хеле кам навишта мешаванд» [67, с. 67].

Аз вазъи тарҷумаи он солҳо Ҳасан Ирфон ба ин натиҷа расидааст, ки «аҳли калам - адибон, шоирон, муҳаррирон, нависандагон, муаллимон, умуман урафо ва фузалои мо маҷбуранд, имрӯзро ба фардо нагузошта, мурағтабан дар ин вазифаи умумӣ ба мубориза миён банданд, барои ин бояд тӯда ва ячейкаҳои музокира ва муҳокимаи мақола, пешниҳод, натиҷаҳои таҳлил ва мулоҳизаҳо ташкил намоянд; натиҷаи ин музокираҳо бояд бо як марказ ҷамъ ва барои истифодаи умум дар матбуот мурағтабан эълон гардад; ягон шумора аз рӯзномаю журналҳо, ягон суҳбат ва ахбороти радиой, ягон китобу китобчаи тарҷумашуда бояд бе муояна ва тафтиш гузошта нашавад. Фақат дар сояи чунин назорати дақиқ «вайронкорӣ» дар забони мо баргараф шуда метавонад, набошад-не» [67, с. 68].

Ин андеша далели он аст, ки Ҳасан Ирфон аз ибтидо масъулияти касби тарҷумониро ба ҷон ҳис карда ва пазируфта, аксари осори тарҷумакардаашро аз забони русӣ ба тоҷикӣ баргардондааст. Устод Айнӣ, ки ба андешаи Раҳим Ҳошим «ба зарурати ба забони тоҷикӣ нашр намудани осори Горкий ... беш аз дигарон пай бурда буд» [133, с. 224], худ таҳрири аввалин осори дар солҳои сиюми садаи гузашта тарҷумакардаи Ҳасан Ирфон – сегонаи тарҷумаҳои Максим Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман»-ро бар уҳда гирифт. Ин тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон солҳои сию панҷоҳ ва ҳафтод низ ба ҷоп расида, миёни хонандагон то ҳанӯз маҳбубият доранд.

Солҳои сӣ ва баъди он давраи авҷи тарҷума аз адабиёти рус ва дигар халқҳои ҷамоҳири Шуравӣ ба забони тоҷикӣ буд. Дар ин равиш забони русӣ ҳамчун забони миёнарав дар ҷараёни инкишофи тарҷумаи тоҷикӣ нақши созанда дошт, ки Ҳасан Ирфон аз он устодона истифода кард ва як силсила

осори адибони чумхуриҳои собиқи Шуравӣ, аз ҷумла, повести нависандаи украин Н. Рибак «Ҳамеша бо Москва», романи нависандаи туркман С. Муқанов «Мақтаби ҳаёт» ва ғайраро ба тоҷикӣ тарҷума кард. Ҳамчунин, ба воситаи забони русӣ осори муҳими адабиёти ҷаҳон – «Робинзон Крузо»-и Даниэл Дефо, «Фарзандони капитан Грант»-и Жюл Верн, «Спартак»-и Р. Чованоли, «Завол»-и Р. Такур, ҳикояҳои нависандагони Ҳинду Покистон ва ғайраро ба тоҷикӣ гардонд.

Равиши тарҷумаи бадеӣ дар солҳои фаъолияти тарҷумонии Ҳасан Ирфон на фақат омили ташаккули завқи хонандаи тоҷик буд, балки заминаи воқеиро барои ташаккул ва таҳаввули адабиёти навини тоҷикӣ, аз ҷумла, насри бадеӣ ба вуҷуд овард. Зери таъсири ҳамин равиш ӯ повести «Ду ёр аз ду диёр», романи «Дар кулбаи косибон», қиссаи «Духтари Алчазоир» ва ҳикояи «Зарби нештар»-ро навишт, ки ҳиссаи ӯ дар бавуҷудой ва инкишофи «жанри тарҷумаи ҳоли бадеӣ» дар насри муосири тоҷикӣ мебошад [142, с. 171-172]. Дар ин асарҳо, ба таъйиди М. Шукуров (М. Шакурӣ) «принсипҳои асосии жанри таърихии адабиёти тоҷик, принсипҳои ғоявию эстетикӣ дарки воқеияти иҷтимоии гузаштаи дур ва наздик такмил ёфта, боиси амиқтар рафтани реализми тасвир гардид» [142, с. 172].

Дар таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон усули интиҳоб низ муҳим ба назар меояд. Мутарҷим зери таъсири сиёсати идеологии давр, ки эҳтиёҷоти сиёсӣ иҷтимоии замон дар ҷои аввал меистод, осори тарҷумавиро интиҳоб ва баргардон мекард. Дар интиҳоб барои Ҳасан Ирфон маҳаки асосӣ ҷанбаи ахлоқӣ ва маърифатии осор будааст. Аз ин рӯ, тавачҷуҳи ӯ дар аввалин қадамҳои фаъолияти тарҷумониаш ба чунин осори адибони рус бештар будааст. Адабиётшинос Лариса Демидчик усули интиҳоби тарҷумонҳои ин давра ва маорифпарварони ибтидоӣ асри бисти тоҷикро ба ҳам наздик доништа, «вобаста ба шароити таърихӣ ва инкишофи муносибатҳои мутақобилаи миллатҳо» [59, с. 120] васеъ шудани доираи тарҷумаи бадеӣ ва мураккабтар шудани вазифаҳои ғоявию эстетикӣ онро таъкид менамояд. Ба ин далел, Ҳасан Ирфон дар ин фосолаи замонӣ аз адабиёти рус ва халқҳои дигари Шуравӣ на фақат асарҳоеро

тарҷума кардааст, ки ба ҳаёт ва тафаккури бадеии тоҷикон наздикӣ дорад, балки зисту зиндагӣ ва руҳияи халқи тоҷикро низ то ҷое ифода мекард. Дар интиҳоби осори тарҷумавӣ барои Ҳасан Ирфон ва дигар мутарҷимоне, ки дар он солҳо фаъолият мекарданд, меъёр ҳамин буд.

Ҳамчунон ки таъкид шуд, нақши замон дар интиҳоб ва тарҷумаи он давра таъсиргузор буд. Ин омил дар интиҳоби асар, забон ва фонди луғавии осори тарҷумавӣ нақши хос дошт. Ба ин далел, баъзе тарҷумаҳои солҳои сӣ ва баъди онро муҳаққиқон кӯхнашуда ҳисобидаанд. Аз ҷумла, Нусур Холмуҳаммадов дар қатори чунин тарҷумаҳои кӯхнашуда «Бандии Кавказ»-и Лев Толстойро низ зикр кардааст, ки онро Ҳасан Ирфон солҳои сиюм ба тоҷикӣ баргардон карда буд [128, с. 119]. Ин равиши номатлуб ба афзоиши маъракаи аз ҷиҳати миқдор зиёд кардани тарҷума ва тавачҷуҳи хоси Маскав ба густариши робитаҳои адабии кишварҳои Осиёи Миёна бо Русия саҳт вобастагӣ дошт. Комиссияи миллие, ки дар назди комитети ташкилии умумииттифоқии Иттифоқи нависандагони Шуравӣ таъсис ёфта буд, дар ин самт таъсиргузор омад. Аввалин иқдоми ин комиссия соли 1932 дар Самарқанд амалӣ карда шуд, ки дар Ҳамоҳангсозии он дар қатори Устод Айнӣ, Абдусалом Дехотӣ ва дигарон Ҳасан Ирфон низ бевосита иштирок намудааст. Ҳамин гурӯҳ соли 1935 ба Душанбе низ сафар карда буд [18, с. 28].

Кӯшиши Москва дар таблиғи адабиёти рус ва ҷалби тарҷумонҳое мисли Ҳасан Ирфон ба маъракаи тарҷумаи осори адибони рус ҳадафи сиёсӣ ва таблиғӣ дошта бошад ҳам, амалан дар роҳи ҷалби тавачҷуҳи адибони тоҷик ба осори нависандагони рус аҳамияти фаровон дошт. Ин ҳодиса, бешак, омили таъсиргузор ба раванди инкишофи тарҷума дар Тоҷикистон мебошад. Аксари онҳое, ки ба ин кор даст задаанд, аз ҷумла, Ҳасан Ирфон, аз зумраи ҷавононе буданд, ки забони русиро медонистанд, «асарҳои адибони русро аз матни асли мутолиа мекарданд ва мехостанд сарватҳои онро ба оммаи хонандаи тоҷик низ дастрас намоянд» [138, с. 119]. Бинобар ин, дар интиҳоби осори тарҷумавӣ низ Ҳасан Ирфон аксаран мустақил будааст ва дар заминаи беҳтарин намунаҳои насри дунёро барои хонандаи тоҷик тарҷума намудааст. Аз ин ҷиҳат, интиҳоб

ва тарҷумаи романи Р. Цованоли «Спартак», Р. Такур «Завол», повести А. И. Куприн «Чанги тан ба тан» ва ғайра аз ҷониби ӯ ҳодисаи тасодуфӣ набуд.

Чараёни навсозиҳои ҳаёти ҷомеаи Шуравии он солҳо Ҳасан Ирфонро тақдир дода буд, ки асареро интихоб ва тарҷума кунад, ки дар шинохти воқеиятҳои иҷтимоиву ахлоқӣ мардумро раҳнамоӣ карда тавонад. Дар ин замина, якҷанд асарҳои нависандагони дунё ва русро тарҷума кард, ки якеи он повести А. И. Куприн «Чанги тан ба тан» мебошад.

Повести мазкур барои тарҷумон намуди ибрат дар шинохти низоми мурдаистода ва эҳёи арзишҳои созандаи ахлоқиву иҷтимоӣ дар ҷомеа буд. Ҳасан Ирфон нерӯи бузурги ин асарро дар он дида буд, ки «нависанда воқеа ва образҳоро бо чашми худ дида, ҳаққонӣ тасвир кардааст» [63]. Воқеан ҳам, афзалияти ин повест дар он аст, ки тамоми хислатҳои ботинии шахсиятҳо кушода дода шудаанд. Ҳамаи шахсиятҳо бо хусусиятҳои фардии худ аз ҳам фарқ мекунанд. Мутарҷим ин асарро бо забони бою рангин тарҷума карда, барои ҳунари шахсиятпардозии А. И. Купринро дар тарҷума ба хонандаи тоҷик муаррифи намудан забони ҳамаи шахсиятҳоро таъминӣ (типӣ) ва фардӣ сохтааст, ки ин ҳунар на ба ҳар тарҷумон даст медиҳад [63].

Аз баррасии ин фасл метавон натиҷагирӣ кард, ки Ҳасан Ирфон фаъолияти адабиашро бо кори тарҷумонӣ оғоз карда, дар ин замина сабқ ва дидгоҳҳои хоси назариашро оид ба ин масъала ба вуҷуд овард. Дар усули интихоб ва тарҷумаи осори бадеи барои Ҳасан Ирфон ҷанбаи ахлоқӣ ва маърифатии асари тарҷумашавандаро низ наметавон истисно кард. Осори тарҷумакардаи ин мутарҷим ҷузъи асосии маҳсули эҷодӣ ва фаъолияти босамари ӯро дар таърихи адабиёти тоҷик собит месозад.

Ба ин тартиб, аз ин мурури кутӯҳе, ки дар ин боб анҷом гирифт, метавон ба хулоса омад, ки Ҳасан Ирфон рӯзгори шоистаеро паси сар карда, бо хидматҳояш дар роҳи ташаккули матбуоти тоҷик, фаъолияти нависандагиро тарҷумонӣ дар таърихи адабиёт ва фарҳанги тоҷик барои худ ҷойгоҳи арзандаеро таъин кардааст.

Аз ибтидо фаъолияти эҷодии Ҳасан Ирфон дар ду самти эҷодӣ - осори бадеӣ, аз ҷумла ҳикояву роман, повест ва фаъолияти тарҷумонӣ ҷараён гирифта, дар ин замина хидмати шоёнеро анҷом додааст, ки муҳимтарин вижагии он фарогири афкори ахлоқиву иҷтимоӣ ва ҳифзу такмили асолати ҳунари мебошад. Ба ин далел, нақш ва ҷойгоҳи вай дар таърихи адабиёт ва тарҷумаи бадеии тоҷик устувор буда, афзалияти ҳунари моҳияти асосии тозақорихояшро муайян мекунад.

САҲМИ ҲАСАН ИРФОН ДАР ИНКИШОФИ НАСРИ ТОҶИКӢ

2.1. Хусусиятҳои мундариҷавӣ ва ғоявии осори бадеии нависанда

Чунонки дар фаслҳои қаблии боби аввал ишора кардем, Ҳасан Ирфон баъд аз таҷрибаи кофӣ андӯхтан дар соҳаи тарҷума ба эҷоди осори бадеӣ, аз ҷумла, повестҳои «Ду ёр аз ду диёр», «Духтари Алчазоир», романи «Дар кулбаи косибон» ва ҳикояи «Зарби нештар» шуруъ кардааст. Ҳам осори барои тарҷума интиҳобкардааш, ҳам таълифоти бадеии ӯ гувоҳи он аст, ки барои Ҳасан Ирфон меъёри муайяни интиҳоб ва эҷоди осори тарҷумавӣ ва бадеӣ аз ибтидо вучуд дошта, суҳанони зерини А. П. Чехов дар интиҳобу ироаи мавзуву мундариҷа маҳаки эътибор будааст: «Танҳо инъикоси ҳақиқати зиндагии башарӣ метавонад номи ҳунар ба худ бигирад. Бидуни инсон ва хориҷ аз манофеи ӯ ҳеч ҳунаре вучуд надорад. Ҳунар нағмае аст, ки барои башарият суруда мешавад, маҳраме аст, ки башариятро ба ҷилва мебарад, инъикосе аз воқеиятҳои зиндагии иҷтимоии мардуме аст, ки ҳунарманд дар миёни онҳо зиндагӣ мекунад» [86, с. 83].

Ҳасан Ирфон аз оғоз нисбат ба осори бадеӣ мувофиқи ин гуфтаҳои А. Чехов амал кардааст. Табиист, ки таълифоташ аз назари мавзуву муҳтаво ба осори устод Айнӣ, Сотим Улуғзода ва дигар нависандагони муосираш наздик буд. Нависандагони зикрффта ҳангоми таълиф ҳеч вақт дар андешаи саргарм кардани хонанда набудаанд ва мавзӯҳое, ки барои осорашон интиҳоб кардаанд, ҷанбаи воқеӣ дошта, ҳақиқати зиндагиро инъикос кардааст. Ҳасан Ирфон низ бо ҳамин роҳ рафта, дар осораш воқеияти зиндагии инсонҳоро барои гуфтани андешидан ба тасвир гирифтааст. Масалан, повести аввалини ӯ «Ду ёр аз ду диёр» ҳамаи хусусияти асари воқеиро дар худ инъикос кардааст. Дар ин повест, мавзӯ ҷанбаи истисноӣ ё иттифоқӣ надошта, аз воқеияти зиндагии инсон дур намеравад. Ҳарчанд замони вуқуи ҳодисаҳои повест ба ибтидои

садаи бист рост меояд, аммо ҳанӯз ҳам назари чунин вақоеъ дар ҷомеаи кунунии мо рух медиҳанд.

Повести «Ду ёр аз ду диёр» бо матлабе шуруъ мешавад, ки нависанда бо зикри он назар ва диди ҳақиқатпарастии хуб доштааст. Ӯ ба ҳамин маънӣ менависад: «Ошнои қадрдони оилаи мо Салимамаки пир якчанд моҳ пеш аз вафоташ шаммае аз саргузашти худ ва рафиқони ҷавони худ нақл карда буд. Азбаски саргузашти онҳо ба ман бисёр шавқангез ва ибратомез намуд, ман онро навишта ба қолаби як қиссаи адабӣ даровардам» [15, с. 3]. Нависанда ба «шаммае аз саргузашти худ ва рафиқони ҷавони» Салимамаки пир иртибот доштани мундариҷаи повестро таъкид карда, ҳамзамон ҳақиқати зиндагии инсонро мавриди тасвир қарор доданаширо ҳамчун усули тасвир ёдрас кардааст.

Воқеан, повест ривояти ёддоштгунае бошад ҳам, дар он ҷанбаи ҳаёли бо ҳақиқати сарнавишти Салим ва ёрони ӯ тавъам буда, нависанда дигаргуниҳои зиндагӣ ва робитаҳои инсониро ба тасвир кашидааст. Ҳасан Ирфон масолеҳи повести худро аз таҷриба ва мушоҳида гирд оварда, онҳоро бо тавачҷух ба ҳадафи эҷодияш, ки инъикоси вазъи иҷтимоии инсон аст, дастчин мекунад ва шакл медиҳад. Ин таъриф бо фарогир будан, фишурда низ ҳаст. Бинобар ин, кушодани баъзе ишороти он судманд хоҳад буд. Гузашта аз ин, равандеро, ки бо он ба таҳлили «Ду ёр аз ду диёр» пардохтем, осори дигари бадеии нависанда низ ба ҳамин шева мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Нахустин омиле, ки дар эҷодиёти Ҳасан Ирфон қобили мулоҳиза буда, баёнгари чеҳраи хоси нависандагии ӯст, намоишгуна будани аксари осори бадеии нависанда мебошад. Бинобар ин, аввал бояд тавачҷух кунем, ки «Ду ёр аз ду диёр», пеш аз ҳама, повест буда, дар он нависанда одамонро дар ҳолатҳои нишон медиҳад, ки ба иҷрои бархе аз корҳои имконпазир саргарм ва қодир ҳастанд. Нависандаи повест дар ҳеҷ ҷо намегӯяд, ки навиштаи ӯ чӣ маънӣ медиҳад ва ҷунонки повест, ба ростӣ, агар маъное дошта бошад, бояд дар сояи андеша дар атрофи дарунмоя ба кашфи маънии он пардохт. Аз як назар, дар ин ҳол тафсири маъноии повест бо кашфи маъноии зиндагӣ монандии бисёр дорад: мо рӯйдодҳоро мушоҳида мекунем, дар бораи онҳо меандешем ва бо шинохти

маънии онҳо ба дарёфти баъзе натиҷаҳои кулӣ даст меёбем, ки хоҳ дуруст бошанду хоҳ нодуруст, назари моро ба воқеияти зиндагӣ тағйир медиҳанд, дониши зиндагишиносӣ намонаро такмил мебахшанд. Ба ин далел, донишмандон гаҳ гоҳ адабиётро «тақлиди зиндагӣ» низ номидаанд.

Зимнан, бояд гуфт, ки осори таҳқиқию ташреҳӣ, монанди рисола ва ё мақола, натиҷаҳои ниҳоии муҳимро равшан баён мекунанд. Ин натиҷаҳо метавонад бо мақсади ба хонанда бештар таъсири гузоштан бо мисолҳои мушаххас асоснок карда мешавад. Бо ин ҳама, дар навиштаҳои насрии таҳқиқию ташреҳӣ ҳадаф равшан баён мешавад. Масалан, табақаҳои иҷтимоӣ ба вучуд меоянд, инкишоф меёбанд ва аз байн мераванд. Вале зиндагӣ парчамҳои барнамеафрозид, ки паёмҳои созандае дар онҳо навишта шуда бошад. Адабиёт ба чунин қорее даст мезанад, баҳусус ҳангоме ки нависандаи ҳикоя, повест ё роман ба забони худ сухан мегӯяд, ё яке аз одамҳои асарӣ хешро вомедорад, то бо додани паёми иҷтимоӣ ву ахлоқӣ ба ҷои ӯ сухан гӯяд. Бо ин ҳама, ҳатто дар ин ҳангом низ интизор мешавем, ки маъноӣ асар дар амалу қирдори шахсиятҳои повест ё роман таҷассум ёбанд, дар гуфтугӯҳои нишон дода шаванд, ё ба ёрии тасвирҳои мушаххас, ҳамчун нишони ҳонаводагии Ҳасан Ирфон, ироа гарданд. Ба ин далел, муқоисаи мундариҷаи повестҳо ва романи Ҳасан Ирфон моро ба ин ҳулоса овард, ки осори бадеии ӯ ҳусусияти намоишӣ ва воқеагаройи дошта, маъноӣ онро нависанда бо қамолӣ ҳунари ифода қарда тавонистааст.

Повестҳои «Ду ёр аз ду диёр», «Духтари Алҷазоир», романи «Дар қулбаи қосибон» асарҳои намоишӣ ва воқеагаро буда, мушоҳидаи диқароро ба дунбол қоранд: нависанда дар ин асарҳо мақсади қилхӯшаро ба қоситаи тасвири ашӣ, амалу қирдори шахсиятҳои мушаххас ва алоҳида ба тасвир қирифта, воқеият ва қарнавишти инсонро қуҷассам қесозанд. Ҳасан Ирфон дар қовести «Ду ёр аз ду диёр» ду инсонӣ мушаххас - Салим ва Алиҷонро қуҷассам қесозид, ки дар муҳити қоссе таҷрибаро аз қар меқузаронанд. ӯ дар ин повест қазӣ иҷтимоӣ шахсиятҳои асараш, аз қумла, ҳиҷрати Салим ба қишварҳои қорсу араб, мардиқорӣ дар диёри бегона ва бархӯрд бо шахсиятҳои қидду нақизро ба тасвир

мегирад. Нависанда, ҳамчунин, ба ёрии мавқеи шахсиятҳои асараш рӯйдодҳои отифии мунҳасир ба фардро ба хонанда нишон медиҳад. Чунончи, баъди меҳнати тоқатшикани нафтқашӣ аз ҷониби соҳибкор дуруст пардохт нашудани ҳаққи хидмати Салим ва Алиҷон ҳамин гуна рӯйдод буда, дар повест моҳияти онро Салим чунин хулоса кардааст: «-Он номард нимтинӣ ҳақ доданӣ шудааст?! Ба панҷоҳ пуд – бисту панҷ тин! Ва боз он ҳам ба шарте, ки аз панҷоҳ пуд кам набошад!... Не, додар, зудтар ўро ёфта, ин полонро ба пушти худаш андохтан даркор... Ё ҳақ расад ба моён, ё ҷон зи тан барояд» [15, с. 28-29].

Ҳасан Ирфон аз забони қаҳрамонаш ин мисраъро дар пайравии мисраи «Ё ҷон расад ба ҷонон, ё ҷон зи тан барояд» ифода карда, ба ин васила симои фардии шахсиятҳои повест ва тобеияти онҳоро ба меъёрҳои мусбати ахлоқи инсонӣ мучассам месозад. Ба ифодаи дигар, нависанда дар ин повест ва асарҳои дигари бадеиаш, ки осори ҳунари ҳастанд, бо истифода аз таҷрибаи воқеӣ намоди гирои таъсиргузор месозад, ки ҳамчун намунаи ибрат дар ёд боқӣ мемонад. Равшан аст, ки хонанда ин намоди ибратро, мисли он ки аз саргузаронида бошад, зиндатар эҳсос мекунад ва ба ёд мегирад. Яъне, нависанда бо чунин тасвирҳои воқеӣ, ба ифодаи Ҳенри Чеймз «маъноӣ эҳсосшудаи зиндагӣ» [85, с. 461] -ро равшан ва беҳтар илқо мекунад. Дигар ин ки нависанда бо истифода аз шеваи намоишӣ ва воқеагаро дар ин повест ва осори дигараш печидагӣҳои зиндагӣ ва фарозу фурӯди аъмоли инсониро зинда ва муассир таҷассум карда, дар ин замина бо ифодаи дақиқи мантиқӣ, ишороти отифии забон ва намоиши ашёву мавқеиятҳо бо хонандааш ба таври эҷодӣ иртибот мекунад. Намунаи ин гуна пайвандгариро дар мисоли боло ишора кардем. Ҳасан Ирфон дар заминаи повести «Духтари Алҷазоир» ба василаи симои Ҳалима - яке аз шахсиятҳои асосии повест маънии зиндагии нофарҷоми инсонро тасвир кардааст, ки зулми иҷтимоӣ дарҳои саодатро ба рӯи ӯ бастааст. Амалу кирдори атрофиён тасвири ҳолу ҳавои ҷомеаи Алҷазоир аст, ки ҳатто рӯзноманигори озодандеше мисли Абдулҳамид дар муқобили он ноилоч мебошад [16, с. 45-46].

Повестҳои «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алчазоир» мушаххас буда, ба таври кулӣ намуна низ ҳастанд. Таҷрибаҳо ва бардоштҳои, ки дар асоси воқеияти зиндагӣ шакл гирифта, дар ин повест таҷассум ёфтаанд, аз ҳадди шахсиятҳои, ки дар амалиёти ин ду повест ширкат доранд, фаротар мераванд ва доираи бештареро шомил мегарданд. Нависанда дар повестҳои «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алчазоир» бо Салиму Алиҷон сару қор надорад, балки ба афроди соҳибнӯфузе иртибот дорад, ки қонуну қоидаҳои ҷомеаи табақотӣ онҳоро ҳимоят мекунаду қонашон бехатар аст. Намунаи ин гуна шахсиятҳо дар повестҳои «Ду ёр аз ду диёр» Ҳочишамсиддин ва Анненков ва «Духтари Алчазоир» Умаруғлу ва «миллионери нобакор» ҳастанд.

Бо ин ҳама, набояд тасаввур кард, ки Ҳасан Ирфон ҳамчун нависанда хостааст, ки рисолае дақиқ дар бораи вазъи иҷтимоӣ ва ҳуқуқии инсонӣ бечораву мазлум ва ҷомеаи ашрофзодагони золим таълиф кунад. Ҳатто пас аз хондани «Духтари Алчазоир» шояд андешае пайдо шавад, ки Ҳасан Ирфон ба Эрону Курдистон ва Алчазоиру Африқо ҳеҷ вақт нарафтаасту чӣ гуна чунин асаре офарид? Нависанда метавонист, дар тақя ба воқеиятҳои иҷтимоии замони зиндагиаш чунин асаре нависад, вале медонист, ки агар вазъи ноҳинҷори иҷтимоии он соҳаро «ревизия» кунад, нақди адабии иҷтимоӣгарову сиёсӣ ва идеологии шуравӣ ӯро низ чун Раҳим Ҷалил рӯи «кампири советӣ ожанг надорад» гӯён маҳкум мекард. Ба ин далел, Ҳалимаи бечораи алчазоирро намуна оварда, чеҳраи воқеии инсонӣ заҳматкаши бесоҳибро тасвир кард. Ба назари мо, ҳатто агар ӯ ба Алчазоир ё дигар манотиқ сафар ҳам мекард, наметавонист ба воқеият дастдарозӣ кунад. Он вақт ҳар ду повест, ҳатто дар ҳадди санаде таърихӣ ё иҷтимоӣ аз арзиши чандоне бархӯрдор намешуд. Аммо он чи мусаллам аст, ин, ки нависанда шахсиятҳои мусбат ва манфии ҳар ду повестро ба унвони намунаи инсонҳои зинда тасвир карда, хостааст бигӯяд, ки робита ва сарнавишти бисёре аз инсонҳо ҳам монанди робита ва сарнавишти Салиму Алӣ ва Ҳалимаву Абдулҳамиду дигарон аст.

Дар ҳар ду повест қаҳрамонҳо завқи хонандаро бармеангезанд, ки аз фардияти оӣ бархӯрдор буда, чеҳраи онҳо ба хубӣ тасвир шудааст. Мақсади

мо аз зикри ифтихоромези вожаи «чехра» ишора ба тарзи дақиқи тасвири симои инсонии воқеӣ аз тарафи Ҳасан Ирфон аст, ки бо ҷузъиёти ҳамаҷониба ҳамроҳ буда, аз ҳамсонҳои худ фарқ дорад. Бо ин ҳама, ба андешаи мо, ҳатто дар чунин қиссаҳои мисли «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алҷазоир» бартарии симои бадеии шахсиятҳои повестҳоро воқеияте нишон медиҳад, ки аз ҳадди як фард фаротар рафта, намунаи типии як гурӯҳ ба шумор меояд. Ба ифодаи дақиқтар, рафтору аъмоли ӯ ҳақиқатро тасвир мекунад, ки новобаста ба замон, арзиши бадеӣ ва маънавиаш ҳифз мешавад. Дар повести «Духтари Алҷазоир» Абдулҳамиди Ахборӣ ҳамин гуна чехра аст. Вай ҳамчун рӯзноманигор на фақат иттилооти дақиқ ва ба манфиати умумро пахш мекунад, балки бо сервисҳои иттилоотии Англия ва Фаронса барин давлатҳо, ки Алҷазоир мустамликаҳои онҳо буд, дар пахши ахбор муқобилат нишон медиҳад.

Ҳасан Ирфон чехраи ин рӯзноманигорро ба воситаи амалу кирдори солеҳона ва касбиаш ба хонанда шинос намуда, ҷо-ҷо ӯро тавсиф ҳам кардааст, ки бо гузашти замон кӯҳна намешавад: «Ӯ (Абдулҳамид – У.Б.) аз баракати каломии ширин ва баёни дилпазири худ ба муҳбирии чандин газетаи арабии Мисру Алҷазоир чандин газетаи фаронсагии маҳаллӣ, Париж, Марсел ва Лион ва ҳатто хабарнигории ду газетаи Инглистон ноил шуда бошад ҳам, бар ҳилофи равиши матбуоти мустамликадорон, ҳаргиз ба ҷуз хабарҳои рост чизе наменавишт ва манфиати миллати ситамдидаи худро барои хушомадгӯӣ ба соҳибони зару сим ба зерӣ пой намениҳод. Аз ин рӯ, мардуми газетагон ва ҳақиқатдӯсти мустамликаҳои Фаронса дар шимоли Африқо мақола ва хабарҳои ӯро дар матбуоти номбурда доим ҷӯё шуда, бо камоли завқу ҳавас меҳонданд ва ба сафои ботини вай аз сидқи дил офарин меғуфтанд» [16, с. 46].

Дар тасвири Ҳасан Ирфон ҳамин рӯзноманигор аз ҳуқуқи инсонии Ҳалимае, ки падару модараш бо заҳмати душвори кӯчарӯбӣ ӯро меҳӯронданду мепошонданд ва харчи мактабашро медоданд, ҳимоя мекунад: алайҳи низомии золимона, ки барои либоси шоҳона надоштаниаш ӯро ба мактаб қабул намекунанд, на фақат қиёми лафзӣ мекунад, балки барои Ҳалимаи камбағалу нодор аз мағозаи Умаруғлу, ки макони «вискинӯшону қиморбозон» буд, барои

ӯ «курта, туфлӣ, чулоб ва дигар даркорихо» харида, «пулашро дода, ҳамон лаҳза ба телеграфхона» бармегардад [16, с. 49]. Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон дар ҳар ду повест ҳақиқати воқеиро тасвир кардааст, ки новобаста ба замону макон, қорбурде васеъ, ҷаҳонӣ ва тааллуқоти дирӯзиву имрӯзиву фардоӣ дорад. Аз ҳамин сабаб, баъзе муҳаққиқон тасвири воқеиятхоро дар осори бадеӣ намунавӣ шинохта, арзиши ҳоси адабии шахсият ё таъсири асари бадеиро дар намуна будани он донистанд, на дар сохтагӣ ва афсона будани он [85, с. 463].

Ҳасан Ирфон нависандае буд, ки бо мушкилоти зиндагии ҷомеаи инсонӣ бархӯрди ҷиддӣ дошт, ки садоқати ӯро нисбат ба зиндагӣ ва ҷойгоҳи инсон дар он ифода мекунад. Вале ин ҳарф чунин маъно надорад, ки навиштаҳои ӯ куллан ба воқеият наздик буда, ба бозсозии дақиқи зиндагӣ тавфиқ наёфтааст. Албатта, масъалаи ҳунари тасвиргариӣ ӯ мавзӯи баҳси алоҳида аст, ки поёнтар сари он бармегардем. Вале ҳоло нуктаи муҳим ин аст, ки осори ӯ маҳсули воқеияти аз саргузашта буда, фаъолияти шахсиятҳои осораш ба хоҳиши нависанда вобастагӣ надорад. Ба ифодаи дақиқтар, Ҳасан Ирфон осори бадеиашро бо мушоҳидаҳои дақиқ иншо кардааст. Аз инрӯ, таҷрибааш нуктаҳои зайлро бозгӯ менамоянд:

а) нависанда иттилооти худро аз таҷрибаҳои воқеӣ дастгир, танзим ва тасвир кардааст;

б) дар мисоли таҷриба ва муҳтавои осораш метавон хулоса кард, ки замон дар тасвири нависанда фушурда буда, ба замони воқеи маҳдуд намешавад;

в) гоҳо даст ба таҳлил мезанад ва чунон саргарми ҷустуҷӯ ва тасвир мешавад, ки замон ва сиёсати ҳоким ё беқадр мегардад, ё аз ҳаракат бозмемонад;

г) Ҳасан Ирфон дар лаҳзаҳое, ки ба равшан кардани моҳияти эҳсос ва андеша ниёз дорад, ҳолатро мегузорад ва ба гузашта рӯчуъ мекунад, ки қорсозтар аз воқеияти рӯзмараанд: чунончи, барои ошқор сохтани ҳоли ҳавои замон ва зимомдорони вақт дар повести «Ду ёр аз ду диёр» ба рафтору кирдори «сардори муллоён» Ҳочимуҳаммад Идриси салдӯзӣ талмеҳ мезанад, ки бо як тақбири ҷинойтқорона боиси қатли даҳҳо бегуноҳ мегардад [15, с. 22-23];

ғ) чузъиёт дар тарзи нигориши нависанда интихобӣ ва ҳолнамои амалу кирдори шахсиятҳои повест аст;

д) мушоҳида накардем, ки дар повестҳои нависанда унсури тасодуфро ба кор гирифта, низоми робитаи шахсиятҳо таҳриф карда бошад: дар интихоб ва тасвири ӯ ҳама чиз табиӣ ва воқеӣ аст;

Дар заминаи он чи гуфта шуд, метавон ба ин натиҷа расид, ки мундариҷаи повестҳои зикршудаи Ҳасан Ирфон аз воқеияти зиндагӣ ҷудо набуда, бо он чи ки аз сари нависанда ва муосирони ӯ гузаштааст, пайванди комили дарунӣ дорад. Дар мисоли воқеиятҳо ва амалу кирдори шахсиятҳо, ки дар ин ду повест тасвир шудаанд, метавон бовар кард, ки Ҳасан Ирфон ҷаҳонро мучассам кардааст, ки дар он шахсиятҳо дар сояи қоидаи наву кухна бо иродати худ зиндагӣ карда, ҳастии онҳо шароити зиндагӣ зери таъсири худ гирифтааст. Масъулияти бузурги нависанда тасвир ва нишон додани ҳақиқати маҷмӯаи одамӣ дар фосолаи замонию маконӣ мебошад, ки повестҳои « Ду ёр аз ду диёр », « Духтари Алҷазоир » ва романи « Дар кулбаи қосибон » мисоли таъйиди ин ҳадаф мебошад.

Романи « Дар кулбаи қосибон »-ро муҳаққиқон, аз ҷумла, М. Шукуров асарии тарҷумаи ҳоли бадеӣ гуфтаанд, ки таъкид бар хусусияти ёддошти он дорад. Зимнан, бояд гуфт, ки ёддоштнависӣ солҳои панҷоҳу шаст ва имрӯз низ дар адабиёти мо идома дорад. Ҳар касе ба ҳар тарзе ки мехоҳад ёддоштҳои менависаду ҷоп мекунад. Аксари ин гуна асарҳо нақду баррасӣ ҳам намешаванд. Вале ин ҷо мо дар бораи намуди дигари ин гуна осор сухан меронем, ки офарандааш нависандаи касбӣ ва ҳунарманд аст. Оҳанги ёддоштгун ва сарнавишти шахсиятҳои моҳияти санадҳои воқеии таърихӣ дар ин гуна асарҳо ҳамчун усули бадеӣ ва василаи ба даст овардани ҳадафи ғоявӣ ҳунари истифода гардидааст.

Дар адабиёти навини тоҷик дар радиёи « Ёддоштҳо »-и устод Айни ва « Субҳи ҷавонии мо »-и Сотим Улуғзода романи Ҳасан Ирфон « Дар кулбаи қосибон » нахустин намунаи жанри тарҷумаи ҳоли бадеӣ буда, бо сохтори ҳосси мундариҷавӣ жанри аз дигар осори ҳаммонандашон тафовут дорад. Дар ин

замина, романи Ҳасан Ирфон бо хусусиятҳои хосси ёддоштиву бадеӣ ва бо фарогирии пурвусъати воқеиятҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва фарҳангии як давраи тӯлонии Осиёи Миёна дар таърихи адабиёти навини тоҷик ҷойгоҳи арзандаеро соҳиб аст.

Ин роман нахуст дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ҷоп гардида, баъдан қисми якуми он зери таҳрири Сотим Улуғзода аз тариқи нашриёти «Ирфон» дар соли 1964 ба ҷоп мерасад. Баъди ду соли нашри роман Мирзо Турсунзода дар анҷумани панҷуми нависандагони Тоҷикистон асарро таҳлил карда, ба он эродҳои ҷиддӣ мегирад, ки қаблан онро иқтибос кардем. Ҳоло ҳамин қадар метавон гуфт, ки Мирзо Турсунзода романро ба тариқи умумӣ, бе зикри далелҳои қофӣ зери танқид мегирад, ки хеле ҷиддӣ, вале собитнашуда мебошад.

Ҳамзамон Сотим Улуғзода дар анҷумани зикршуда суҳанронӣ карда, аз роман қотеъона ҳимоят мекунад ва аз ҷумла, изҳор мекунанд, ки «Дар ин ҷо ман на он қадар ҳамчун муҳаррир, балки бештар ҳамчун як нафар хонанда бо як қисм фикрҳои танқидие, ки Мирзо Турсунзода дар бораи ин асар изҳор карданд, розӣ шуда наметавонам. Дар асар ҷизҳои худӣ ва оригиналӣ, ки то ин вақт дар адабиёти мо набуданд, бисёранд. Ҳаёти касибони Осиёи Миёна, муборизаи оммаи касибони камбағали истисморшаванда бо соҳибкорон ва ғайра бори аввал аст, ки дар асари Ирфон ба таври зиндагишиносона ва дақиқона тасвир карда мешавад. Фаъолияти аввалин муаллимони мактаби нав - мактаби дунявӣ (светская) дар Осиёи Миёна, ҳаёт ва фаъолияти чандин арбобҳои номии маориф дар китоби ӯ акс ёфтаанд. Асар аз муҳассаноти бадеӣ ҳолӣ нест ва ба замми ин, қимати санадӣ-ҳуҷатӣ ҳам дорад ва маълум аст, ки устод Горкий ба ин қабил асарҳо баҳои калон меод» [119, с. 122].

Сотим Улуғзода аз аввалин касоне буд, ки ба романи «Дар кулбаи касибон» баҳои мусбат дода, нақш ва ҷойгоҳи онро дар таърихи адабиёти навини тоҷикӣ муайян ва мушаххас намуд. Баъдтар, ин роман аз ҷониби М. Шукуров (М. Шакурӣ), М. Раҷабов ва баъзе муҳаққиқони дигар низ нақд ва арзёбӣ гардида, баъзе хусусиятҳои ҳунарии он ба таври мухтасар нишон дода

шудааст. Ба ин тартиб, ин роман ҳамчун яке аз аввалин асарҳо дар жанри тарҷумаи ҳоли бадеӣ эътироф гардидааст [138, с. 133], ки бо хусусиятҳои хоси мундариҷавӣ ва сохтори бадеиву жанрӣ аз осори ҳамсонаш фарқ мекунад.

Романи «Дар кулбаи косибон», пеш аз ҳама, асари тарҷумаҳои буда, нависанда дар он суннатҳои ёддоштнависиро, ки дар адабиёти тоҷик таърихи қадима дошта, ба воситаи «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ ва «Субҳи ҷавонии мо»-и С. Улуғзода зинаи нави ташаккуло ба намудааст, идома ва такмил бахшидааст. Нависанда ин асарро роман гуфта бошад ҳам, аз нақли ёддоштҳо ва тасвири воқеаҳо, ки адиб шоҳиди бевоситаи онҳо будааст, иборат мебошад. Қаробати онро ба жанри роман, пеш аз ҳама, хусусияти бадеӣ ва истифодаи ҳунармандона аз суварӣ ҳаёл таъмин намудааст. Ба ин далел, ҳамчунон ки Сотим Улуғзода низ ишора кардааст, ин роман бо фароғии воқеаҳо, замону макон, ҷуғрофияи тасвир ва тарзи бадеии нигоҳи асари муҳим ва арзишманд ба шумор меояд [119, с. 116].

Воқеаҳои роман зиндагии ҳамаи табақоти ҷомеа ва мардумро бо ҷузъиёташ фаро гирифтааст. Хонанда ҳамроҳ бо ровии роман, ки Ҳасан ном дошта, ранҷҳо ва сарсонҳои зиёдеро мутаҳаммил шудааст, ба сайри Самарқанд ва шаҳрҳои водии Фарғона меравад, ба умқи воқеаҳои зиндагии мардум ва заминаҳои таҳаввулоти сиёсӣ иҷтимоии минтақаҳои гуногуни Осиёи Миёна дар фосилаи замони нимаи дувуми садаи нӯздаҳ ва ибтидои асри бист ошно мегардад. Ин роҳ ёро гоҳ ба манзили бечорагон, гоҳ ба муҳити зиндагии сарватмандон, гоҳи дигар ба муҳити шеърӣ шоирӣ ва гоҳе ба дарсхонаҳои мадрасаҳои таълимгоҳҳои нав мебарад. Ин роман хонандаро бо фароғии воқеаҳо аз муҳити хонаводагиву Самарқанд то ба ғушаву канорҳои Афғонистону Эрон ва бузургтарин шаҳрҳои онзамони Осиёи Миёна, аз ҷумла, Хучанду Хӯқанд, Марғелону Намангон ва Фарғона мебарад ва ёро бо ҷараёни зиндагӣ ва амалу кирдори табақоти мухталифи ҷомеа ошно месозад. Ба ин далел, романи «Дар кулбаи косибон»-ро метавон қомуси ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Осиёи Миёна дар нимаи дувуми садаи нӯздаҳ ва ибтидои асри бист унвон кард.

Роман бо усули силсилабандии ҳикояҳо, ки ҳар кадоме ҳикояи комил ва мустақил аст, сохта шудааст. Ҳар боби асар аз чанд ҳикоя ба ҳам омада, моҳияти як ҳодисаи зиндагиро мекушояд, як шахсият ва як типи ҷомеъ ба вуҷуд меоварад. Ҳадафи нависанда аз чунин усули тасвир он будааст, ки воқеаҳо ва шахсиятҳои мавриди назарашро ҳарчи пурратар тасвир намояд. Аз ин ҷиҳат, вақте романро мутолиа мекунед, типҳои гуногуни шахсиятҳо ва тасвири барҷастаи воқеиятҳои зиндагӣ мисли лентаи кино аз пеши назар мегузаранд ва дар хотир нақш мебарданд. Аз маҷмуи ҳикояҳо як тасвири пурвусъати ҳамосӣ шакл гирифтааст, ки баёнгари вазъи замон ва зиндагии пурмочарои мардуми он рӯзгор аст. Ба ин сабаб, ин асарро метавон «ҳамосаи ёддоштӣ» [144, с. 218] унвон кард.

Зимнан, бояд гуфт, ки ҳадафи Ҳасан Ирфон аз таълифи ин роман фақат баёни саргузашти худаш ҳам набудааст. Ҳадафи нависанда аз рӯи ба сарнавишти худ нишон додани вазъи зиндагӣ ва аҳволу афкори табақоти мухталифи ҷомеаи он рӯзгор ва таҳқиқи тасвири равандҳои асосии сиёсӣ иҷтимоӣ он замон будааст. Аз рӯи мавқеи шахсиятҳо дар роман ва талаботи назарии шинохти шахсият, мо метавонем Ҳасанро, ки худи нависанда аст, қаҳрамони асосии «Дар кулбаи косибон» шиносем, вале тарзи тасвир ва вусъати воқеиятҳои сарнавишти инсонҳо ба он далолат мекунад, ки қаҳрамони асосӣ дар ин роман халқ аст. Нависанда аз оғоз то анҷоми роман намояндагони табақоти гуногуни халқро ба тасвир гирифтааст, ки ҳамаи онҳо дар якҷоягӣ як образи ҷомеи умумиятҳои бадеии халқро ташкил медиҳанд. Дар тасвири нависанда халқ на фақат ситамдида, бенавоу беҳуқуқ, истеҳсолкунандаи неъматҳои моддӣ, адолатҳои ҷӯяндаи роҳи саодат ва озодӣ аст, балки бавуҷудорандаи дороиҳои маънавии ҷомеа низ мебошад. Нависанда дар роман симои ҷомеи ҳамин гуна шахсиятҳоро, ки образи таъминӣ –типӣ ҳастанд, бо камоли ҳунар ва дақиқназарӣ ба тасвир кашидааст.

Ифодагари ҳаёти маънавии мардум дар роман, пеш аз ҳама, образи Ҳасан, мактабдор Ҳочишайх, Қориака, Абдурахмон, Файёзи Хучандӣ, Салоҳиддин

Мачидӣ ва монанди инҳо мебошанд, ки таҷассумгари маънавиёти инсонҳои покраву покдин ва росткору ростҷӯ ва фидокор ҳастанд.

Ҳасан аз овони ҷавониаш хушёру ҳолшиносу ормонгарост. Умеди раҳой аз «зиндони зану фарзанд» ўро ба сахнаи гиру дори зиндагӣ мекашад. Ин образ ифодагари талош ва ҷонсупории як инсон барои саодати дорайн мебошад, ки нависанда бо камоли диққат тасвир кардааст. Масъалаи дигаре, ки нависанда ба миён гузошта, ба ин васила симои шахсиятҳои фарҳангиро мучассам сохтааст, нақши равшанфикрон дар ҷомеаи он рӯзгор мебошад.

Дар роман нависанда дар баробари симои руҳониёни мутаассиб, олимони беилму ҷоҳил, табибони нодон, мактабдорони бесаводу бемасъулият ва ғайра, нақши табақоти корсози ҷомеаро низ дар пешрафти ҷамъият бо камоли ҳунар нишон додааст. Аз ин ҷиҳат, дар ин асар мавзӯи зиёӣ, равшанфикрон ва нақши онҳо дар ҷомеаи инсонӣ мавқеи калон дошта, бағоят вусъатнок ба тасвир омадааст. Нависанда дар баробари тасвири симои равшанфикрони беҳунару худкома ва муллоҳои ҷоҳилу ситезакор, як идда образҳои барҷастаи мунавварфикрони вақт, зиёӣони олимашраб, мутафаккиронеро, ки ҷонсупори халқу кишвар будаанд, тасвир кардааст, ки ифодагари диди амиқи ӯ дар шинохти руҳи инкор ва қувват гирифтани руҳи тасдику қабулдошти равишҳои созанда дар ҷомеаи он рӯзгор аст.

Зиёӣони равшанфикр ва тараққиҳоҳ дар романи Ҳасан Ирфон зиёданд, ҷунончи, Ғуломризохони донандаи «мақомоти дувоздаҳгонаи мусиқии классикӣ», Аббосамаки қуръондону китобхон, «пиразани оқилаи ҳунарманд», Ҳоҷишайхи мактабдор, Саидризо (Саидризо Ализода), Мирзоҳалим, Исматулло Раҳматуллозода аз ин ҷумлаанд. Муаллифи роман барои дарки мазмуни замон ва равандҳои муҳимми иҷтимоии он ба офаридани ҷеҳраи инсонии ин гуна шахсиятҳо даст ёфтааст. Савияи фикрӣ, хислатҳои инсонӣ, тарзи тафаккур ва ғабӯлияти ҷамъиятии ин гурӯҳи зиёӣ аз ҳам фарқ қунад ҳам, дар шинохти воқеиятҳо ва интиҳоби ҳадафҳои ояндасоз онҳо ҳамсонанд. Ҳамаи онҳо дар шинохт ва арзёбии раванди ҳодисаҳои ҳаёти ҷомеа, камиву кистии он ва авзои умумии замон дидгоҳҳои муштарак доранд.

Нависанда бо тасвири симои зиёиёни пешқадам, пеш аз ҳама, зуҳури шаклҳои гуногуни муборизаро барои беҳбудии авзои иҷтимоии ҷомеа таҷассум кардааст, ки намунаи он Мирзоғаффор дар фасли «Дар шомии ғарибон»-и боби чаҳоруми роман мебошад. Нависанда навиштааст: «Дар маҷлиси шомии ғарибон, ки мардум хеле ба шӯр омада буданд, ногоҳ Мирзоғаффор ном шахсе ба зинаи якуми минбар баромада, рост истод ва бо овози ҳаяҷоннок нутқи шӯрангезе эрод намуда, мардумро бар аҳволи ҷонсӯзи муборизони инқилоб гирёнид ва ба ғундоштани идона барои зану бачагони онҳо ташвиқ намуд. Ин аввалин нутқи инқилобӣ буд, ки ман ба забони тоҷикӣ шунидам. Аз таъсири суханони ҳаққонии ҷигарсӯз мӯи бадани кас ситх мешуд» [18, с. 73].

Ин ва дигар санадҳои воқеии дар роман тасвиршуда нишон медиҳанд, ки нависанда фаъолиятҳои сиёсӣ ва иҷтимоии шахсиятҳои мавриди тасвирашро аз мавқеъҳои гуногун ва рангоранг ба тасвир кашидааст. Дар байни чунин шаклҳои гуногуни муборизаи зиёиёни пешқадам баъзе иқдомҳои ниҳой, масалан, даъвати ошкоро ба ҳаракатҳои ҷасоратомез, ба ҳимояи ҳуқуқ ва шарафи инсон низ ба назар мерасад. Дар ин маврид шахсиятҳои роман ба воқеаи «инқилоби коргарони рус» ва зери таъсири он «дар Эрон ва Усмонӣ байрақи шӯриш бар зидди подшоҳони золим бардоштан»-и «мардуми ҷон ба лаб расида» [18, с. 72-73] танбеҳ мезананд.

Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон бо тасвири шахсиятҳои таъминӣ ва воқеиятҳои пурвусъати сиёсӣ иҷтимоии замони инқилоби қарибулвуқуи Осиёи Миёнаро на фақат ҳадс мезанад, балки зуҳури онро ноғузир медонад. Ин масъаларо дар роман ба миён гузоштани масъалаи худшиносии шахс тақвият бахшида, раванди асосии дигаргуниҳои бунёдиро дар зеҳнияти инсон муайян месозад, ки аз тозакориҳои нависанда дар шиноخت ва тасвири воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоии он рӯзгор мебошад.

«Дар кулбаи косибон»-ро муаллиф роман номида, жанрашро низ мушаххас намудааст. Ин роман, чунонки ишора рафт, савумин асари бадеии тарҷумаиҳолӣ дар адабиёти навини тоҷик аст, ки бо вучуди бо «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ ва повести «Субҳи ҷавонии мо»-и Сотим Улуғзода қаробатҳое

доштан, вижагиҳои хоси ҳунарии худро низ дорад, ки бозгӯи маҳорати нависандагии соҳибаш муаллиф аст.

Нависанда дар ин роман бо тасвири вазъи иҷтимоиву сиёсӣ ва зиндагии сокинони шаҳри Самарқанд ва маҳаллоти атрофи он, водии Фарғона, Эрону Озарбойҷон аввалин бор пайвандҳои иҷтимоиву маънавии сокинони ин манотикро ҳунармандона ва огоҳона ба тасвир гирифтааст, ки то ӯ дар насри тоҷикӣ мавриди тасвири бадеӣ қарор нагирифта буд. Аз назари таърихият, замону макон ва ҷуғрофиёи тасвир низ нигориши Ҳасан Ирфон пурвусъат, ҷолиб ва ҳунармандона буда, рӯйдодҳои замони мушаххаси таърихи халқро кишварҳои гуногун ва манотиқи мухталифро дар бар мегирад, ки барои хонанда маълумоти тозаи иҷтимоиву фарҳангии дақиқро ошкор созад.

Романи «Дар кулбаи косибон» дар жанри тарҷумаи ҳоли бадеӣ таълиф шуда, нависанда дар он сарнавишти даврони бачагии худро дар алоқамандӣ бо воқеаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ нимаи дувуми садаи нуздаҳ ва ибтидои асри бист ба тасвир гирифтааст. Ин роман нафақат аз ҷиҳати тасвири маҳдудии замониву маконӣ, балки аз назари инъикоси воқеиву бадеии ҳаводиси иҷтимоӣ ва амалу кирдори шахсиятҳои сиёсӣ иҷтимоӣ низ ҷолиб ва таъсиргузор аст. Дар маркази роман сарнавишти муаллиф ва воқеиятҳои замони зиндагии ӯ қарор дошта бошад ҳам, онро наметавон комилан «романи тарҷумаи ҳоли» [79, с. 72] шинохт, зеро он, ба ифодаи М. Шукуров (М. Шакурӣ) ҳамчун «жанри тарҷумаи ҳоли бадеӣ дар насри тоҷик аҳамияти калон пайдо» [14, с. 159] карда бошад ҳам, дарк ва тасвири бадеии воқеиятҳои як давраи муайян ва сарнавишти чеҳраҳои таърихиву бадеӣ дар он имтиёз дорад, ки ифодагари арзиши ҳунарии роман мебошад.

Воқеаҳои, ки дар роман ба тасвир омадаанд, аз сарнавишти муаллиф ҷудо нестанд. Бинобар ин, А. Қамарзода дуруст мегӯяд, ки «муаллиф дар он воқеаҳои овони бачагии худро, дар байни солҳои 1900 – 1913 ба амал омадаанд, тасвир менамояд. Дар асар ҳаёти шахсии Ҳасани ҷавон пайваста ба воқеаҳои муҳими сиёсӣ-иҷтимоӣ дар атроф рӯй додаистода, бо тасвири характери одамони касбу кори гуногун ба ҳам омехта дода шудааст» [79, с. 73]. Дар ин

замина, муаллиф фақат ба тасвири ҳаёти косибони шаҳри Самарқанд ва атрофи он маҳдуд нашуда, ҳамроҳи падараш ба Кафказ ва бобояш ба водии Фарғона сафар карданаширо низ тасвир мекунад ва хонандаро бо ҳаёти тираву тори сокинони ин минтақаҳо ошно месозад, ки ба тарзи бадеӣ нигошта шуда, ҷанбаи кавии ҳунари дорад.

Зимнан, бояд гуфт, ки чунин асар дар ҷойи ҳолӣ ба вуҷуд наомадааст. Мутолиаи огоҳона ва тарҷумаи осори баргузидаи адибони ҷаҳон, аз ҷумла, асарҳои нависандаи рус Максим Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман» ҳанӯз дар солҳои сиёму заминаро барои эҷоди ин роман фароҳам оварда буд. Дар солҳои баъди ҷанги ҷаҳонии дувум дар адабиёти тоҷик пайдо гардидани асарҳои тарҷумаҳои Садрӣдин Айнӣ «Ёддоштҳо» ва Сотим Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» ва ниҳоят тарҷумаи ду ҷилди аввали сегонаи нависандаи туркман Собит Муқанов «Мактаби ҳаёт» Ҳасан Ирфонро ба эҷоди романи «Дар кулбаи косибон» такон дод. Дар ин боб суҳанони зерини нависанда ҳуҷҷати қотеъ аст: «Маҳсусан, ман баъди тарҷумаи «Қиссаи бачагӣ» ва «Қиссаи ҷавонӣ» ном асарҳои Собит Муқанов ба навиштани «Дар кулбаи косибон» шуруъ намудам...» [67, с. 73].

Романи Ҳасан Ирфон аз ҷиҳати сохтори жанри бештар ба асари Собит Муқанов наздикӣ дошта бошад ҳам, ин ҳарф чунин маънӣ надорад, ки нависанда ин асарро дар пайраи сегонаи нависандаи қазоқ офарида бошад. Романи Ҳасан Ирфон аз сздаҳ боб ва зербобҳо иборат буда, ҳар кадоме аз онҳо унвони алоҳида дошта, ҳикояти алоҳидаро фаро мегирад, ки муҳтавою ғояи ҳудро дорад. Чунин тарзи нигориш ба Ҳасан Ирфон имкон додааст, ки дар доираи як воқеаи бузург ҳодисаҳои воқеиятҳои гуногунро бо маҳорати ҳос тасвир намояд. Масалан, боби аввали роман, ки аз нуҳ ҳикояи мустиқил иборат аст, сирату сурат ва амалу кирдори хонаводаи Алиҷон - падари нависандаро ошкор мекунад. Аз тасвири амиқ ва воқеъбинонаи Ҳасан Ирфон, ба ифодаи Мирзо Турсунзода «образи марди сангиндили бераҳме» [115, с. 77] пеши назари хонанда пайдо мешавад, ки бо истифода аз «ҳодиса-воқеаҳои ҳаёти хеле таъсирбахш тасвир» [130] шудаанд.

Ҳасан Ирфон дар фасли «Зиндони зану фарзанд»-и боби аввали роман бо тасвири лаҳзаҳои таъсиргузори муносибати ҷобиронаи падар ба ҳамсару фарзанд «давраи зиндоннишинии» худро, ки то ба мактаб рафтаниш идома ёфтааст, хеле таъсиргузор тасвир кардааст. Давраи зиндоннишинӣ барои Ҳасан «агар ба тахмин дар солҳои сеюм ё чоруми» ҳаёташ «тоқатфарсо шуда бошад», барои «модари бечорааш» «басе пештар сар шуда буд» [18, с. 5]. Нависанда рӯзҳои сиёҳи давраи бачагиашро чунин тасвир кардааст: «Дарду аламҳои ин ҳаёти зиндонӣ нахустин бор, вақте ба дили ман нештарвор фуру рафта, таъсири талхи худро абадӣ дар лавҳи хотирам ҷойгир намуд, ки ман рӯзе дар набудани падарам бо ҳирси кӯдакӣ чанд бор пай дар пай ба сӯи дарвозаи баста равона гашта будам ва модарам ҳар бор давон худро ба ман расонда, бо забони нарму ширини модарона маро оварда дар назди худ менишонид ва чун сараш ба ҷарху дукаш андармон мешуд (вай барои Устобобом ва шоҳибобони дигар найчаи муздӣ меандохт), ман аз ғафлати ӯ истифода намуда боз рӯ ба дарвоза медавидам. Оқибат ҳавсалаи он фалакзада ба сар омада, маро дар пушти дарвоза дошта гирифт тозон ба хона даровард, аз сари ғазаб маро саҳт ба замин кӯфта нишонид ва гӯё дарҳол аз ин ҳаракати хашмгинонаи худ нисбат ба чигаргӯшаи азизаш пушаймон гашта, бо чашми ашкбор ва садои ларзон гуфт:

-Эй гавҳараки чашми модар, раҳме ба ҳоли модари зорат намекунӣ? Падарат омада, туро дар пушти дарвоза бинад, маро накушта намомонад, охир!...» [18, с. 5].

Доираи мавзӯ ва мундариҷаи ин роман фақат бо тасвири зиндагӣ ва амалу кирдори шахсиятҳо маҳдуд нашуда, саҳнаҳои пуртахарруки таърихи Осиеӣ Марказӣ, аз ҷумла, шаҳрҳои Самарқанд, Хучанд, Хуқанд, Марғелон ва Намангонро низ дар бар гирифтааст. Аз ҷумла, нависанда дар роман зиндагии тоинқилобии аҳли касабҳои Осиеӣ Миёна ва Хуросонро бо камоли диққат тасвир кардааст, ки собиқа надорад. Нависанда ҳаёти иҷтимоӣ, меҳнати тоқатфарсо, омилҳои ба муфлисӣ гирифтӣ шудани аҳли касб ва бо таъсири инқилоби солҳои 1905 – 1907 ва иттиҳоди коргарони гуногунмиллат, матбааи Самарқанд, корпартоии умумии онҳо (дар мисоли образи Иван-Абдурахмон), бо ҳам

иттифоқ шудани намояндагони ҷудогонаи аҳли касабаро муфассал ба тасвир гирифтааст. Ба ифодаи дигар, дар роман талоши доимии аҳли касоба, аҳливу тифоқӣ, якдигарро дастгирӣ намудани онҳо, ки дар бунёди дуконҳои ҷамоатӣ зоҳир мешавад, воқеъбинона ба қалам омадааст. Нависанда дар матни воқеияти рӯзгор омилҳо ва заминаҳои рушди ҷомеаи Осӣи Марказиро ҳам аз назари иқтисодӣ ва ҳам ақидативу мактабу маориф бо камоли дақиқназарӣ ва ҳолшиносӣ тасвир ва таъбир кардааст, ки аз назари фарогирии воқеаҳо, тасвир ва тафсири вазъи сиёсату иҷтимоӣ ва сатҳи маънавии ҷомеа бесобиқа мебошад.

Чунонки ишора шуд, нависанда дар боби аввали роман хонандаро бо вазъи иҷтимоиву ахлоқии хонадони падариаш, ки барояш зиндони воқеӣ буд, шинос карда, дар ин замина чарағни зиндагӣ ва касбу кори падару модарашро низ тасвир мекунад. Хонандаи огоҳ аз тасвирҳои нависанда зуд дармеебад, ки аз ибтидо падар ва модари Ҳасан аз аҳли касб - аз хонаводаи шоҳибоф будаанд. Номи роман низ ба он ишораи саҳеҳ дорад. Аз ин ҷиҳат, дар роман ҷойгоҳи хос доштани зиндагии тоинқилобии косибони Самарқанд ва водии Фарғона ҳодисаи тасодуфӣ нест. Муаллиф талош кардааст, ки воқеаҳои муҳимми ҳаётии сарнавишт ва амалу кирдори косибонро тасвир карда, ба ин васила, пастиву баландии рӯзгори шахсиятҳои осораҷро бо тамоми ҷузъиёташ равшан созад. Масалан, ба зиндон монанд кардани хонаи падар, ки санадаш дар боло иқтибос шуд, баёнгари рӯзгори тира, ахлоқу маънавиёт ва беҳуқуқии инсон дар он рӯзгор мебошад, ки бисёр дардовар ба тасвир омадааст. Муколамаи падар бо писар, ки дар зер нақл мешавад, баёнгари вазъи номусоиди иҷтимоиву маънавии инсон дар он рӯзгор буда, нависанда бо тамоми ҷузъиёташ ба тасвир кашидааст:

«-Дадаҷон, чӣ сирре ё ҳикмате дар ин бошад, ки шумо модарҷонамро ин қадар фишор дода, ҳатто баъд аз ҷиҳилсолагӣ ҳам ба ҳеҷ маърака-мавриди занона намегузоред?»

-Писарам, дар ин кор хеле ҳикмати дақиқе ҳаст. Ту бача ҳастию намедонӣ: аввал ин ки ҳаргиз набояд бигзорӣ зери чашми зан хушк гардад. Агар ба рӯи зан хандидӣ, ӯ филфавр дандонатро мешуморад ва дигар ҳарифаш

намегардӣ. Зан, ки тарс аз чашмаш дур гардид, дигар вой ба ҳоли он мард...Пас марди дурандеш бояд ҳамеша Азроил барин чангаки ҷонситонашро дар болои сари зан ларзонда истад, то зан ҳар дақиқа маргро дар болои сар муҳайё ва аз миҷғони чашмаш наздиктар бинад...» [18, с. 43].

Ҳасан Ирфон дар роман ба масъалаи таъсири инқилоби русии соли 1905, ба ҳаракати милливу озодихоҳии мардуми Осиёи Миёна таваҷҷуҳи хос зоҳир карда, дар бобҳои «Рӯзе аз инқилоби соли 1905», «Иван-Абдурахмон» ва ғайра чараёни таъсиргузорию онро тасвир кардааст. Муаллиф ба воситаи образи «Иван, ки падари Ҳасан – Алиҷон ба вай либоси милли пӯшонид, ўро Абдурахмон номида буд,» таъсиргузорию ҳаракати озодихоҳии русро дар кори паҳн намудани ғояҳои инқилобӣ дар муҳити Осиёи Миёна таъкид менамояд.

Романи «Дар кулбаи косибон»-ро метавон қомуси ҳунари он рӯзгор номид, ки дар он нависанда нафақат дар бораи корхонаҳои ҳунари маълумоти дақиқ овардааст, балки симои косибони Самарқанд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёнаро ба хубӣ тасвир намудааст. Нависанда хислатҳои муҳимми аҳли касаба, аз ҷумла, ҳалолкорӣ, ҳунармандӣ, меҳнатдӯстиву рафоқат ва ҳамдили ба ҳамкоронро дар симои Устомадризои бофандаи гулдаст бо камоли ҳунар таҷассум намудааст.

Дар роман нависанда ба мавзӯи бунёди мактабҳои нав ва аввалин муаллимони он, бартарию барномаҳои таълимӣ, дараҷаи маълумотгирӣ ва тарзи таълим дар макотиби он рӯзгор таваҷҷуҳ карда, бо камоли диққат симои нахустин муаллимону танзимдиҳандагони мактабҳои усули нави тоҷикӣ - Ҳоҷӣ Шайх, Саидризо Ализода, Мирзоҳалим, Абдуқодир Шакурӣ, Исматулло Раҳматуллозоदारо, ки аз равшанфикрону ҷоннисорони роҳи маърифати халқ буданд, офарида, дар ин замина маълумоти саҳеҳ меоварад ва аҳамияти корномаҳои ононро барои имрӯзу оянда таъкид менамояд.

Романи «Дар кулбаи косибон» маводи фаровони этнографӣ, топографӣ, таърихиву адабӣ, касбӣ, ҷуғрофӣ ва диниро низ фаро гирифтааст, ки арзиши муҳимми сарчашмаиносӣ дорад. Усули тасвири нависанда низ вобаста ба воқеаҳои тасвиршуда хусусияти хос дошта, аз ҷанбаҳои тарҷумаҳои, илмӣ,

воқеанигорӣ, нақли саргузаштҳо, унсурҳои ҳангомаписандӣ ва гоҳо романтикӣ ба ҳам омадаанд. Нависанда дар роман аз қиссаҳо, тамсилоту ривоят, шеърӣ классикӣ ва зарбулмасалу мақол низ барои тақвияти усули тасвир ва ғояи асар хунармандона фаровон истифода кардааст, ки омили тақвияти чанбаи бадеии асар мебошанд.

Ба ин тартиб, романи «Дар кулбаи косибон»-и Ҳасан Ирфон дар роҳи тадқиқи бадеии воқеият ва шахсияти инсон баъди «Ёддоштҳо»-и Айнӣ ва «Субҳи ҷавонии мо» қадами наве дар таърихи насри навини тоҷик буда, бунёди маънавӣ ва сохтори бадеии насрро амиқтар сохт, ки метавонад ҳамчун таҷрибаи муваффақи хунари мавриди таваҷҷуҳ бошад.

Ҳамин тавр, таҳлилҳои дар ин фасл анҷомгирифта моро ба хулосаҳои зер овард:

1. Ҳасан Ирфон дар эҷоди қисса ва романи ёддоштиву тарҷумаҳолӣ мавқеи хос дошта, бардошти ӯ аз воқеиятҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва ахлоқии он замон тоза, пурмаънӣ ва ҳадафманд мебошад. Қиссаҳои « Ду ёр аз ду диёр», «Духтари Алҷазоир» ва романи «Дар кулбаи косибон» дар таърихи насри тоҷикӣ намунаи осори бадеии иҷтимоӣ, ахлоқии воқеагара буда, бо мундариҷаи тоза ва тарзи нигориши воқеъбинона фарқ мекунанд.

2. Хусусияти муҳимми мундариҷавии қиссаҳои «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алҷазоир», дар он аст, ки нависанда бо тасвири дақиқи симои инсони воқеӣ ва ҷузъиёти сарнавишти ӯ ҳадафҳои ормони худро дар бораи ҷомеаи озод ва пешрафти иҷтимоиву ахлоқии он баён доштааст, ки арзиши иҷтимоиву бадеӣ дорад.

3. «Дар кулбаи косибон» намунаи романи ёддоштиву тарҷумаҳолӣ дар адабиёти тоҷик буда, бо фарогирии воқеиятҳои асосии замон ва сарнавишти шахсиятҳои воқеиву таърихӣ аз асарҳои ҳамсони худ фарқ дорад. Тарзи тасвир ва вусъати воқеиятҳоро сарнавишти шахсиятҳо дар роман далели он аст, ки нависанда дар роман, пеш аз ҳама, мутаваҷҷеҳи сарнавишти халқ ва дигаргуниҳои муҳимми ҳаёти ҷомеа будааст ва дар ин замина ормони

иҷтимоиву ахлоқиашро бо камоли сидқ таҷассум намудааст, ки далели афзалияти мундариҷавӣ ва бадеиву ғоявии роман мебошад.

2.2. Махсусиятҳои жанри ва бадеии осори адиб

Аз Ҳасан Ирфон ҳамагӣ ду повест, ки худаш онҳоро қисса номидааст, як роман ва як ҳикоя ба ёдгор монда бошад ҳам, осори ёдшуда бо хусусиятҳои типологӣ ва таърихӣ жанри [124, с. 289] ва бадеияти тасвир ҷолиби диққат буда, ҷойгоҳи ҳунарии нависандаро дар таърихи адабиёти тоҷик муайян ва мушаххас менамоянд. Ба ин далел, барои шиноختи саҳеҳи сохтори жанрии осор ва ҷеҳраи ҳунарии ӯ лозим медонем, ки махсусиятҳои жанри ва бадеии ин се асар ва як ҳикояи ӯро аз назар гузаронем, то мавқеи ҳунарии нависанда мушаххас гардад.

Сабки осори бадеӣ ва сабки инфиродии нависанда бо сохтори жанри ва инкишофи ҷараёни адаби пайванди ногузастанӣ дошта, онҳо миёни ҳамдигар муносибатҳои амиқи дарунӣ ва таъсиргузор доранд. Ба ифодаи М. Б. Храпченко «жанрҳо ҳамчун унсури муҳимми ҷараёни адаби, пеш аз ҳама, баёнгари фардияти ҳунари ҳастанд ва дастовардҳои умумиро фаро гирифта, зиндагӣ ва амал мекунанд. Хусусияти хос, шаклдигаркунӣ, тағйирёбӣ ва таҳаввулоти онҳо ба талошҳои ҳунарии нависандагони боистеъдод вобаста мебошад» [124, с. 168].

Ҳастии таърихӣ сохтори жанриро ҳамчун таҷрибаи ҷомеи бисёре аз ҳунармандон, баҳусус, мероси давраҳои гуногун метавон аз назар гузаронд. Ин таҷриба ба усулҳои офариниши осори бадеӣ дахл дорад. Маълум аст, ки ҳар кадоме аз ин усулҳои умумӣ зерин таъсири дарки эҷодии воқеият ба вуҷуд омада, мавҷудияти худро ба сабаби он ки ин талаботҳо аз байн намераванд, балки бо сифати нави худ зиндагӣ карда, ташаккул ва идома меёбад.

Ба ин тартиб, «принсипҳои жанри дар вазъи умумии худ дар бисёр мавридҳо хусусияти алгебравӣ дошта, онҳо фақат навъи сохторӣ ва тарҳи асосии осори адабиро муайян менамоянд. Таҳаввули низоми мушаххаси образнок ва сохтори умумии жанри, табиист, ки ба принсипҳои жанри хусусияти хос мебахшанд. Вале дар ин ҳол алоқамандии сохтори алгебравӣ хеле муддат барҷо мемонад. Таҳаввули минбаъдаи онҳо дар ҷараёни инкишофи

таҳқия, амали драмавӣ, гуфтори лирикӣ дар фазои алоқаи босуръат ба василаи сабк амалӣ карда мешавад» [124, с. 169]. Илова ба он чи гуфта шуд, метавон афзуд, ки омезиши низоми мушаххаси тасвирӣ, сохтори жанрӣ ва сабк дар натиҷаи шаклгирии ҳар кадоме аз ин шаклҳои ибтидоии осори бадеӣ ба вучуд намеояд. Дар бисёр ҳолатҳо ин омезиш дар ибтидои фаъолияти эҷодии нависанда воқеӣ мешавад.

Дар жанр ҳамон хусусиятҳои ҳодисаҳои адабӣ ифодаи худро меёбанд, ки бо махсусияти сохторию маърифатии он бевосита алоқаманд бошанд. Дар ҳақиқат, вақте мо ин ё он жанрро ном мебарем, масалан, қасида, марсия, достони лирикӣ, мазҳакаи иҷтимоӣ, қисса, романи иҷтимоии психологӣ, романи оилавӣ, роман-эпопея, фочиа ва ғайра, на фақат ба намуди муайяни осори адабӣ ишора мекунем, балки ин ёдоварӣ аз равиши хоси идроки ҳодисаҳои зиндагӣ низ ҳаст. Равшан аст, ки тарзи фарогирии чараёни зиндагӣ ва инъикоси он дар мазҳакаву марсия, достони лирикӣ, қисса ва асарҳои ҳамосӣ чун дигар жанрҳо бошад ҳам, жанрҳои гуногун дар роҳи таърихии инкишофи худ аз ҷиҳати тарзи ниғориш аз ҳам фарқ мекунанд. Дар навбати худ, ташаккули сабки фардӣ аксаран истифодаи жанрҳои гуногунро пешбинӣ мекунад. Вале дар ин ҳолат низ муносибати умумии сохтори жанрӣ ва тарзи ниғориш дар ҳамон ҳоле боқӣ мемонанд, ки дар асари алоҳидаи бадеӣ ба мушоҳида мерасанд [124, с. 169]. Аз ин ҷиҳат, таҷрибаи эҷодии Ҳасан Ирфон дар корбурди жанрҳо ва таносуби онҳо бо тарзи ниғориш ба «ғояи замон ва шакли замон» [38, с. 276] ишора мекунанд, ки В. Белинский ин андешаро бо шарҳи инкишофи жанрҳо дар давраҳои гуногун асоснок кардааст. Ин донишманди рус дар ташаккули жанр, услуби нависанда ва хусусияти таърихии шаклгирии жанрҳо омили замон ва воқеияти таърихиро таъсиргузор медонад. Ба назари ӯ, муносибати таърихӣ имкон медиҳад, ки гуногунрангӣ ва маънии воқеии зебоишинохтии он мушаххас карда шавад [38, с. 276]. Вале мафҳуми «шакли замон» дар рӯзгори мо ба худ моҳияти дигар мегирад. Вай жанрҳои ҳамчинсро, ки дар шароити ҳаммонанди таърихӣ ба вучуд омадаанд, на фақат аз рӯи фазо, балки замон низ тақсимбандӣ мекунанд, ки дар ин равиш таҷрибаи

Ҳасан Ирфон «омезиши типологии» жанрҳоро дар заминаи воқеиятҳои иҷтимоиву фарҳангии нимаи аввали садаи бист нишон медиҳад. Аз ин назар, ҳар ду қисса ва романи «Дар кулбаи косибон»-и ӯ инъикоскунандаи ҳамин чараён дар насри тоҷикии солҳои шасти садаи бист буда, ҷустуҷӯҳои ҳунарии ӯро дар такмили сохтори жанриву бадеии осораш нишон медиҳанд.

Бунёди қиссаҳои «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алчазоир» дар асоси ҳодисаҳо ба миёна омада, қаҳрамонҳо ва шахсиятҳои онҳо фардиат ва хусусияти дарунии худро нишон медиҳанд. Қиссаҳои Ҳасан Ирфон дар он хусусиятҳои жанрӣ ва зебоишиносӣ мушаххас аст. Нависанда бар хилофи гузоришгарон ва ривояткунандагони қиссаҳои пешин танҳо ба зикри воқеаҳо ва аҳволи шахсиятҳо пардохта, дар айни замон ба тавсифи ҳодиса, амалу кирдор ва ҳолатҳои руҳии қиссаҳои одамон низ тавачҷуҳ кардааст. Масалан, сахнапардозии лаҳзаҳои аз зиндагии «ҳаммомони нонталаб, полонбадӯш», ки «омадани киштии дучарҳаи бору мусофиркашонии «Ленкоран»-ро интизоранд ва тавсифи хусусияти зоҳирии ӯ, воқунишҳо, дилхурагиҳои отифии ровӣ ва васфе, ки аз табиати атрофи бандарҳои Остора ва Ленкоран дода шуда, ба таври кулӣ «омезиши типологии» ин асарҳоро бо қиссаҳои ҳамсонашон мушаххас месозад. Дар айни ҳол, ин қиссаҳо вижагиҳои дигар низ доранд, ки ризо додан ба ҳаводис ва тобеият ба хостаҳои шахсони корфармо аз ин ҷумлаанд. Хусусиятҳои охирро мо дар қиссаи «Духтари Алчазоир» мушоҳида намекунем. Дар ин қисса рӯҳияи инқилобии шахсиятҳо хусусияти типологӣ ва қаробати онро бо асарҳои ҳамсонаш, ки зерӣ таъсири табиғии сиёсати озодихонаи шуравӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ таълиф шудаанд, муайян мекунад.

Собиқаи қиссаҳои Ҳасан Ирфон, ки зерӣ таъсири «сабки ғарбӣ» [83, с. 207], аз ҷумла, насри русӣ эҷод шудаанд, чандон дур набуда, аз навиштаҳои устод Айнӣ ибтидо мегиранд, ки намунаи аввалини он «Одина» аст. Минбаъд дар ин жанр нависандагоне мисли Сотим Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Фотех Ниёзӣ, Фазлиддин Муҳаммадиев, Урун Кӯҳзод, Сорбон, Абдулҳамиди Самад ва дигарон намунаҳои дурахшоне ба вучуд овардаанд.

Вале ин ду қиссаи Ҳасан Ирфон бо хусусиятҳои хоси типологию жанри ва тарзи нигориш аз таълифоти дигар фарқиятҳои мушаххас доранд.

Он чи ба хусусиятҳои умумии типологии ин қиссаҳо марбут мешавад, ба ифодаи Арасту тарҳи «танзимкунандаи ҳаводис» ва «тақлид аз амал» аст. Манзур аз таъбири «танзимкунандаи ҳаводис» риояти тасвири табиӣ воқеият аст, на тартибе, ки мумкин аст, нависанда ба тақозои салиқа ва завқи худ ё пасу пеш кардани ҳаводис ба қисса бидиҳад. «Тақлид аз амал» низ дар тарзи нигориши Ҳасан Ирфон оғоз, миёна ва анҷом дорад [85, с. 150].

Чунонки ишора шуд қиссаҳои нависанда бар пояи ҳаводиси зиндагӣ ва сарнавишти шахсиятҳо бино шудаанд ва ин ҳаводис бо назм ва тартибе кулӣ ва ибтидоӣ ба ҳам марбут мешаванд. Ба ин далел, гоҳо қиссаҳои Ҳасан Ирфон тарҳи устувор надошта бошанд ҳам, ҳаводиси паёпай меҳвари асосии қисса қарор гирифтаанд, бе он ки ин ҳаводис ва вақоъ маъқул ва қобили қабул бошанд. Ба ифодаи дақиқтар, тарҳ дар осори нависанда на фақат ба шакли асар марбут аст, балки бо муҳтавои он низ иртиботи амиқ дорад. Ба андешаи Овнер Зис «Дар таҳлили шакл ё жанр маъмул аст, ки билофосила тарҳ (пиранг)-ро ҳам матраҳ кунанд, бо вучуди ин, тарҳ сирфан ба шакл марбут нест, аммо тазоди аслии асарро дар тарҳ меёбем, ки нишон медиҳад, тарҳ ҳамон андоза ба муҳтаво марбут аст, ки бояд бо тарҳ ба масобаи яке аз ҷанбаҳои шакл бархӯрд кард, вале дар ин кор бояд эҳтиётҳои лозимро дар назар гирифт. Танҳо он ашқол ва анвои ҳунари аз тарҳ бархӯрддоранд, ки тазодҳои зиндагӣ ва шахсиятҳои инсонӣ ва бархӯрди байни онҳоро тасвир мекунанд. Горкий тарҳро чунин таъриф мекунад: «Пайвандҳо, тазодҳо, меҳрҳо ва кинаҳо ва равобити инсонӣ дар ҳолати кулӣ – дар як калом, достони рушд ва созмонёбии ин ё он шахсият ё тип». Сохтмони моҳиронаи як тарҳи мусталзам тавоноии парвариши ҳаводиси даруни як асар дар як масири таҳаввулии ҷолиб ва гӯё» [65, с. 129-130] буда, аз бисёр ҷиҳат махсусиятҳои жанрии ин ду повестро мушаххас месозанд, ки баъзеи онро зикр мекунем:

а) қиссаҳои нависанда дар як нишаст хонда мешаванд;

б) ҳамаи чузъиёт дар атрофи як мавзӯ аст, ба ин далел ҳар ду қисса дорои таъсири воҳиде аст ва асари ҷомеъро ба хонанда илқо мекунад;

в) қиссаҳо аз калимоти зиёдатӣ, ки дар таъсиргузорӣ ва сохти асар нақше надоранд, ҳолӣ буда, дар онҳо тақия нависанда бар нақли ҳаводиси воқеӣ ва иҷтимоӣ аст;

г) таълифоти нависанда аз назари хонанда комил аст, ба наҳве, ки хонанда наметавонад онро ба шакли дигаре тасаввур кунад, ё баъд аз ҷумлаи охирин эҳсос кунад, ки онро метавонад идома диҳад.

Маълум аст, ки Ҳасан Ирфон ин ду повестро баъд аз тарҷумаи повестҳои М. Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман» навиштааст. Ин ва дигар тарҷумаҳо ва таъсирпазириаш аз реализми сотсиалистӣ дар такомули жанри қисса ва роман ба ӯ кӯмак карда, дар эҷоди чунин осор, дар бештарин ҳол ӯ тақия бар нақли ҳаводис кардааст. Яъне, тақия аслии ӯ бар кашф ва баёни вазъиятҳои иҷтимоии шахсиятҳо буда, кӯшиш кардааст, ки бештар шахсияти қаҳрамонро таъйин кунад ва ҳаводиси фаръӣ бояд ҳама барои кӯмак ба ин вазъ бошад. Ин қонидаро Ҳасан Ирфон дар эҷоди ҳар ду қисса ба таври комил риоят кардааст, ки махсусияти жанрии ин осор мебошад.

Қиссаҳои «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алҷазоир» аз назари сохт ва мавзӯ қиссаи ҳаводис ва иҷтимоӣ буда, ин унсурҳо дар шаклгирии сохтори жанрии ҳар ду асар нақши муҳим доштаанд. Қиссаи ҳаводис ба ин маънӣ, ки нависанда дар тақия бар ҳаводиси гуногуне, ки барои қаҳрамон иттифок меафтад, сарнавишти ӯ ва дигар шахсиятҳоро тасвир мекунад. Дар қиссаи иҷтимоӣ вазъи иҷтимоӣ ва омилҳои он фаъолияти шахсиятҳои асарро зери таъсир мегиранд ва дар ин замина андешаҳои барои ислоҳоти иҷтимоӣ арза мешавад. Ин ду хусусияти сохторӣ ва мавзуии ин ду қисса дар шаклгирии сохтори жанрӣ ва бадеии он нақши хос гузоштаанд, ки нависанда огоҳона ва ҳунармандона аз онҳо истифода кардааст.

Ҳадафи аслии нависанда аз таълифи ин ду повест инъикоси воқеиятҳо ва сарнавишти инсон дар матни ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии як давраи муайяни

таърихӣ буда, дар баробари ин, тамоюли озодипарастӣ ва ислоҳотхоҳии қишри ҷомеаи он рӯзгорро дар мисоли шахсиятҳои ҳар ду повест, аз ҷумла, Салиму Алиҷон ва рӯзноманигори ҳақшинос Абдулҳамиди Ахборӣ ва намояндаи табақаи ҷабрдидаи ҷомеаи Алҷазоир Ҳалима таҷассум менамояд. Ташаккули тадриҷии хӯю хислати шахсиятҳои повестҳо нишондиҳандаи тамоюли озодихоҳӣ ва шаклгирии ҷеҳраҳои нав, зиёиёни ҳаққӯ ва ислоҳотхоҳ дар замон ва макони мушаххас буда, равиши хунармандонаи тасвири бадеиро аз тарафи нависанда мушаххас месозад.

Ҳасан Ирфон дар повести «Ду ёр аз ду диёр» ба тасвири образҳои асосӣ-Салим ва Алиҷон диққати асосӣ додааст. Тамоми воқеиятҳои асар аз забони яке аз қаҳрамонони асосии повест – Салим нақл мешавад ва худӣ ӯ дар задухӯрдҳои ҳаётӣ бевосита иштирок мекунад. Хӯю хислати ӯ ва шарикӣ ҳамсангараш Алиҷон дар ҷараёни худфарсоиҳо ва талошхояшон барои шинохти ҳақиқат ва мубориза дар роҳи ҳифзи мавқеияти инсонияшон ташаккул ва таҳаввул меёбад.

Ҳарчанд хусусияти тарҷумаҳои доштани ин повестро худӣ нависанда таъкид кардааст [15, с. 3], вале ин асари нависанда танҳо аз хотирот иборат набуда, балки асари комилан бадеӣ мебошад. Зимнан, бояд гуфт, ки асари тарҷумаҳои аз жанри ёддошт баъзе тафовутҳои мушаххас дорад. Ёддошнавис воқеаҳои таърихӣ ва амалу кирдори шахсиятҳои чунин осорро, ки шоҳиди бевоситаи он аст, баён менамояд. Вай дар бораи воқеиятҳои муайян сухан ронда, аз тахайюли бадеӣ нисбатан кам истифода мекунад. Ба ин далел, хотирот бештар ба публитсистика наздикӣ пайдо карда, дар он баёни воқеа нисбат ба тасвири образҳои мавқеи муҳимтар мегирад.

Ҳасан Ирфон бо эҷоди ин повест на танҳо зиндагии гузашта ва дидаву шунидаи шахсиятҳои асарашро аз ёдномаи қаҳрамонон берун кашааст, балки асари комилан бадеӣ офаридааст, ки ғояи баланд, композитсияи муайян ва сужети муҷассам дорад. Дар ин замина, ӯ бештар ба типикунонии воқеиятҳо ва шахсиятҳо кӯшидааст, ки ифодакунандаи хусусияти бадеии асар мебошад. Хусусияти дигари бадеии повестро аз забони қаҳрамони асосии асар нақл шудани воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳо муайян менамояд. Саргузашти

қахрамонони асоси асар – Салиму Алиҷон дар матни воқеиятҳои иҷтимоӣ дар алоқамандӣ бо ҷарёни сиёсату иҷтимоӣ ҳаводис тасвир шуда, маводи тарҷумаҳои васила барои такмили сохтори бадеии асар аст. Нависанда гузаштаи қахрамонони худро тасвир карда, аз он лаҳзаҳои барҷаста ва таъсиргузоро интихоб, тасвир ва натиҷагирӣ мекунад ва ба сатҳи воқеаҳои типӣ мерасонад, ки ифодагари ҷанбаи бадеии таълифоти ӯянд. Вай ҳақиқати сарнавишти таърихӣ қахрамононашро таҳриф накарда, барои такмили симои бадеии онҳо аз тахайюл фаровон истифода мекунад ва ба ин васила, ҷанбаи бадеии повестро такмил мебахшад.

Дигар аз таълифоти Ҳасан Ирфон романи «Дар кулбаи косибон» аз ҷиҳати сохт ва мавзӯ бо қиссаҳои ёдшудаи нависанда қаробати жанрӣ дорад. Ин қаробат ба хусусияти ёддошти онҳо вобаста бошад ҳам, мустақилияти жанрии онҳоро зери суол намебарад.

«Дар кулбаи косибон»-ро муаллиф роман гуфтааст. М. Шукуров (М. Шакурӣ) навиштааст, ки «Ин асар гарчанд роман номида шудааст, аслан иборат аз ёддоштҳост. Ҳасан Ирфон як ҳаёти аҷибӣ косибони Самарқанд, тарзи зиндагӣ ва меҳнати онҳо, тартибу қоидаи ҷамъиятҳои пешаварон ва ғайраро тасвир намуда, бисёр вақтҳо мисли Айнӣ маълумоти пурқимати этнографӣ ва таърихӣ додааст. Тасвири ҷамъомаду суҳбатҳо ва ба ин восита ҳикоя кардани воқеаҳои аҷиб низ мисли «Ёддоштҳо»-и Айнӣ сурат гирифтааст. Ёдоварӣ аз ходимони маорифу маданият низ ҳамчунин аст. Дар айнӣ замон дар ин роман таъсири тасвирҳои экзотикӣ ва ҳангомаписандонаи Ғарб (аз ҷумла, асарҳое, ки дар руҳи эҷодиёти А. Дума ва А. Доде таълиф ёфтаанд) низ ба назар мерасад» [139, с. 229].

Зимнан, бояд гуфт, ки М. Шукуров ба сабаби асари ёддоштӣ будани «Дар кулбаи косибон», ба роман будани он бо шубҳа нигаристааст. Дар асл ёддоштҳо дар ин асар на фақат василаи дастёбии нависанда ба ҳақиқат аст, балки аз бисёр ҷиҳат сохтори жанрии онро низ муайян намудааст. Ҳасан Ирфон ба василаи ёддоштҳо ба жанри роман хусусияти фардмеҳварӣ бахшидааст, ки аз тозақорихӣ ӯст.

Анвои адабӣ пеш аз роман нишондиҳандаи ин ҳақиқат буданд, ки осори адабӣ дар чаҳорчӯби фарҳангҳое ба амал меояд, ки ҳақиқатро асосан бар асоси пайравӣ аз равияи суннатӣ маҳак мезананд. Барои мисол, тарҳи ҳамосаҳои кӯхан ва давраи ренесанс бар асоси таърихи гузашта ё афсонаҳои қадим буд ва қазоват дар бораи ин ки нависанда он тарҳро то чи андоза хунармандона пардохтааст, умдатан бар асоси ин меъёр сураат мегирифт, ки вай то чи мизон мухтассоти он навъи адабию ҳифз кардааст ва он мухтассот низ дар навбати худ аз намунаҳои пазируфташудаи он навъи адабӣ сохта мешуд. Нахустин бор роман ба мубориза бо ин суннатгароии адабӣ бархост ва маҳаки асосиаш вафодорӣ ба таҷрибаи фардӣ буд, ки ҳамвора мунҳасир ба фард ва орояҳои бадеӣ аст. Ба ин тартиб, романи «Дар кулбаи қосибон» баъди повести «Субҳи ҷавонии мо»-и С. Улуғзода намунаи адабии фарҳангиест, ки дар навмоягӣ ва бадеият арзиши бесобиқае дорад [84, с. 18]. Ҳасан Ирфон бо таълифи романи ёдшуда пас аз Айниву Сотим Улуғзода тарҳро қомилан тобеъи қолаби хотироти зиндагиномаи шахсӣ кард ва ин қораш дар роман ҳукми эълони ҷасуронаи авлавияти таҷрибаи фардиро дошт. Ба ин далел, шахсиятпардозӣ ва таҷассуми унсурҳои сохтори жанрии романи «Дар кулбаи қосибон» буда, таваҷҷуҳ ба фардият бахшидан ба шахсиятҳо ва низ таваҷҷуҳи бодалели муҳити зист ва фаъолияти онҳо аз хусусияти аслии фарқкунандаи романи нависанда аз асарҳои ҳамсонаш мебошад.

Хусусияти дигари ин роман ва ҳар ду қиссаи нависандаро дар макон ва замони хос руҳ додани воқеиятҳои онҳо мушаххас месозад. Хотирае, ки аз ин асарҳо дар зеҳни хонанда боқӣ мемонад, пеш аз ҳама, воқеияти зиндагӣ ва амалу қирдори шахсиятҳо мебошад, ки зинда ва равшан тасвир шудаанд. Дар мисоли таҷрибаи Ҳасан Ирфон метавон гуфт, ки мафҳуме аз хувияти фардӣ дар фосолаи замону макон дар асарҳои ӯ вучуд дорад ва дар айни ҳол ин хувияти фардӣ дар ҷараёни тасвиргариҳои нависанда тағйир ёфтааст, ки на ба ҳар қас муяссар мешавад.

Яке аз хусусиятҳои муҳимми романи «Дар кулбаи қосибон» аз он иборат аст, ки жанри тарҷумаи ҳол бо ёддошт ба ҳам омезиш ёфта, дар тақмили

сохтори жанрӣ ва бадеии асар таъсиргуздор будаанд. Чунонки дар боло ишора кардем, жанрҳои ёддошт ва тарҷумаҳои миёни ҳам тафовутҳо ва монандӣҳое доранд. Ҳамин гуна тафовут дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ низ ба назар мерасад. Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ бобҳои ҷудогонае, ки ба Аҳмади Дониш, Ҳайрат, доираи адабии Шарифҷон-маҳдум бахшида шудаанд, бештар хусусияти ёддошти доранд. Ин қисматҳои асар дар баробари ҳифзи шакли бадеии худ то ҷое хусусияти илмӣ низ касб кардаанд. Устод Айнӣ дар фаслҳои ёдшуда дар баробари зикри аҳволи онҳо хусусиятҳои бадеии осорашро низ таҳлил мекунад. Масалан, бобҳои «Тарҷумаи ҳоли Ҳайрат», «Мероси адабии Ҳайрат» ва ғайра ифодакунандаи ҷустуҷӯҳои илмии муаллиф мебошанд. Ҳадафи Айнӣ аз ин тарзи нигориш муҷассам сохтани чеҳраи инсонӣ ва бадеии шоирони охири асри нуздаҳ будааст.

Ҳасан Ирфон низ аз ин равиш дар романи «Дар кулбаи косибон» кор гирифта, дар бобҳои, ки ба мактаби Ҳочишайх, Иван-Абдурахмон, мактаби Қориака, Файёзи Хучандӣ ва ғайра бахшидааст, аз таҷрибаи устод эҷодкорона истифода кардааст. Вале ӯ дар баробари истифода аз тарҷумаи ҳол, ба тасвири бадеии сарнавишти ашхоси ёдшуда диққат дода, муҳимтарин паҳлуҳои симои ҷамъиятӣ, ҳислатҳои шахсӣ ва баъзе санадҳои тарҷумаи ҳоли онҳоро бо истифода аз таҳайюли бадеӣ дар шакли ҳунармандонаи диққатангез муҷассам месозад.

Дигар аз хусусияти романи «Дар кулбаи косибон» иборат аз он аст, ки асар аз ҳикояҳои хурди таъсиргуздор фароҳам омада, алоқаи мундариҷавию ғоявӣ ва сохтори онҳо ягонагии тамоми асарро таъмин намудааст. Ба ифодаи дақиқтар, аксари ҳикояҳои хурди дар роман омада, чун асари мустақил ба назар меоянд, вале баъзе шахсиятҳои асар дар аксарияти ҳикояҳо иштирок менамоянд ва дар ҳар ҳикоя нависанда як ҷиҳати муҳими ҳӯю ҳислати онҳоро ошкор месозад.

Ҳасан Ирфон дар офаридани сохт ва композитсияи повестҳо ва романи «Дар кулбаи косибон» ба суннатҳои ёддоштнависи пешиниёни худ така карда, марҳилаҳои муҳими ҳаёт ва сарнавишти қаҳрамононашро дар асоси тарҳи

ичтимоии амалу кирдори онон, дар заминаи воқеиятҳои зиндагӣ ва талошҳои озодихонаи афроди таърихӣ тасвир ва мушаххас сохтааст. Нависанда ташаккули табиӣ шахсияти қаҳрамонро ба назар гирифта, дар алоқамандӣ бо воқеиятҳои сиёсиву иҷтимоӣ сохтори жанрӣ ва устухонбандии онро муайян намудааст. Ҳасан Ирфон дар офариниши сужети асар хронологияи тасвири сарнавишти шахсиятҳои романро қатъан риоя намудааст, ки ин яке аз вижагиҳои хоси ҷустуҷӯҳои бадеии ӯ дар эҷоди ин роман мебошад.

Аз таҳлили ҳикояҳои роман мо ба ин натиҷа расидем, ки ҳамаи қисмҳо, лавҳаҳо, иштироккунандагони роман мувофиқи тахайюли бадеии нависанда миёни ҳамдигар пайванди ногузастанӣ дошта, заминаро барои ташаккули тадриҷии ҳӯю хислати шахсиятҳои асар ба вуҷуд овардаанд. Таърихи ташаккули ҳӯю хислати шахсиятҳои роман ва пайванди маънавии ҷисмонии онҳо бо ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии он давра, мундариҷаи роман ва тарҳи раванди ҳаракатҳои иҷтимоии қаҳрамонро шакл дода, таҳаввул бахшидааст, ки ифодагари ташаккул ва таҳаввули диди бадеии соҳиби роман мебошад.

Ҳасан Ирфон аз ёдвораҳои бачагиву наврасӣ лаҳзаҳоеро интихоб ва мучассам сохтааст, ки на фақат рангорангу таъсиргузоранд, балки бо тарзи тасвир, қорбурди огоҳонаи забон, истифодаи калимоти ҳоловар ва сахнапардозӣ ҷанбаи бадеии асарро тақвият бахшидаанд. Нависанда дар интихоб ва қорқарди бадеии воқеиятҳои зиндагӣ танҳо ба ҳодисаҳои ҷузъӣ аҳамият надода, балки ба фарогирӣ ва тасвири ҳодисаҳои эътибор додааст, ки онҳо хусусияти умумӣ дошта, на фақат сарнавишти як шахс, балки аҳли ҷомеа ро низ муайян мекунад. Аз ин ҷиҳат, нависанда бо камали ҳунар тавонистааст, дар роман тарҷумаи ҳоли қаҳрамонони асосиро бо сарнавишти миллат пайванд диҳад, ки сарнавишт ва ҷеҳраи инсонро бадеии даҳҳо шахсиятҳои роман баёнгари ин равиши ҳунарии нависанда мебошад.

Шахсияти аслии роман Ҳасан ҳамроҳи муосирони худ камол меёбад, душвориҳои зиндагиро паси сар мекунад ва роҳи худҷӯиву худшиносӣ мепаймояд. Дар муборизаҳо тадриҷан обутоб ёфта, ба камол мерасад. Ташаккули ҳӯю хислат ва ҷаҳонбинии Ҳасан, ошно шудани ӯ бо муҳит ва

моҳияти иҷтимоиву ахлоқии амалу кирдори шахсиятҳо, шинохти мавқеи худ дар ҷомеа таҷассумкунандаи роҳи зиндагӣ ва сарнавишти пуршебу фарози шахсияти аслии роман мебошад. Аз ин ҷиҳат, дар роман ҳар шахсият соҳиби ҳӯю хислати мушаххас буда, хусусияти типӣ низ дорад.

Ҳасан Ирфон дар ин роман олами ботинии қаҳрамонони худро, изтироб ва ғаму шодии онҳоро ба таври бадеӣ ва таъсиргузор тасвир кардааст. Нависанда ҳеҷ вақт сухани барзиёд намегӯяд ва тасвир барои ӯ василаи офариниши чеҳраҳои мушаххасест, ки худӣ воқеият илқо намудааст. Махсусан, хунари ӯ дар ин замина ҳангоми тасвири хислати шахсиятҳо, фикру андеша, муколама ва баҳсу талашҳои онҳо зоҳир мегардад. Дар ин замина, ӯ яке аз василаҳои тасвири бадеӣ чеҳранигориро хунармандона истифода карда, чеҳраҳои Ҳасан, Аличон, Шайх, Сайидризо ва дигаронро таъсиргузор ва воқеӣ офаридааст. Тарзи тасвири чеҳраи қаҳрамонон дар роман бо гуногунрангии худ ҷолиби диққат буда, нависанда дар ин равиш тарзҳои гуногуни тасвири чеҳраи шахсиятҳоро ба кор гирифтааст. Аз ҷумла, агар чеҳраи падари Ҳасанро баробари аз ӯ ёд кардан офарида бошад, чеҳраҳои Шайх, Қориака, пиразани оқилаи хушманд ва дигаронро тадриҷан, дар давоми воқеаҳои мавриди тасвираш офарида такмил бахшидааст.

Аз таҳлилҳои дар ин фасл анҷомгирифта метавон хулоса кард, ки хусусиятҳои жанрӣ ва бадеии насри Ҳасан Ирфонро, пеш аз ҳама, махсусияти сохтори мундариҷавӣ, ғоявӣ ва маърифатии он шакл дода, таҷрибаи эҷодии нависанда дар ин равиш тобеи ғоя ва шакли замон будааст. Муносибати дақиқ ба воқеият ба ӯ имкон додааст, ки гуногунрангӣ ва маънии аслии зебоишинохтии воқеиятҳо ва сарнавишти бадеии шахсиятҳоро амиқ дарк ва ба тарзи бадеӣ таҷассум созад. Ин таҷрибаи Ҳасан Ирфон ифодагари омезиши типологии жанрҳо буда, дар заминаи воқеиятҳои иҷтимоиву адабӣ ва фарҳангии нимаи аввали асри XX сурат гирифтааст, ки таҷрибаи нодир мебошад.

Таҳқиқ ва таҳлилҳои дар ин боб анҷомгирифта далели он аст, ки Ҳасан Ирфон ҳамчун нависандаи воқеанигор дар тасвири воқеиятҳои рӯзгор ва амалу

кирдори шахсиятҳо равиши тозаи хунариро пеш гирифтааст, ки моҳияти онро дарки тоза ва бадеии воқеиятҳо ва гуногунрангии мундариҷавию жанрӣ муайян менамояд.

Чихати дигари муҳимми фаъолияти адабии ӯро дар эҷоди насри бадеи дарк ва корбурди огоҳона ва эҷодкоронаи сунатҳои насри бадеии гузашта ва ҷустуҷӯҳо дар такмили сохтори мундариҷавӣ ва жанрии ҳикояву повест ва романи ёддоштӣ мушаххас месозад, ки гуногунрагии тасвири воқеиятҳои зиндагӣ, сарнавишти инсонҳо арзиши бадеии ин осорро шакл додааст.

Сабки осори бадеи нависанда бо сохтори мундариҷавӣ ва жанрии он пайванди ногузастанӣ дошта, зеро таъсири ҷараёни адабии он солҳо шакл гирифтааст. Ба ин далел, дар мисоли таҷрибаи нависандагии ӯ метавон гуфт, ки жанрҳо дар эҷодиёти ӯ ҳамчун унсури муҳимми сохторӣ аввалан ифодакунандаи фардияти хунарии нависанда мебошад, сониян онҳо зеро таъсири дастовардҳои умумӣ ташаккул ёфта, хусусият, шаклдигаркунӣ, таъсирпазирӣ ва ташаккулу таҳаввули онҳо ба талашҳои нависанда вобаста мебошад. Аз ин ҷиҳат, таҳаввули тадриҷан низоми мушаххаси образнок, сохтори жанрӣ ва усули нигориши Ҳасан Ирфон хусусияти хоси инфиродии ҷустуҷӯҳои бадеии нависандаро муайян кардаанд, ки аз имтиёзоти хунарии нависандагии ӯ мебошад.

БОБИ Ш

НАҚШ ВА ҚОЙГОҲИ ТАРЧУМАИ БАДЕЙ ДАР ЭҶОДИЁТИ ҲАСАН ИРФОН

4.1. Осори адибони ҷаҳон дар тарҷумаи Ҳасан Ирфон

Ҳасан Ирфон фаъолияти тарҷумониашро аз солҳои 30-юми асри ХХ оғоз карда, ин корро то охири умр идома додааст. Вақте осори тарҷумакардаи ӯро аз ҷиҳати хронологӣ аз назар мегузаронем, вобаста ба савияи ин тарҷумаҳо таҷрибаи Ҳ. Ирфонро метавон ба ду давра тақсимбандӣ кард: давраи аввал айёми ба истилоҳ тақлид ва ҷустуҷӯву кашфи тарзу тариқи саҳеҳи интиҳоб ва тарҷума, ки солҳои сиюм сар шуда, то солҳои панҷоҳ идома ёфтааст. Аз солҳои панҷоҳ ба ин тараф давраи дуҷуми ташаккули ҳунари тарҷумонии Ҳ. Ирфон мебошад.

Нахустин тарҷумаи ӯ, чунон ки қаблан ишора шуд ба давраи ҳамкориҳояш дар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» ва рӯзномаи «Овози тоҷик», ки асосан дар ин нашрияҳо ба тарҷумаи мақолаҳову гузоришҳои сиёсӣю публисистӣ машғул буд, рост меояд. Ин замоне буд, ки ҳанӯз ӯ доир ба назария ва амалияи тарҷума, баҳусус, тарҷумаи бадеӣ дидгоҳи мустақил надошт. Бо вучуди ин, нахустин тарҷумаи калонҳаҷми бадеии ӯ, ки повестҳои Максим Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман» буд, ба устод Айнӣ писанд омадааст. Ин тарҷумаҳо бо дастгирии бевоситаи С. Айнӣ нашр шуда, боиси дилгармӣ ва худфарсоии минбаъдаи мутарҷим дар тарҷумаи осори адабиёти ҷаҳон гардид ва натиҷаҳои қобили мулоҳиза низ ба бор овард. Тарҷумаи ёдшуда на фақат барои ӯ мактаби омӯзиш буд, балки ба фаъолияти минбаъдааш такони ҷиддӣ бахшид. Ба ифодаи дигар, тарҷумаи се повести М. Горкий барои Ҳасан Ирфон ҳам таҷриба буд, ҳам сабақе, ки минбаъд ӯро ба кори эҷодӣ, аз ҷумла, тарҷумонӣ дилгарм ва сафарбар намуд.

Ҳасан Ирфон, ба ин тартиб, аз солҳои 30-юми асри XX сар карда, дар роҳи интиҳоб ва тарҷумаи бештарин намунаҳои осори бадеии адабиёти ҷаҳон саъю талош кардааст, ки ҳосили он тарҷума ва нашри асарҳои М. Горкий «Бачагӣ» (1933), «Дар байни мардум» (1936), «Университетҳои ман» (1937), Даниел Дефо «Робинзон Крузо» (1936), «Жюль Верн «Бачаҳои капитан Грант» (1938), А. Толстой «Ғалла» (1949), Б. Полевой «Достони марди ҳақиқӣ» (1951), Н. Рибак «То абад бо Москва» (1954), И. Франко «Борислав механдад» (1955), романҳои Н. Чернишевский «Чӣ бояд кард?» (1956), Р. Чованолӣ «Спартак» (1956), Салтиков – Шедрин «Чанобон Головлёвҳо» (1959), Г. Севунс «Техрон» (1959), С. Бородин «Ситораҳо дар осмони Самарқанд» (1961), С. Муқанов «Мактаби ҳаёт» (1961), маҷмуаи «Ҳикояҳои Ҳинду Покистон» (1956), романи Р. Такур «Завол» (1958) ва ғайра мебошад. Ҳ. Ирфон, ҳамчунин, осори классикони марксизм-ленинизм, аз ҷумла, асари машҳури Ф. Энгелс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат»-ро низ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Пеш аз он ки тарҷумаҳои дар солҳои гуногун анҷомдодаи Ҳасан Ирфонро аз назар гузаронем, лозим донистем, ки баъзе дидгоҳҳои меҳварии амалӣ ва назариро оид ба фаъолияти тарҷумонии ӯ ва ҷанбаҳои назарию амалии тарҷума дар заминаи таҷрибаи ӯ нақд ва арзёбӣ кунем.

Ба сабаби он ки мутарҷим ҳамеша тобеи қонуни унсурҳои мухталифи тарҷума аст, фаъолияти Ҳасан Ирфон низ наметавонад қомилан ҷудо аз шахсияти ӯ ва воқеиятҳои замони зиндагӣаш мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирад. Ба ибораи дигар, аз он ҷо ки мутарҷим ҷузъе аз матни ҷомеа ва фарҳанге аст, ки худ дар он зиндагӣ мекунад, нақши ӯ дар маркази усул ва равишҳои асосии тарҷума қарор дорад. Ба ин далел, барои шиноختи нақш ва ҷойгоҳи Ҳасан Ирфон дар таърихи тарҷумаи тоҷикӣ, даставвал ҷустуҷӯҳои ҳунарии ӯро дар матни воқеиятҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии замони зиндагӣ ва эҷодаш аз назар бояд гузаронд.

Дар таърихи адабиёти ҷаҳон бештарини мутарҷимон аз қори худ дар гузашта ва имрӯз ҳам ба ҷуз дастмузди ночиз ва интиқоди фаровон насиби

дигаре набурдаанд. Ҳамчунин, нақди адабӣ низ аз ибтидо то ба имрӯз ба тарҷумаи бадеӣ, чунон ки лозим аст, чандон тавачҷуҳ зоҳир накардааст. Дар таъкиди ин маънӣ Сер Ҷон Денҳом (Sir John Denham) истехзоомез чунин гуфтааст:

Нихвату ҷаҳлу сиришти мо чунон аст,
Ки фақат тәне чанд аз миёни мо,
Он ҳам онон, ки аз навиштан очизанд,
Тан ба тарҷума дар медиҳанд [89, с. 16].

Сарнавишти Ҳасан Ирфон низ аз ин воқеият ҷудо нест. Вай дар мақолаи «Ба назари ман» муносибати духӯраи нақди адабиро ба ҷараёни тарҷума арзёбӣ карда, сабаби «камнатиҷа мондани танқидҳо»-ро чунин шарҳ додааст: «Ба назари ман, ин нуқсон чандин сабаб дорад: аввал ин ки танқидҳо муташаккилона аз рӯи усул ва услуби дурусте намераванд, мақолаҳои танқидӣ хеле кам навишта мешаванд, дуюм ин, ки танқидкунандагон бо танқиди барои танқид қаноат карда, ифодаи норавшан, ғалат ё хунукеро мисол меоваранд, ё калимаи сохтаи дағал ва нофаҳмоеро ба найзаи истехзо мебардоранду аксар аз тарафи кӣ, кай ва дар кучо омадани онро нишон намедиҳанд (мисолхое, ки аз тарҷумаҳои нодуруст дар матбуот ё радио, телевизион дучоршуда), то «айбдор» аққалан барои муассиса ва ҳамкорони худаш равшан гардаду аз ҳисси масъулият ё орият «шарм дошта», ба ислоҳи худ кӯшад, дигар ба ин хел бемасъулиятиҳо роҳ надихад ва агар ислоҳ нашуда, аз безътиной хатоҳои худро давом додан гирад, дафъаҳои оянда бо оташи танқиди ба ном (нишон додани номи мутарҷим) оташ ба ришаш афтаду расвои хоссу ом гардад, зеро бо айбдори ислоҳнопазир саҳттар муомила мекунанд. Аммо барои ислоҳи нуқсонҳои тарҷума, ба фикри ман, танҳо танқиди нуқсонҳо кифоя намекунад. Сеюм, чунон ки мо дар аксари мақолаҳои танқидӣ мебинем, мунаққидон ҷумла, ибора ё калимаи ҷудогонаеро мисол меоваранду худашон дурусти онро иншон намедиҳанд. Бо ин чунин «мунаққидон» сустии дониши худро мудаллал месозанд [67, с. 67]. Мутассифона, ин андешаи Ҳасан Ирфон ба мунаққидоне дахл дорад, ки ба осори тарҷумагии ӯ низ чунин муносибат доштаанд ва ба ин

сабаб хидматҳои дар соҳаи тарҷумаи бадеӣ анҷомдодаи ӯ то ба имрӯз баҳои сазовор нагирифтааст.

Мирзо Турсунзода ханӯз дар анҷумани панҷуми нависандагони Тоҷикистон аз Ҳасан Ирфон «ҳамчун тарҷумони пуристеъдод» ёд карда, яке аз аввалин тарҷумонҳо ва асосгузори эътирофшудаи ин соҳа будани ӯро таъкид намуда буд [115, с. 77].

Воқеияти сарнавишти Ҳасан Ирфон ин аст, ки вай фаъолияти адабиашро аз тарҷумонӣ оғоз карда, яке аз поягузори санъати тарҷумаи тоҷик ба ҳисоб меравад. Чи тавре ки дар фавқ низ ишора рафт вай фаъолияти тарҷумониашро дар маҷаллаи «Шуълаи инқилоб» оғоз намуда, барои ин нашрия аз забонҳои русӣ ва тоторӣ мақолаву гузоришоти сиёсӣ иҷтимоиро тарҷума кардааст. Баъди баста шудани ин нашрия фаъолиятро дар рӯзномаҳои «Зарафшон» ва «Овози тоҷик» ҳамчун мутарҷим идома додааст [130].

Баъдтар, баробари дар Самарқанд таъсис ёфтани Нашриёти давлатии Тоҷикистон Ҳасан Ирфон дар баробари устод Айнӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Аҳмадҷони Ҳамдӣ, Раҳим Ҳошим ва Туракул Зеҳнӣ ба кори нашриёт ҷалб мегардад. Акнун вай фақат барои газетаҳо мақолаҳо тарҷума намекард. Дар он солҳо мактабҳои тоҷикӣ муҳтоҷи китобҳои дарсӣ буданд. Ба Ирфон аз забони русӣ тарҷума кардани китобҳои дарсӣ супурда шуда буд. Ӯ дар тарҷумаи асарҳои классикони марксизм-ленинизм низ иштирок дошт [130]. Вале равиши асосии фаъолияти тарҷумонии ӯро дар зинаи аввал баргардони осори бадеии нависандагони рус ва ҷаҳон мушаххас месозад. Дар ин замина «тарҷумаи сегонаи тарҷумаиҳолии Горкий» [18, с. 89], ки бо дастгирии устод Айнӣ ва зери назари ӯ ханӯз солҳои сиюм ба чоп расидааст, аввалин иқдоми ӯ дар санъати тарҷумаи бадеӣ мебошад. Дар ин боб ёддошти зайли Ҳасан Ирфон муҳим аст: «Дастнависи тарҷумаи «Бачагӣ» ва «Дар байни мардум»-ро ба ҳуруфоти арабӣ ба марҳум домолло Айнӣ бо хоҳиши худашон барои шинос шудан 21. 08. 1934 супорида будам. Дастнавис ба ман 31. 08. 1934 баргардонида шуд. Дастнависи тарҷумаи «Университетҳои ман» аз 12. 12 /1934/ то 20. 12. 1934 дар дасти устод буд» [18, с. 89].

Ин асарҳои Максим Горкий «аз тарафи Ҳасан Ирфон ба тоҷикӣ тарҷума шуда, то ҳол се маротиба – дар солҳои 1936-1937, 1951-1952» [18, с. 224] ва 1976 бо таҳриру такмил ва тиражи зиёд ба чоп расидаанд. Фақат дар соли 1976 адади наشري онҳо 5000-ро ташкил меод. Ин тарҷума ва дастгирии бевоситаи устод Айнӣ дар таҳрир ва таъбу наشري он омили аслии рағбат ва худфарсоиҳои Ҳасан Ирфон дар ҷодаи тарҷума ва баъдтар эҷоди осори бадеӣ гардид, ки фақат ба манфиати адабиёт ва фарҳанги тоҷик мебошад.

Яке аз омилҳои асосие, ки тарҷумай сегонаи М. Горкий ханӯз дар наشري аввал миёни хонандагон шуҳрат пайдо кард, муносибати саҳеҳи мутарҷим дар интиҳоб ва тарҷумай матни он буд. Зимнан, бояд гуфт, ки дар вазъи иҷтимоиву сиёсии солҳои сиюми садаи гузашта миёни Ҳасан Ирфон ва матни сегонаи М. Горкий, ки барои тарҷума интиҳоб карда буд, ҳамбастагии табиӣ вучуд дошт. Ин садоқати мутарҷимро андешаҳои озодихоҳона ва садоқаташ ба ғояву маслаки инқилобӣ, ки дар баъзе осораиш ифода ёфтааст, ба назар менамоёнад. Ба ин далел, омили асосӣ ва таҳрирбахши Ҳасан Ирфон барои тарҷумай сегонаи М. Горкий «мувофиқати нависанда бо руҳияи нависанда» мебошад. Бозил Андерсон ин мувофиқати мутарҷим бо нависандаро бо мувофиқати бозингаре қиёс кардааст, ки метавонад нақши худро ҳис кунад; калимоте, ки бояд бар забон биронад, қаблан барои ӯ муайян шудааст. Ӯ бояд ин калимотро тафсир кунад ва онро дар қолиби забони ҳаракат, саканот, лаҳн ва ҳолатҳои чеҳра ифода кунад. Мухтасари сухан ин ки вай бояд ин калимаҳоро ба авотифи табиӣ башар баргардонад. Дар ҷилди шахсиятҳо фуру равад. Ҳамчунин, аз қарибӣ тақлид бархӯрдор бошад ва тавонад нақши нависандаро ба ҷо оварад, рафтору гуфтор ва атвори ӯро ба беҳтарин тарз такрор кунад [89, с. 15]. Ҳасан Ирфон зиёда аз ин собиқаи фарҳангии нависандагонро, ки осорашонро тарҷума кардааст, на фақат хуб медонист, балки аз осори онҳо ба қадри кофӣ баҳраманд гашта буд.

Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон ҳангоми тарҷумай осори бадеии адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла, сегонаи ёдшудаи М. Горкий аввалан бо муаллифи ин осор комилан мувофиқ будааст, сониян, мафтуни ғояи он буда, ниҳоят забони

миёнҷӣ (русӣ)-ро хуб балад будааст ва ба ин далел муваффақият ба даст овардааст. Ҳамчунин, тавоноии баёни адабӣ омили дигари муваффақияти Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи бадеӣ мебошад.

Нависандаи рус Набоков бар ин назар аст, ки «мутарчимӣ чирадаст бояд ба андозаи нависандае, ки асарашро барои тарҷума баргузидааст, завқ дошта бошад ва ё худ завқаш аз навъи завқи нависандаи аслий бошад» [89, с. 24]. Дар ҳақиқат, вақте ки мо тарҷумаҳои Ҳасан Ирфонро дар маҷмӯъе пешин назар меоварем, дармеёбем, ки онҳо дурахши асили матнро доранд, ки мутарчим тарҷума кардааст. Ба ифодаи дигар, Ҳасан Ирфон аз оғоз шароити лозимро барои тарҷумаи амин дошт ва то охир ба ин амал содиқ монд ва далели муваффақияташ дар нахустин тарҷумаҳояш - сегонаи М. Горкий ба омилҳои зикршуда вобастагӣ доранд.

Тарҷумаи сегонаи М. Горкий, ҳамчунон ки Раҳим Ҳошим низ изҳор кардааст, шояд ба талаботи имрӯзаи тарҷумаи бадеӣ пурра ҷавобгӯ набошад, вале онҳо дар он замон, баҳусус, дар солҳои сиёҳ «барои адабиёти мо ҳодисаи нава буданд ва як насли хонандагони мо ба воситаи ин тарҷумаҳо» [133, с. 224] ба ганҷинаи адабиёти ҷаҳон ва рус роҳ ёфта, аз ғайри он баҳраманд гардидаанд.

Огоҳии комил аз адабиёти рус ва ҷаҳон ба Ҳасан Ирфон имкон додааст, ки бо дарназардошти талаботи ғоявии давр, илова ба осори ёдшудаи М. Горкий, беҳтарин намунаҳои адабиёти халқҳои шуравӣ ва ҷаҳон, аз ҷумла, Даниел Дефо «Робинзон Крузо», Жюль Верн «Бачаҳои капитан Грант», Ҷованоли «Спартак», Р. Такур «Завол», А. Толстой «Ғалла», Б. Полевой «Достони марди ҳақиқӣ», Н. Чернишевский «Чӣ бояд кард?», Салтиков-Шедрин «Ҷанобон Голевлёвҳо», С. Муқанов, «Мақтаби ҳаёт» ва ғайраро низ ба тоҷикӣ баргардонда, ба ин васила хонандаи тоҷикро бо пайкҳои руҳи башарӣ ошно созад.

Ҳасан Ирфон мисли Сотим Улуғзода назарашро оид ба ин ё он асари тарҷумакардааш баён накардааст. Фақат дар мақолаи «Ба назари ман» доир ба баъзе масъалаҳои назарӣ ва амалии тарҷумаи бадеӣ ба тариқи мухтасар андешаҳояшро баён кардааст. Аз ҷумла, ӯ дар боби тарҷумаи асари бадеӣ бар ин назар аст, ки «асари адабӣ, чи сиёсӣ бошад, чи бадеӣ, бояд бо риояи тамоми

мақсади нависанда чунон тарҷума гардад, ки гӯё нависанда асарашро ба русӣ не, балки ба забони тоҷикӣ навиштааст» [67, с. 69]. Таҳлили қиёсии баъзе тарҷумаҳои ӯ нишон медиҳад, ки вай дар чараёни фаъолияти тарҷумониаш ба ин ҳадафи худ содиқ будааст.

Пеш аз он ки доир ба омилҳои гароиш, усули интиҳоб ва равиши ҷустуҷӯҳои ҳунарии Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи бадеӣ, аз ҷумла, сегонаи М. Горкий «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман» баъзе нуктаҳои баён кунем, нахуст бояд ба як суол посух гуфт: чаро мутарҷим аз солҳои сиюм ба баъд маҳз асарҳои тарҷума кардааст, ки образҳои бадеиашон табиати синфӣ дошта, ҷанбаи иҷтимоиашон пурқувват будааст? Дар ин замина, пеш аз ҳама, идеологияи расмӣ, собиқаи фарҳангии муаллифи асари тарҷумавӣ ва қаробати он бо тамоюлҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии замони тарҷума ва вазъи пазирии тарҷума аз тарафи хонандагон аз омилҳои бунёдии таъсиргузор ба фаъолияти мутарҷим будаанд.

Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон бо назардошти тамоюлҳои ақидавию тарғиботи адабиёти давр ва маҳбубияте, ки осори иҷтимоӣ-ғаро миёни хонандагон касб карда буд, ба тарҷумаи сегонаи М. Горкий пардохт ва табиист, ки дар шароити иҷтимоиву сиёсии солҳои сиюм миёни мутарҷим ва матне, ки барои тарҷума интиҳоб карда буд, ҳамбастагии табиӣ вучуд дошт. Ин ҳамбастагиро тарҷумон дар он медид, ки М. Горкий дар симои шахсиятҳои осораш садоқати худро ба ғояву маслаки иҷтимоиву инқилобӣ бо камали сароҳат ифода карда тавонистааст. Ба ифодаи саҳеҳтар, мутарҷим илова ба он ки барои тарҷума кардан аз тамоми дониши фаннии лозим баҳраманд ва ҷирадаст буд, ҳамчунин, бо руҳияи нависанда ҳам комилан мувофиқ буд.

Ҳасан Ирфон ҳангоми тарҷумаи сегонаи Горкий на фақат бо руҳияи муаллифи онҳо ошно буд, балки вазъи иҷтимоии аз сар гузаронидааш, ки бо воқеияти ин асарҳо монандӣ дошт, низ ӯро ба тарҷума таҳрик мебахшид. Ҳамчунин, донишҷӯи забони русӣ, ки барои Ҳасан Ирфон аз мактаб шуруъ шуда буд [18, с. 92-93] ва доштани тавоноии баёни адабӣ аз омилҳои дигаре будаанд, ки гароиши ӯро ба тарҷумаи ин асарҳо таъмин кардаанд. Воқеан ҳам,

вакте мо ба тарчумаҳои ёдшуда таваччуҳ мекунем, мебинем, ки онҳо дурахши асили матнеро доранд, ки мутарчим ба тоҷикӣ баргардонда тавонистааст.

Зимнан бояд ёдовар шуд, ки дар солҳои 30-юм аксари тарчумаҳо аз адабиёти ҷаҳон ба воситаи забонҳои тоторӣ, озорбойҷонӣ ва ғайра сурат мегирифт. Вале, Ҳасан Ирфон яке аз аввалинҳое буд, ки ин асарҳо, аз ҷумла, сегонаи Горкийро аз русӣ ба тоҷикӣ баргардон карда чунон ки ёд шуд, се бор нашр гардидааст. Нашри аввал (1936-1937) ва дувуми он (1951-1952) зери назари устод Айнӣ чоп шуда, муҳаррири нашри охир (1976) Раҳим Ҳошим будааст. Миёни ҳар се нашр тағйиротҳои ба назар расад ҳам, онҳо бунёди набуда, таҳрир ва такмили тарчума мебошанд. Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки Ҳасан Ирфон бо камали масъулият ва амонатнигаҳдорӣ ин асарҳоро ба тоҷикӣ гардонда, дар ин замина, усул ва равиши хоси тарҷумаро, ки ҳифзи унсурҳои суварӣ ва маъноӣ ҷузъи он аст, бо камали диққат риоя намудааст. Мо дар заминаи усули қиёсии таҳқиқ дарёфтем, ки мутарчим ҳеҷ гоҳ бо мудохилаи ноогоҳона паёми нависандаро тағйир намодааст. Ҳол он ки дар таърихи тарҷумаи тоҷик чунин ҳолатҳо бисёр воқеъ шудааст. Масалан, ба шаҳодати С. Улуғзода нашрҳои баъди соли 1931 романи «Ғӯрмағас» «бе иштироки мутарчим дар тасҳеҳ ва таҳрири нави он» [119, с. 122] ба чоп расидаанд.

Мо се нашри «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман»-ро ба ҳам муқоиса кардем. Фақат дар нашри соли 1976 баъзе тағйиротҳои ҷузъӣ ба мушоҳида расид. Аз ҷумла, номи қисми дувуми сегона «Дар байни мардум»-ро муҳаррир ба «Дарбадарӣ» иваз карда, дар матн низ баъзе тағйиротҳои ҷузъӣ дохил намудааст.

Қиёс ва муқобилаи нашрҳои гуногуни ин сегона гувоҳи он аст, ки Ҳасан Ирфон ва муҳаррири нашри охир Раҳим Ҳошим дар вақти тарҷума, таҳриру тасҳеҳ ба усули амонатнигаҳдорӣ тарҷумаи наср содиқ будааст. Мутарчим ҳаминро ба эътибор гирифтааст, ки риояи қонуниятҳои забони гуфтугӯӣ тарҷумаи насрро устувор мекорад. Наср на фақат навишта, балки шунида ҳам мешавад. Муҳимтарин фазилате, ки аз таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар ин замина ба назар мерасад, он аст, ки мутарчим ҳам паёми нусхаи аслро дақиқ

ифода кардааст, ҳам оҳанги баён ва ифодаи насрро дар пайванд бо забони зиндаи тоҷикӣ дода тавонистааст. Ин хусусият, яъне, ба тарҷумаи амин пойбанд будан, дар нашрҳои қаблӣ ва соли 1976 равшан ба назар мерасад. Зайли намуна пораҳоеро аз ду нашри тоҷикӣ ва матни русии он аввал иқтибос карда, баъд қиёсан арзёбӣ мекунем.

1. Аз нашри соли 1951-и «Бачагӣ»: «Дар хонаи нимторики танг, дар рӯи замин, таги тиреза, падари ман бо либоси сафед хобида буд, ки часадаш берун аз андоза дароз намуд; ангуштони пойҳои лучи ӯ ба тарзи аҷиб аз якдигар кушода, ангуштони дастҳои навозишкори ӯ, ки бо оромӣ дар болои синааш гузошта шуда буданд, низ қач буданд; чашмони фараҳноки ӯ дар зери халқаҳои пули сиёҳ пинҳон буд ва рӯи хайрхоҳи тираранг шуда, бо дандонҳои баднамудгаштаи худ маро метарсонд» [4, с. 3].

2. Аз нашри соли 1976-и «Бачагӣ»: «Падарам дар хонаи танги нимторик, пеши тиреза бо либоси сафед бар рӯи замин хобидааст, часадаш хеле дароз менамояд, панҷаҳои поҳои бараҳнааш ба тарзи аҷиб аз ҳам кушода шудаанд, ангуштони дастҳои навозишкораш ҳам, ки бо оромӣ ба болои синааш гузошта шудаанд, қач буданд; болои чашмони фараҳмандашро ду пули сиёҳ пӯшондааст, чехраи меҳрубонаш тира гашта, бо дандонҳои гизкардаи баднамудааш маро метарсонид» [6, с. 7].

3. Аз нашри русии соли 1982-и «Бачагӣ»: ? «В полутемной тесной комнате, на полу, под окном, лежит мой отец, одетый в белое и необыкновенно длинный; пальцы его босых ног странно растопырены, пальцы ласковых рук, смиренно положенных на грудь, тоже кривые; его веселые глаза плотно прикрыты черными кружками медных монет, доброе лицо темно и пугает меня нехорошо оскаленными зубами» [7, с. 41].

Дар миёни ин се пораи иқтибосшудаи тарҷумаи солҳои 1951 ва 1976 ва матни русӣ фарқияте вучуд дошта бошад ҳам, бунёди нест. Тарҷумаи аввал то чое ҳарф ба ҳарф буда, таъсири фаҳмиши русии матн низ ҳис карда мешавад. Ба ифодаи Гиви Гачечиладзе тарҷумон дар ин ҳол маънии матни аслро ба таври механикӣ аз калима ба калима интиқол додааст. Ба назари ин донишманд дар

ин тарзи тарчума «унсури миллии фардияти тарчумон аз байн меравад ва ифодаҳои тарчума аз рӯи қонунҳои забони бегона шакл мегирад» [48, с. 176]. Ин ҳодиса аз камтаҷрибагии мутарҷим рух дода, дар нашрҳои баъдӣ ислоҳ шудааст, ки далелаш тасаллути тарчумон ба ҳар ду забон, равонии услуби матни тоҷикӣ ва акс кардани услуби хоси М. Горкий дар матни тарчума мебошад.

Ҳасан Ирфон сегонаи М. Горкийро замоне тарчума карда буд, ки ҳанӯз ҷавон буда, таҷрибаи эҷодӣ надошт. Бо вучуди тафовутҳои ночиз миёни ин ду нашр, ҳар ду тарчума аз лиҳози ифодаи мазмун ва сабки ниғориш амин аст. Бахусус, дар таҳрири охир хусусиятҳои мундариҷавӣ ва сохторию услубии нусхаи асл ҳифз шудааст, ки чунин бартарихо дорад: а) тарчумон маъниро дар забони мақсад дақиқ ифода карда, унсурҳои тасвирии тарчума ва нусхаи асл дар маънии воқеӣ ва сохторӣ ба ҳам мувофиқанд; б) тарчумон дар матни тарчума унсурҳои маънидор ва мувофиқи ифодаро истифода кардааст, ки онҳо ба тарчума ҳусни маънӣ ва тамомияти шаклӣ бахшидаанд. Ин хусусиятҳо бо шинохти повести «Бачагӣ» маҳдуд нашуда, хоси «Дарбадарӣ» ва «Университетҳои ман» низ мебошад.

Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи сегонаи М. Горкий ва дигар асарҳо ба усули асосии тарҷума, ки «фаҳмидани асари тарҷумашаванда ва дар забони худ ифода карда тавонистани он аст» содиқ будааст. Ҳамчунон ки Ҳабиб Аҳрорӣ таъкид кардааст, «фаҳмидани асари тарҷумашаванда – дониستاني моҳияти асар аст, яъне, дониستاني ҳамон соҳаи илм, адабиёт, санъат ва ҳоказо ки аз онҳо мутарҷим чизе тарҷума мекунад. Дар адабиёти бадеӣ бошад, – дониستاني он воқеият, он ҳаёт, он тарзи зиндагӣ, ки дар асар акс ёфтааст. Мо мегӯем: тарҷума бояд ҷои асарро гирад. Барои ин тарҷумонро пеш аз ҳама лозим аст, ки асли асарро хонда тавонад. Хонда тавонистани асар чӣ маъно дорад? Яъне, мутарҷим бояд асоси ғоявӣ ва эмотсионалии асарро пурра дарк карда тавонад. Тарҷума пеш аз ҳама ифода кардани фикр аст, барои ифодаи фикр бошад, он фикрро то охир равшан фаҳмидан лозим аст. Ҳар нависанда объекти тасвирро бо тамоми ҷиҳатҳои он, бо тамоми рангу тобишҳои ба пеши назар оварда

тасвир мекунад. Мутарчим ҳам бояд худро дар ҳамон вазъияти эҷодии нависанда тасаввур карда, объекти тасвиrho дубора бо чашми нависандаи асар бинад» [34, с. 118]. Ҳасан Ирфон ин равиши усулиро дар аксари тарчумаҳои бо камали сидқ риоя карда, таҷрибаеро мерос гузошт, ки қобили таҳсин ва пайравӣ мебошад.

Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон бо тарчумаи осори М. Горкий ва баъзе нависандагони дигар санъати тарҷумаро дар Тоҷикистон оғоз ниҳод, ки ибтидои он ба солҳои сиёми садаи гузашта мерасад. Тарҷумаи сегонаи М. Горкий барои Ҳасан Ирфон осон набуд. Ин асарҳо аввалан қомуси як давраи муҳимми таърихи иҷтимоӣ ва фарҳанги Русия буда, сониян, чеҳраи бадеии намояндагони табақоти мухталифи ҷомеаи русро ба тасвир гирифтаанд. Нависанда дар вақти эҷоди роман аз тарзи ниғориши адабиёти аҳди эҳё ва осори мардумӣ хунармандона истифода кардааст, ки қорбурди зарбулмасалу мақол ҷузъи он мебошад. Ҳасан Ирфон ҳангоми тарҷума ҳамин хусусияти асарро ба назар гирифта, тарҷумаи амини тоҷикии онро ба вучуд овардааст.

Қомали ҳунари мутарчим дар он аст, ки забони ширин ва латифи муносибе барои тарҷумаи ин асарҳо ба қор бурдааст, ки бадеъ ва дилнишин аст. Илова ба ин, мутарчим дар тарҷумаи истилоҳот, интонатсия, образҳо, тафриқаи забони персонажҳо, инъикоси хусусияти воқеиятҳо, баёни шеваи ҳоси намояндагони табақоти мухталиф ва монанди инҳо завқ ва салиқаи ҳосе ба қор бурдааст, ки аз тасаллуташ дар қори тарҷума ва донишани забонҳои асл ва мақсад (забони тоҷикӣ) гувоҳӣ медиҳад. Беш аз ин, салосат ва нафосати қалом дар тарҷумаҳои ӯ ба дараҷае аст, ки ҳонанда гоҳо ба қуллӣ фаромӯш мекунад, ки тарҷумаи қитоберо меҳонад ва ҷунон ба осонӣ маънии қалимаҳо ва ибораҳо дармеёбад, ки ғӯйӣ асареро ба забони модарии ҳеш меҳонад.

Шароити лозим барои ҷунин тарҷумаи амин, пеш аз ҳама, тасаллутӣ қомили мутарчим бар забонҳои мабдаъ (забони русӣ) ва забони мақсад – тоҷикӣ мебошад. Омили дигаре, ки боиси муваффақияти Ҳасан Ирфон дар ин тарҷума шудааст, баҳраманд будани ӯ аз дониши вижае дар ҳусуси мавзуи роман мебошад. Ҳамҷунин, рӯҳияи муаллифи ин сегона низ барои тарҷумон бегона

набуд. Миёни мутарчим ва мавзуи сегонаи Горкий ҳамбастагии комил ва табиӣ барқарор буд. Ба ифодаи дигар, мутарчим дар мавқеа қарор доштааст, ки забонҳои мабдаъ ва мақсадро хуб медонист, бо мавзуи асар аз наздик ошно, бо нависанда ва муҳтавои асараш мувофиқ ва дар забони мақсад сабқпарвар буд.

Ҳасан Ирфон аз собиқаи фарҳангӣ ва суннатҳои эҷодии Горкий комилан огоҳ буда, қаробате миёни хостаҳои маънавии соҳиби сегонаву худ эҳсос мекард. Талоши Горкий барои падида овардани ҷавҳари одамият барои мутарчим бегона набуд. Аз ин рӯ, Ҳасан Ирфон озодфикрии Горкийро дар як қатор нуктаҳои танқидӣ роҷеъ ба сохти иҷтимоии Русия, ба ахлоқу атвори табақаҳо гуногуни ҷомеа, ба риёву нифоқ ба қадр мешинохт. Ҳамчунин, мутарчим талош ва андешаҳои Горкийро барои рафъи беадолатиҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла, беадолатиҳои суду маҳкама, зӯроварӣ ва яғмогарии мансабдорон ва ғайра барои ҷомеаи тоҷикон арзишманд меҳисобид ва бо ин тарҷума мехост холигии майдони маънавии солҳои сиюми тоҷиконро пур кунад. Дар ин замина, баҳусус, таъсири шахсияти марказии сегонаи Горкий Алексей Пешковро дар эҷоди романи «Дар кулбаи косибон» наметавон нодида гирифт, ки мавзуи баҳси алоҳида аст.

Ҳамчунон ки Ҳ. Аҳрорӣ гуфтааст, «Асоси адабиёти нафиса образ аст, гоҷаи асари бадеӣ ба воситаи образ ифода меёбад. Адабиёти илмӣ баён мекунад, исбот мекунад, адабиёти нафиса - тасвир мекунад, нишон медиҳад. Вазифаи тарҷумаи бадеӣ ифодаи руҳи асар ва системаи образҳои он аст. Ин бошад, фақат бо роҳи моҳирона истифода кардани воситаҳои тасвир имконпазир аст. Моҳирона истифода кардани забон аломати асосии санъати тарҷумонӣ аст» [34, с. 118]. Аз ин мавқеъ агар ба тарҷумаи сегонаи Горкий назар афканем, имтиёзи таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон назаррас аст. Дар ин замина акс, кунонидани услуби нависанда, риояи оҳангӣ нутқ ва тарҷумаи образ бо образ аз имтиёзоти ҳунари тарҷумонии Ҳасан Ирфон мебошад, ки мухтасаран аз назар мегузаронем.

Вақте дар боби сифати тарҷумаи Ҳасан Ирфон меандешем, масъалае, ки пеш меояд, миқдор ва табақаи тоифаҳои гуногун мебошад, ки нависанда

тасвир кардааст ва мутарчим ба тоҷикӣ баргардон намудааст. Аз ҷумла, хонанда дар сегона бо дарбориён, аёну ашрофи дворянӣ, руҳониён, ҳарбиён, одамони одӣ, зиёиёни пешқадаму иртиҷой ва ғайра вомехӯрад, ки нависанда тасвир кардааст. Дар тасвири Горкий ҳар кадоме аз ин шахсиятҳо забони хоси гуфтор доранд. Ҳасан Ирфон тавонистааст, ки фардияти забони шахсиятҳои асари Горкийро дар тарҷума ҳифз кунад. Масалан, дар пораи зайл мутарчим муколамаи бобову набераро бо камоли маҳорат ва амонатнигаҳдорӣ тарҷума карда, хусусиятҳои хоси забони бобо ва набераро ҳифз намудааст. Набера аз бобо мепурсад:

«– Киҳо бехтаранд: франсузҳо ё русҳо?»

- Касе чӣ гуфта метавонад? Ман-ку дар ватанашон чӣ хел зистани франсузҳоро надидаам, - хашмгинона зери лаб мегуфт ӯ:

- Каламуши кӯр ҳам дар хонаи худ худ аст.

- Русҳо хубанд?

- Русҳо ҳам ҳар хел мешаванд. Дар замони мулкдорон бехтар буд, мардум дар банду баст буданд. Лекин ҳоло ҳама озоданду лекин ҳаққи нону намак, одамгарӣ нест. Арбобон, албатта, бе меҳру шафқат буданд, вале ақлу фаросаташон зиёд буд, инро, албатта, дар бораи ҳамаи арбобон гуфта намешавад, аммо агар арбоб нағз бошад, кас завқ мекард. Баъзеҳо арбоб бошанд ҳам, лекин аҳмақанд, монанди чуволанд, ҳар чи ба дарунаш монӣ-мебарад. Дар мо пӯсту пӯчоқ бисёр аст, касро ба зоҳираш нигоҳ кунӣ, одам асту дар асл пуч аст – пӯсташ ҳасту мағзаш хӯрда шудааст. Моро омӯхтан, ақламонро қайроқ кардан даркор, лекин чархи ҳақиқӣ нест, ки тез кунӣ...

- Русҳо зӯр-мӣ?

- Зӯрҳо ҳам ҳастанд, лекин гап дар зӯр нест, – гап дар чобукӣ: одам чи қадар пурзӯр бошад, асп аз ӯ пурзӯртар аст.

- Барои чӣ франсузҳо бо мо чангидаанд?

- Чанг кори подшоҳист, ба он ақли мо намерасад!» [6, с. 80].

Матни асл чунин аст:

-А кто лучше: французы или русские?

-Ну как это знать? Я ведь на видел, каково французы у себя дома живут, - сердито ворчит он и добавляет:

-В своей норе и хорек хорош...

-А русские хорошие?

-Со всячинкой. При помещиках лучше были; кованный был народ. А теперь вот все на воле, – ни хлеба, ни соли! Баре, конечно, немилостивы, зато у них разума больше не накоплено; не про всех это скажешь, но коли барин хорош, так уж залю уешься! А иной и барин, да дурак, как мешок, – что в него сунут, то и несет. Скорлупы у нас много; взглянешь – человек, а узнаешь, – скорлупа одна, ядра-то нет, съедено. Надо бы нас учить, ум точить, а точила тоже нет настоящего...

-Русские сильные?

-Есть силачи, да не в силе дело-в ловкости; силы сколько ни имей, а лошадь все сильнее.

-А зачем французы нас воевали?

-Ну, война-дело царское, нам это недоступно понять!» [7, с. 92].

Аксари муҳаққиқон ва назариётчиёни соҳаи тарҷумаи бадеӣ, аз ҷумла Г. Гачечиладзе «донистани мамлакат, забон, расму оини он халқ ва аҳвол ва осори муаллифи асари тарҷумашавандаро барои ҳар мутарҷим зарурӣ» [48, с. 174] донистаанд. Воқеан ҳам тарҷумон дар сурате муваффақ мешавад, ки бо ҷунин дониш мусаллаҳ бошад. Беш аз ин, тарҷумаи ҳақиқии эҷодии бадеиро ҳамон кас ба вучуд оварда метавонад, ки нусхаи аслро дарк карда, шакли бадеии онро ҳис намояд ва дар тасаввураш манзарае зинда шавад, ки дар забони модариаш барои ӯ қаринаи мувофиқ дорад. Ҳасан Ирфон ҷунин имконияти ҳунариро дар тарҷумаи осори адабиёти ҷаҳон дошт ва таҷрибаи ӯ дар ин замина ҷолиб ва омӯзанда аст. Масалан, муқоисаи тарҷумаи сегонаи М. Горкий нишон дод, ки аз оғози ҷараёни тарҷума «илҳами эҷодӣ ва заҳмати техникӣ» дар фаъолияти тарҷумонии ӯ ба ҳам омезиш ёфтааст: Ин ягонагӣ дар тамоми ҷараёни тарҷума ҳифз шуда, ба ин васила, асли асар ба дасти хонанда расидааст. Масалан, тарҷумаи ҳолшиносонаи гуфтугӯи наврас бо бобо, ки дар ҷавоб иқтибос шуд,

далели он аст, ки мутарчим «кашфиёти нозуки нависандаи бузург»-М. Горкийро «аз худ карда» [126, с. 307-308], онро ба тоҷикӣ ифода карда тавонистааст. Ба ин далел, аввалин ва охирин тарҷумаи сегонаи М. Горкий, бо вучуди баъзе норасоӣҳои нашри аввал, дар таҳрирҳо ва нашрҳои баъдӣ ҳамчун тарҷумаи амин, ки сохтори комили бадеӣ ва ягонагии зебоишиносӣ дорад, бо гузашти солҳо ҳамчунон арзишманд ва диққатангез барҷост.

Махсусияти дигари ҳунари нигорандагии М. Горкий дар эҷоди ин сегона аз он иборат аст, ки тасвирҳои нависанда бо зиддиятҳои андешаву афкори шахсиятҳо, ки аз табақаҳои гуногун ҳастанд, бо зарофати ҳоси халқӣ омезиш ёфта, нафареро намоён мекунад, ки дар бораи воқеиятҳои иҷтимоӣ назари ҳоси худро дорад. Пораи иқтибосшуда ҳамин паҳлуи ҳунари нависандаро бо сароҳат бозгӯ мекунад. Суханони бобо бо гуфтори пандомез ва мақолу зарбулмасалҳо ва нақли образнок омезиш ёфта, симои шахси зиндагидида ва хушёрро пеши назари хонанда зинда медорад. Хидмати мутарчим дар ифодаи ҳамин паҳлуи ҳунари Горкий дар тарҷума беназир аст. Дарёфти қаринаи мувофиқи тасвирҳои М. Горкий, аз ҷумла, ба ҷойи таъбири образноки «В своей норе и хореk хорош» мақоли тоҷикии «Каламуши кӯр ҳам дар хонаи худ худ аст»-ро кор фармудан гувоҳи ҳунари мутарчим ва ҳифзи хусусияти бадеии нусхаи асл аст, ки на ба ҳар тарҷумон даст медиҳад.

Хусусияти дигари ҳунари тарҷумонии Ҳасан Ирфонро дарёфти қаринаи тоҷикии шахсияти асосии повести «Бачагӣ», ки симои муаллим буда, аз ҷониби М. Горкий хеле ҳунармандона тасвир шудааст, хеле равшан ифода мекунад. Мутарчим ин амонатро содиқона ҳифз намудааст. Чунончи: «Муаллим марди зардрӯи тоссаре буд, ки аз биниаш мудом хун меомад, бинобар ин ӯ доим ба биниаш пахта тикқонда ба синф медаромад ва нишаста бо бинии гирифта дарс мепурсид ва дар аснои гап ногоҳ гапро нимкора партофта пахтаро аз биниаш мегирифт ба он нигоҳ карда сарашро мечунбонд. Рӯи ӯ паҳн, рангаш биринҷии зангзада барин дар чину очингҳои рӯяш партави зангоре намуда меистод, хусусан афти ӯро чашмони қалъагирангаш хунук мекарданду онҳо дар чеҳраи ӯ як чизи тамоман барзиёде барин буданд; вай ин чашмони баднамудаширо чунон

ба рӯи ман дӯхта менишаст, ки пайваста ман мехостам рӯямро бо кафи даст пок карда истам» [6, с. 204-205].

Матни русӣ чунин аст:

«Учитель был желтый, лысый, у него постоянно текла кровь из носа, он являлся в класс, заткнув ноздри ватой, садился за стол, гнусаво спрашивал уроки и вдруг, замолчав на полуслове, вытаскивал вату из ноздрей, разглядывал ее, качая головою. Лицо у него было плоское, медное, окисшее, в морщинах лежала какая-то празелень, особенно уродовали это лицо совершенно лишние на нем оловянные глаза, так неприятно прилипавшие к моему лицу, что всегда хотелось вытереть щеки ладонью» [7, с. 182].

Чунон ки ба назар мерасад, Ҳасан Ирфон суханони табиӣ, халқӣ, ҳолнамо ва дур аз ҳама гуна муболиғаву кинояи М. Горкийро амонатнигаҳдорона ба тоҷикӣ тарҷума кардааст. Тарҷумон агар ин ҳарфҳоро ба қолаби адабӣ медаровард, услуби нависанда халалдор мешуд, ҳатто аз байн мерафт. Ин тарҷума ҳамаи хостаҳои М. Горкийро бо мақсади ҳифзи таъсири ғоявию ҳиссӣ ва бадеии матни асл дар қолаби ифодаю таъбирҳои мувофиқ ва таъсиргузор ифода кардааст. Ба ифодаи дигар, мутарҷим ҳангоми тарҷума на фақат қаринаҳои мувофиқи тоҷикиро ёфта тавонистааст, балки арзиши зебоишиносии матни аслро низ хунармандона ҳифз кардааст (48, с. 93).

Аз ин нуқтаи назар, меъёри тарҷума барои Ҳасан Ирфон мувофиқати бадеияти тарҷума бо хусусиятҳои бадеии матни асл будааст, ки мисолашро дар боло дидем. Барои ҳамин ҳам дар мисоли таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон мо наметавонем фақат сифати ин тарҷумаҳоро аз рӯи таносуби унсурҳои забонӣ муайян кунем. Ҳамчунон ки Г. Гачечиладзе низ таъкид кард, «албатта, барои мутарҷим донишмандони муовизаҳои забонӣ ва корбасти онҳо ниҳоят муҳим буда, муайян намудани қонуниятҳои он зарур аст. Вале ин наметавонад ба соҳаи тарҷумаи бадеӣ мансубият пайдо кунад, ҳамчунон ки таҳқиқи қонуниятҳои грамматика ба соҳаи эҷодиёти бадеӣ мансуб намешавад, ҳарчанд ки донишмандони онҳо барои ҳар нависанда шартӣ зарурист» [48, с. 94].

Аз ин дидгоҳ, арзиш ва қонунмандии тарҷума барои Ҳасан Ирфон аз ибтидо фақат меъёрҳои забон набудааст, балки мутарҷим бо истифодаи огоҳона аз унсурҳои забонӣ ва таносуби онҳо бо воситаҳои тасвири бадеӣ ҳадафҳои ғоявӣ ва ҳунарии нависандаи матни асло ба тоҷикӣ баргардон кардааст, ки намунаи он даҳҳо повесту роман ва ҳикояҳои нависандагонӣ сатҳи ҷаҳонист.

Яке аз ҳамин гуна унсури дигари сохтори бадеии наср барои Ҳасан Ирфон ифодаи интонатсия, яъне, оҳанги сухан, равиши баён будааст, ки дар тарҷумаи осори М. Горкий, Даниел Дефо, Жюль Верн, А. Толстой, Р. Чованолӣ, Салтиков-Шедрин ва дигарон ба қор гирифтааст ва ба ин васила сохтори бадеии осори нависандагонро ҳифз кардааст. Зайли намуна метавон гуфт, ки дар ин замина таҷрибаи ӯ дар тарҷумаи ин се повести М. Горкий қобили мулоҳиза мебошад. Дар ҳар се повести сегонаи Горкий оҳанги суханронӣ вобаста ба вазъият ва воқеаи тасвиршаванда тағйир меёбад, зеро бами он тобишҳои гуногун пайдо мекунад. Масалан, Горкий лаҳзаҳои ба ҳам будани шахсияти аслии повести «Бачагӣ» ва дӯстдоштаи ӯ Варя ва андешаҳои онҳоро тасвир карда, ҷаҳони андеша ва розу ниёзашонро бо қамоли диққат тасвир кардааст. Ҳамин тарзи ниғориши нависандаро тарҷумон бе қаму қост, бо ҳифзи оҳанги муқолаҳои шахсиятҳои повести «Бачагӣ» ба тоҷикӣ баргардон кардааст, ки пеш аз ҳама, ифодагари ҷанбаи бадеии таълифоти нависандаи рус аст.

Он чи ки аз таҷрибаи Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи муқолаи ё худ гуфтугӯи шахсиятҳои осори М. Горкий ва дигар нависандагон қобили мулоҳиза аст, пеш аз ҳама, марбут мешавад ба дарк ва ифодаи саҳеҳу ҳунармандонаи ин унсури сохтори бадеии асари тарҷумашаванда. Мутарҷим муқоламоро ҳамчун василаи густаришдиҳандаи тарҳу дарунмоя, муаррифии шахсиятҳо ва амалу қирдори онҳо дар асари мавриди тарҷумааш ба қор гирифтааст, ки аввалан ифодакунандаи ҳадафи ғоявӣ ҳунарии муаллифи нусхаи асл буда, сониян «тасвири равшан аз амал ба даст медиҳад ва зиндагиро пеши ҷашм меоварад» [85, с. 319].

Ҷунончи, гуфтугӯи зерини шахсиятҳои повести М. Горкий «Бачагӣ» аз тарафи Ҳасан Ирфон огоҳона ва ҳунармандона анҷом гирифтааст, ки

намоёнғари маҳорати мутарчим дар ифода кардани тафовути наҳваи суҳбати қаҳрамонони асар мебошад. Нахуст матни русиро меоварем:

«Дед кричал, бил ногами по скамье, его борода смешно торчала в потолок, а глаза были крепко закрыты; мне тоже показалось, что ему-стыдно матери, что он – действительно притворяется, оттого и закрыла глаза.

-Наклею я вам эти куски на коленкор, еще лучше будет, прочнее,— говорила мать, разглядывая и листы. – Видите-измято все, слежалось, рассыпается...

Она говорила с ним, как со мною, когда я, во время уроков, не понимал чего-либо, и вдруг дедушка встал, деловито оправил рубаху, жилет, отхаркнулся и сказал:

-Сегодня же и наклей! Я тебе сейчас остальные листы принесу...

Пошел к двери, но у порога обернулся, указывая на меня кривым пальцем:

-А его надо сечь!

-Следует,-согласилась мать, наклонясь ко мне.-Зачем ты сделал это?

-Я- нарочно. Пусть он не бьет бабушку, ато я ему еще бороду отстригу...

-Бабушка, снимавшая разорванную кофту, укоризненно сказала, покачивая головою:

-Промолчал, как обещано было!

И плюнула на пол:

-Чтоб у тебя язык вспух, не пошевелить бы тебе его, не поворотить!

Мать поглядела на нее, прошлась по кухне, снова подошла ко мне.

-Когда он ее был?

-А ты, Варвара, постыдилась бы, чай, спрашивать об этом, твое ли дело?- сердито сказала бабушка.

Мать обняла ее.

-Эх, мамаша, милая вы моя...

-Вот те и мамаша! Отойди-ка...» [7, с. 149-150].

Ҳасан Ирфон ин пораро ба тариқи зер тарчума кардааст:

«Бобом чашмонашро пӯшида, поҳояшро ба нимкат кӯфта фарёд мекашид, ришаш ба таври хандаоваре ба шифт бардошта шуда буд; ба назарам, ӯ аз модарам шарм медошту риёкорона чашмонашро пӯшида менишаст.

-Ман инҳоро бар дока часпонда медиҳам, аз аввалааш ҳам беҳтар мешавад, – гуфт модарам, расмҳоро бардошта нигоҳкунон. – Бинед-ҳамааш фарсуда аз кор баромадаанд, ҳамин ки даст расонед, тит мешаванд.

Модарам бо вай оромона гап мезад, чунон ки ҳангоми дарс додан ва фаҳмондани чизҳои нофаҳмо бо ман муомила мекард, баногоҳ бобоям аз чояш хесту курта ва жилеташро ба тартиб оварда гулӯ афшонду гуфт:

-Худи ҳамин рӯз часпонда деҳ. Ман ҳозир варақҳои дигарашро низ ба ту меоварам...

Ӯ дар остона истода, баргашту бо ангушти качаш маро нишон дода гуфт:

-Дар ҳар ҳол ӯро задан даркор!

-Ҳаққаш ҳамин аст, – гуфта модарам гапи бобомро тасдиқ намуду рӯ ба ман карда пурсид: – Чаро ин корро кардӣ?

-Ман барқасд кардам. Бибиамро назанад буд, набошад ман ришашро ҳам қайчӣ карда мепартоям...

Бибиам куртаи даридаашро кашида истода сарашро чунбонда маломаткунон гуфт:

-Дам шинӣ намешавад? Чӣ ваъда карда будӣ?

Пас ба замин туф карда гуфт:

-Забонатро ғунда газад, то ки беҳудагӯй накунад!

Модарам ба вай нигоҳ карда, як аз ин сар ба он сари ошхона рафту ба назди ман омада пурсид:

-Кай бибатро зад?

-Варвара, шарм дорӣ намешавад, инро пурсидан ба ту чӣ даркор?-оташинона гуфт бибиам.

Модарам ӯро оғӯшкунон гуфт:

-Оҳ модарчони азизам...

-Ҳа модарчони туям! Хайр онсӯтар ист...» [6, с. 158-159].

М. Горкий бо тарҳи саҳеҳи гуфтугӯи шахсиятҳо, ки тарзи суҳбаташон аз ҳам фарқ дорад, пеш аз ҳама, ба повест неруи ғоявию ҳунари ва зиндагӣ бахшида, ба ин васила сурат ва сирати типҳои гуногунро мучассам сохтааст. Ҳасан Ирфон ин хусусияти типсозии муаллифи нусхаи аслро дар тарҷума ҳифз, балки қаринаи мувофиқи тоҷикии онро бо истифода аз забони мардумӣ ва ҳамхонӣ бо нусхаи асл тарҷума кардааст. Мутарҷим гуногунии наҳваи суҳбати бибиву модар ва Варвараро, ки дар нусхаи асл таъсиргузор ва ҳолнамои шахсиятҳои повест аст, бо камоли диққат ва амонатнигаҳдорӣ ба тоҷикӣ гардондааст, ки далели огоҳии комили ӯ аз ҳунари тарҷумонист. Ҳасан Ирфон ба дурустӣ дарк кардааст, ки «гоҳе наҳваи суҳбат кардан, мардумро аз ҳам мутамоиз мекунад, корбурди луғот ва истилоҳот ва таъбирот, лаҳни адои калимот, эҳёи лаҳҷаҳо, онҳоро аз ҳам фарқ мегузорад ва ҳамин тамоиз ва тафовут аст, ки ҳамеша мавод ва масолеҳи гаронбаҳое барои нависанда фароҳам меоварад ва дostonро ғани ва ҷондор мекунад, зеро муҳимтарин омиле, ки шахсиятҳои дostonро воқеӣ чилва медиҳад, созгории суҳбатҳои онҳо бо вижагиҳои шахсиятии онҳост» [85, с. 321].

Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо ҳамеша мутаваҷеҳи созгории гуфтугӯ бо шахсияти мавриди назар буда, дар ин замина, ба синну сол, касб, табақа ва монанди инҳо эътибори хос додааст. Дар таҷрибаи муаллифи нусхаи асл ва мутарҷим гуфтугӯ фақат ба унвони ороиш ва зинати асар ба қор наомадааст, балки, пеш аз ҳама, амали асари мавриди назарро пеш мебарад. Аз ҷумла, гуфтугӯи дар боло иқтибосшуда, ки мутарҷим бо камоли маҳорат тарҷума кардааст, ҳеҷ хусусияти сохтагӣ ва пардохтагӣ ё зебу ороишӣ надошта, баръакс бо амал ва аносири дигари сохтори повести «Бачагӣ»-и М. Горкий мувофиқати комил дорад ва мутарҷим ҳамин паҳлуи ҳунари муаллифи нусхаи аслро дар тарҷума дода тавонистааст.

Дар таҷрибаи Ҳасан Ирфон гуфтугӯ бо зеҳнияти шахсиятҳои повест ҳамоҳангӣ ва ҳамхонии комил дошта, мавқеи шахсӣ, иҷтимоӣ ва алоқаҳои шахсии онҳоро ифода мекунад, ки бардошти амонатнигаҳдоронаи мутарҷим аз нусхаи асл аст. Масалан, дар пораи зер тарзи гуфтугӯи шахсиятҳо вобаста ба

савия ва мавқеи иҷтимоиашон матраҳ тасвир шуда, онро Ҳасан Ирфон бо камоли амонатнигаҳдорӣ ба тоҷикӣ баргардон кардааст, ки «эҳсоси табиӣ ва воқеӣ будан»-и [85, с. 329] гуфтугӯро дар матни асл ва ҳам тарҷума ба хонанда менамояд. Илова ба ин, гуфтугӯе, ки дар зер иқтибос мешавад, суҳбати радду бадалшуда миёни шахсиятҳо буда, «фeyл ва инфийоли афкор ва вижагиҳои дарунӣ ва хулқии афродро» [85, с. 329] ҳам дар нусхаи асл, ҳам дар тарҷума нишон медиҳад.

1. Порае аз повести М. Горкий «Дарбадарӣ»:

«-Помню, я прочитал странные стихи:

В сталь закован, по безлюдью,

Нем и мрачен, как могила,

Едет гуннов царь, Аттила,

За ним черною тучею идут воины и кричат:

Где же Рим, где Рим могучий?

Рим-город, это я уже знал, но кто такие-гунны? Это необходимо знать.

Выбрав хорошую минуту, я спрашиваю хозяина.

-Гунны? – удивленно повторяет он. – Черт знает, что это такое! Ерунда, наверное...

И неодобрительно качает головою.

-Чепуха кипит в голове у тебя, это плохо, Пешков!

-Плохо ли, хорошо ли, но я жочу знать. Мне кажется, что полковому священнику Соловьеву должно быть известно-что такое гунны, и, поймав его на дворе, я спрашиваю.

Бдeдный,больной и всегда сердитый, с красными глазами, без бровей, с желтой бородкой, он говорит мне, тыкая в землю черным посохом:

-А тебе какое дело до этого, а?

Поручик Нестеров на мой вопрос свирепр ответил:

-Что-о?

Тогда я решил, что о гуннах нужно спросит в аптеке у провизора; он смотрит на меня всегда ласково, у него умное лицо, золотые очки на большом носу.

-Гунны,— сказал мне провизор Павел Гольдберг,— были кочевым народом, вроде кргизов. Народа этого больше нет, весь вымер» [7, с. 310].

Матни тарчумаи Ҳасан Ирфон:

«Дар ёд дорам, ки рӯзе ин шеъри ачибро хондам:

-Мерафт аз чой бе кас,

Саропо, фӯлодпӯш,

Ҳамчу гӯр гунгу хузновар,

Шоҳи хунҳо - Атиллаи номвар...

Аз пайи вай сипоҳонаш монанди абри сиёҳ омада фарёд мекарданд:

-Кучост Рим, кучост тавоно?

Рим - номи шаҳрест, ман инро медонистам, лекин хунҳо-кистанд?
Донишани ин зарур буд.

Боре вақти муносиберо ёфта аз хӯчаинам пурсидам:

-Хунҳо? – таачҷубкунон такрор намуд ӯ. – Чӣ будани инро шайтон ҳам намедонад! Ягон гапи бемаънӣ будагист...

Ва накӯҳишомезона сарашро чунбонда гуфт:

-Гапҳои пучи варсоқӣ дар майнаат мечӯшад, ин бад аст, Пешков!

-Бад-мӣ, хуб-мӣ, лекин ман доништан мехоҳам.

Гумон кардам, ки попи полк Соловев маънии инро бояд донад ва ӯро дар рӯи ҳавлӣ дида пурсидам:

Ин марди доим хашмгини беморнамои паридаранги маллариши чашмсурхи беабрӯ, нуги асои сиёҳашро бар замин зада истода гуфт:

-Туро чӣ кор-а?

Поручик Настеров бошад дар ҷавоби саволи ман хашмгинона гуфт:

-Чӣ гуфтӣ-й?

Он гоҳ қарор мондам, ки ба доруҳона рафта, маънии хунҳоро аз дорусоз бипурсам; ӯ ҳамеша ба ман меҳрубона нагоҳ мекард, вай чеҳраи оқилона ва бар бинии калонаш айнаки толо дошт.

Хунҳо, - гуфт дорусоз Павел Голдберг, - низ монанди қирғизҳо мардумони чодарнишин буданд. Ҳозир ин мардум дигар вуҷуд надорад – хамашон мурда рафтаанд» [6, с. 382-383].

Чунон ки ба мушоҳида мерасад, ҳам дар матни асл ва ҳам тарҷума вожаҳо, вазн, оҳанг, дарозиву кӯтоҳии ҷумлаҳо бо гӯяндағони онҳо иртиботи наздик ва мустақим дошта, пеш аз ҳама, ифодакунандаи хусусияти ин гӯяндагонанд. Махсусан, дар тарҷума Ҳасан Ирфон дар алоқамандӣ бо хусусияти шахсиятҳо вожаҳо, вазну оҳангҳо, ҷумлаҳо ва дигар унсурҳои сохтори матро қорбасти ва тағйир додааст. Хонанда аз гуфтугӯи шахсиятҳо дармеёбад, ки нафарони бо ҳам суҳбаткунанда «бо фарҳанг ва тааллуқоти рӯҳӣ ва тарбиятӣ» [85, с. 329] аз ҳам фарқ доранд. Ба ин далел, дар матни асл ва тарҷума гуфтугӯи яке бо дигаре монандӣ надорад ва ихтилофҳои миёни суҳбатҳои онҳо ба мушоҳида мерасад. Дар матни боло тарҷумон ихтилофоти фарҳангӣ ва тарбиятии шахсиятҳои повестро дар заминаи гуфтугӯи онҳо дақиқ баён карда, ба ин васила ғановат ва таҳаввулотии матни аслро ба хонандаи тоҷик расонда тавонистааст.

Ин таҷрибаи Ҳасан Ирфон фароғии паҳлуҳои дигари ҳунари тарҷумонии ӯ низ мебошад. Мутарҷим баъзе аз гуфтугӯҳоро, ки нависандаи нусхаи асл дар онҳо бештар мутаваҷҷеҳӣ андешаи шахсиятҳо будааст, бо дарки ҳадафи муаллиф дақиқ ва таъсиргузор ба тоҷикӣ гардондааст. Ин гуна гуфтугӯҳо аксаран равшанфикрона ва хирадмандона буда, ағлаб вазн ва оҳанги вожаҳо ҷанбаи шоирона ва адабӣ, табиӣ ва гуфторӣ доранд. Гуфтугӯи зерин, ки Ҳасан Ирфон ба воситаи забони миёнҷӣ (забони русӣ-У.Б.) аз романи Робиндронат Такур «Завол» ба тоҷикӣ гардондааст, чунин хусусияти гуфтугӯро ифода мекунад.

1. Иқтибос аз матни русӣ:

«-Судба опутала меня такими крепкими сетями обмана, что мне пришлось смириться-я не видел иного выхода. Теперь я выразился из этих сетей; мне ни от кого не надо скрываться, и я наконец вздохнул свободно. До сих пор мне непонятно, что заставило Комолу покончить с собой, и никогда не смогу я этого узнать,-одно только несомнено, что если бы смерть на разрубила узел, в который сплелись наши жизни, то в конце концов оба мы оказались бы в ужасном положении. Я содрогаюсь, когда думаю об этом. Комола, словно мучительная загадка, появилась из пасти смерти и так же внезапно исчезла в ней.

-Я бы на твоём месте не был так твердо убежден в том, что Комола действительно погибла,-заметил Джожен. – Но как бы то ни было, во всей этой истории ты совершенно невиновен. А теперь я хочу рассказать тебе о нашем новом друге.

И тут Джожен обрушился на Нолинакхо.

-Я не совсем понимаю таких лбдей,-начал он,-а чего не понимаю, того и не люблю. Однако знаю, что многие придерживаются другого мнения: их притягивает как раз то, чего они не понимают. Поэтому я так боюсь за Хем! Когда я заметил, что она перестала пить чай, есть мясо и рыбу, а на насмешки вместо слез отвечает ласковой улыбкой, то понял, что дело плохо! Но все же я уверен, что с твоей помощью мы живо спасем ее от этого пагубного влияния. Поэтому будь готов-вдвоем мы вступим в бой с аскетом» [26, с. 366].

2. Матни точикй:

-Такдир таноби фиребро чунон сар то пои ман печид, ки чорае ба чуз таслим надидам. Акнун ман аз банди ин таноб халос шудам, дигар ба ман эхтиёче нест, ки аз касе пинхон гардам ва ман, оқибат нафаси озодде кашидам. Ба ман то ҳол, маълум нест, ки Камоларо чй ба худкушй маҷбур кардааст, – ва ман ҳаргиз сабаби инро кашф карда ҳам наметавонам, – фақат дар чи чиз ҳеч шубҳа нест, ки агар марги ӯ чигили ба ҳаёти мо афтодаро намебурид, ниҳоят, ману ӯ ба вазъияти даҳшатноке гирифтор мешудем. Вақте ки ин ҳолат ба ёдам

меояд, ларза бар андомам меафтад. Ин муаммои азобнок банохост аз коми марг баромаду ҳамон тавр банохост ҳам дубора ба коми вай фуру рафт.

-Агар ман ба ҷои ту мебудам, ба нобуд шудани Камола ин тавр яқини том ҳосил намекардам, – гуфт Ҷогендро. – Аммо ҳар чӣ бошад ҳам, дар ин ҳодиса ту мутлақ гуноҳе надорӣ. Акнун ман дар бораи Нолинакҳа ба ту ҳикоят кардан мехоҳам.

Дар ин ҷо Ҷогендро Нолинакҳаро ба тӯфони маломат гирифт.

Ман мақсади ин хел одамҳоро чандон намефаҳмам, – гуфт Ҷоген ба сухан шуруъ намуда,-ва чизеро, ки намефаҳмам, онро дӯст намедорам. Аммо медонам, ки эътиқоду ақидаи одамони бисёре ин тавр нест: чизе ки онҳо намефаҳманд, ҳуди ҳамон онҳоро ба сӯи худ ҷалб мекунад. Бинобар ин, ман аз ҷиҳати Ҳем бисёр дар хавотир мебошам! Вақте ки ман дидам, ӯ ҷой наменӯшад, гӯшт ва моҳӣ намехӯрад ва ба истехзои ман ба ҷои гирия бо табассуми меҳрубона ҷавоб медиҳад, фаҳмидам, ки кор ба ҷои бад кашидааст! Аммо ман боварӣ дорам, ки бо ёрии ту мо ўро аз ин таъсири ҳалокатовар зуд халос карда метавонем. Бинобар ин, ту тайёр бош, – мо дукаса ба ҷанги одаме, ки тарки дунё пеш гирифтааст, меравем» [25, с. 217-218].

Яке аз нависандагоне, ки ба табиат ва равиши гуфтугӯ беш аз дигарон тавачҷуҳ доштааст, нависандаи Ҳиндустон Робиндронат Такур мебошад. Тавачҷуҳ ба ин масъала ба осори ӯ ҷанбаи намоишӣ додааст. Масалан, дар пораи иқтибосшуда Такур шеваи ғайри мустақимро дар суҳбат ба кор гирифта, мавзӯи гуфтугӯро тавзеҳ намедиҳад, балки дар вақти гуфтугӯи ду шахсияти роман ба хонанда шароитро муҳайё кардааст, ки худаш мавзӯро фаҳмад ва нисбат ба он доварӣ кунад. Мисли он ки аксаран дар суҳбатҳои воқеӣ чунин мешавад. Ҳамин наҳваи гуфтугӯро аз романи Такур тарҷумонҳои русӣ ва тоҷикии он дақиқ бозгӯ карда, маънӣ ва муҳтавои образнок, шоирона ва андешамандонаи суҳбати шахсиятҳои романро то ба хонанда расондаанд.

Муқоисаи матнҳо нишон дод, ки дар аксари асарҳое, ки Ҳасан Ирфон аз адабиёти ҷаҳон тарҷума кардааст, муаллифони онҳо аз ду навъи гуфтугӯ кор гирифтаанд: гуфтугӯе, ки фикру андешаро мустақиман ироа мекунад ва

гуфтугӯе, ки бештар чанбаи намоишӣ дошта, афкору андешаҳо ва манзури нависандаро ба таври ғайри мустақим баён мекунад. Хонанда бояд ба ҳаҷс ва гумон манзури нависандаро дар тайи гуфтугӯ дарёбад. Мисли ҳикояи Мулк Раҷ Ананд «Иттифоқи касабҳои сартарошон», ки Ҳасан Ирфон бо қамоли маҳорат онро тарҷума кардааст.

Яке аз масъалаҳои муҳимми дигар, ки дар таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон аҳамияти хос дорад, масъалаи образ мебошад. Чуночи маълум аст, асоси адабиёти бадеӣ тасвири образнок аст. Усули тарҷумаи бадеӣ тақозо мекунад, ки образ бо образ тарҷума карда шавад. Образҳо ё худ тасвирҳои бадеии эҷодкардаи муаллиф аз байн наравад, ё шукӯҳашро аз даст надиҳад. Мутарҷим ҳангоми тарҷумаи повести «Баҷағӣ» дар ҳама ҳолат образро бо образ тарҷума кардааст, ки ҳадаф ҳифзи тасвири бадеии эҷодкардаи Горкий мебошад. Масалан, ба ин пораи тасвири образнокӣ матни асл таваҷҷуҳ кунед:

« В саду уже пробилась светло-зеленые иглы молодой травы, на яблонях набухли и лопались почки, прятно позеленел мох на крыше домика Петровны, всюду было много птиц; веселый звон, свежий, пахучий воздух прятно кружил голову. В яме, где зарезался дядя Петр, лежал, спутавшись, поломанный снегом рыжий бурьян,-нехорошо смотреть на нее, ничего весеннего нет в ней, черные головки лоснятся печально, и вся яма раздражающе ненужна...» [7, с. 172].

Матни тарҷума:

«Дар боғ гиёҳҳои ҷавон заминро шикӯфта неш зада буданд, муғҷаҳои дарахтони себ дамида буданд, мешукуфтанд, ушна бар болои бомҷаи Петровна хеле дилрабоёна сабзида буд, дар ҳама ҷо парандагон бисёр буданд; аз зангӯлаи садоҳои фараҳбахш ва ҳавои тозаӣ хушбӯӣ сари кас фораҷ чарх мезад. Дар чуқуриҳо, ки Пётрамак худро кушта буд, бургани сурхҷатоб дар зерини барф шикаста хоб мерафт, - ба вай нигоҳ кардани кас намеомад, дар вай ягон нишонаи баҳор дида намешуд, сари ҷӯбҳои нимсӯхта ғамангезона ялаққос мезаданд, тамоми он чуқуриҳо як ҷои нодаркоре буд, ки дидани он боиси изтироб мегашт...» [6, с. 190].

Тарҷумон дар матни тоҷикӣ тасвирҳои образноки нависандаро бо камоли амонатнигаҳдорӣ ба тоҷикӣ баргардонида, ба ин васила амонати нусхаи аслро ҳифз кардааст. Чунончи, ифодаҳои образноки «ғиёҳҳои ҷавон», «муғчаҳои дарахтони себ», «зангӯлаи садоҳои фараҳбахш» ва «чӯбҳои нимсӯхта» баёнгари равиши амонатнигоҳдории тарҷумон дар ҳифзи образҳои тасвирии нависанда мебошанд.

Яке аз усулҳои амонатнигоҳдории мутарҷим дар осори тарҷумакардааш қорбурди калимаҳои ёрирасон ва таъбирҳои образнок мебошад, ки дар ҳифзи мазмун ва сохтори бадеии нусхаи асл нақши хос доранд.

Ба ин тартиб, таҷрибаи Ҳасан Ирфон собит мекунад, ки миёни ду навъ тарҷума, ки яке лафз ба лафз асту дигаре тарҷумаи озод, навъи дигаре низ ҳаст, ки онро мутарҷими сегонаи Горкий бо камоли ҳунар анҷом додааст. Ҳасан Ирфон кӯшиш кардааст, ки бо офаридани матне ба воситаи вожаҳо, ҷумлабандӣ ва сабқ шароитеро ба вучуд оварад, ки агар забони нависандаи нусхаи асл забони мутарҷим мебуд, онро мепазируфт. Ба ифодаи Роже Кайулус (Roger Caillois) чунин тарҷума «мусталзами дониш ва ҳушу тахайюли бисёр аст ва албатта бояд онро камоли матлуби тарҷума донист. Ман иддао намекунам, ки чунин тарҷума таҳаққуқпазир бошад, аммо мегӯям, мутарҷими хуб касе аст, ки мекӯшад, то ҳар чӣ бештар ба он наздик шавад» [90, с. 14].

Аксари муҳаққиқони соҳа яке аз омилҳои дастёбии мутарҷим ба тарҷумаи аминро истифодаи огоҳона ва ҳунармандона аз нақшҳои ҷаҳоргонаи забон дониста, дар ин замина таъкид ҳам кардаанд, ки нақш ё худ вазифаи забон фақат додани иттилоот нест. Ҳарчанд нақши иттилоотдиҳандагии забон умдатарин нақши он аст, бо вучуди ин, забон дорои нақшҳои дигаре низ ҳаст, ки огоҳӣ аз онҳо барои ҳар нависанда ё мутарҷим лозим ва зарур аст ва ин огоҳӣ мумкин аст ба наҳве нохудоғоҳ дар нависандагон ва мутарҷимони хуб вучуд дошта бошад. Нақшҳои ҷаҳоргонаи забонро мутахассисон иборат аз нақши иттилоотдиҳандагӣ (communicative function), нақши отифӣ (expressive function), нақши зебоишинохтӣ (aesthetic function.) ва нақши суҳбаткушоӣ (phatic communication) донистаанд [110, с. 46].

Агар ба ибораи дигар таъбир кунем афрод ҳар гоҳ мехоҳанд, матлаберо ба иттилои касе бирасонанд, гоҳ мехоҳанд барои дили худашон сухан гӯянд, ё мехоҳанд он чи гӯянд зебову ҳунармандона бошад ва саранҷом гоҳо фақат мегӯянд, то ба дигарон нишон диҳанд, ки ҳастанд. Дар ҳолати аввал мухотаб нақши муҳиме дорад. Дар мавриди аҳамияти нақши аввал, яъне нақши иртиботӣ, гуфтаанд, ки «агар ин нақш набуд забон хеле зуд ба фасод мегароид». Ба ифодаи дигар, манзур мухотаб ва талоши мо барои фаҳмондани суханон ба ўст, ки моро дар ростои дурустгӯӣ ниғаҳ медорад ва аз инҳирофамон ҷилавгирӣ мекунад [110, с. 47].

Нақши дувум ё нақши отифӣ ҳамон чизе аст, ки дар фарҳанги Ғарб аз он ба унвони сухангӯӣ бо худ ном бурда мешавад. Барои мисол дар намоишномаи «Ҳамлет» бисёре аз суханони Ҳамлет чунин аст. Дар ин ҷо мухотаб ҳеч нақше надорад. Нақши савум ҳолате аст, ки гӯянда ё нависанда намехоҳад сирфан паёмеро ба иттилоъи касе расонад, балки ҳадафҳои зебоишинохтӣ низ дорад. Дар ин ҷо ҷӣ гуна гуфтан аз худ гуфтан аҳамияти бештаре пайдо мекунад. Ниҳоят, нақши ҷаҳорум замоне аст, ки мо на ба мақсади додани иттилоъ, на ба хоҳири дили худамон ва на ба манзури ҳадафҳои зебоишиносона сухан мегӯем. Ҳангоме ки ду нафар ба таври тасодуфӣ бар як нимкат дар як боғ менишинанд ва яке аз онҳо дар бораи ҳаво сухан мегӯяд, ба ҳеч сабаб намехоҳад иттилое ба он шахс диҳад. Дар ин ҳол ҳадафҳои отифӣ ва зебоишинохтӣ низ даркор нест. Ў сирфан ниёз ба ин дорад, ки бо шахсе, ки дар паҳлуяш нишастааст, суҳбат кунад.

Ба ҳар ҳол, ҳадаф аз зикри нақшҳои ҷаҳоргонаи забон ин аст, ки мутарҷим ҳангоми баргардондани як матн аз як забон ба забони дигар ҳамеша бояд онҳоро дар назар дошта бошад. Назари мутарҷимони давраи ренессанс дар мавриди ташбеҳи тарҷума ба зан ва қарор додани зебоии ў дар муқобили вафодориаш ба ҳамин маънӣ аст. Ба ин тартиб, мутарҷим бояд саҳми ҳар як нақшҳои мазкурро дар матн дарёбад. Бидуни шубҳа ин кор маълумоти заруриро талаб мекунад. Илова бар ин, миёни шинохти ин амр ва тавоноии анҷом додани он фосилаи зиёде вучуд дорад. Мутарҷиме, ки андозаи саҳми ҳар як нақшҳои

зикршударо дар як матн ба дурустӣ ташхис медиҳад, аз тарҷума шинохту бардошти дурусте дорад ва ҳамин метавонад кӯмаки бузурге ба ӯ бошад. Аммо мутарчиме, ки шинохте аз ин амр надорад, наметавонад тарҷумаи хубе анҷом диҳад.

Илова ба ин, шarti дигаре ҳам ҳаст, ки омили бавучудоии тарҷумаи матлуб аст. Ин гуна тарҷума метавонад ҳамон таъсиреро, ки матни асли ба хонандагони забони мабдаъ гузоштааст, ба хонандагони забони мақсад низ интиқол диҳад. Ин тарзи тарҷума реша дар масъалаи воҳиди тарҷума дорад.

Дар тамоми баҳсҳое, ки сухан аз тарҷумаи таҳтуллафзӣ ва тарҷумаи озод меравад, ҳадаф дақиқии воҳиди тарҷума будааст. Суол ин аст, ки чӣ воҳиде аз калом воҳиди тарҷума аст? Ба ифодаи дигар, худуди интихоби муодил дар тарҷума кучост? Масалан, донишмандони соҳа дар ин замина вожаи *rarer-ro* коғаз тарҷума карда, афзудаанд: «Дарвоқеъ, мо дар чараёни тарҷума кулли *rarer-ro* як воҳид ба ҳисоб меоварем ва ба аносири созандаи он таваҷҷуҳе надорем. Аз сӯи дигар, ҳар гоҳ ба калимаи *news* бархӯрд кунем, онро «ахбор» тарҷума мекунем. Ҳолате низ вучуд дорад, ки *news* ва *rarer* канори ҳам меоянд ва *newspaper-ro* ташкил медиҳанд. Дар ҳолати қабл воҳиди тарҷумаи мо *rarer* ва *news* буданд. Аммо дар ин ҷо воҳиди тарҷума тағйир мекунад ва дар воқеъ густариш меёбад. Дар ин ҷо мо дигар наметавонем *newspaper-ro* ба «коғаз ахбор» тарҷума кунем (коре, ки монанди он дар тарҷумаи имрӯзи мо фаровон аст, - У.Б.). Зеро воҳиди тарҷума дар ин ҷо вожаи *newspaper* аст, на *news* ва *rarer*» [110, с. 49].

Ҳасан Ирфон аз зумраи мутарчимонест, ки дар тарҷумаҳояш аз нақшҳои чаҳоргонаи забон ва воҳиди тарҷума бо камоли дақиқназарӣ ва ҳунармандона истифода карда, «тарҷумаи реалистӣ»-ро ба вучуд овардааст, ки дар ин ҷо истилоҳи тарҷумаи реалистӣ «маънии қаробати ҳаддалимкони матни тарҷума ба нусхаи асл, ба ифодаву тасвири он воқеияте, ки дар нусхаи асл мавҷуд аст»-ро ифода мекунад [58; 59, 113]. Ин истилоҳ, ки маънии тарҷумаи амин ва пуларзишро дорад, аз тарафи бисёре аз назариётчиёни тарҷумаи бадеӣ, аз ҷумла, Гиви Гачечиладзе дастгириву асоснок карда шудааст [48, с. 112-243; 19].

Моҳият ва вазифаи асосии тарҷумаи бадеиро И. А. Кашкин низ дар он дидааст, ки сухани дар тарҷума истифодашуда бояд воқеияти тасвиршударо вобаста ба шароити конкрети таърихии он мучассам карда тавонад, матни муаллифи нусхаи аслро таҳриф накунад, ба мазмуни нусхаи асл ҳалал наорад [71, с. 466 – 475].

Зимнан, бояд гуфт, ки усулҳои тарҷумаи реалистӣ дар адабиёти тоҷик маҳз дар давраи шуравӣ ба вучуд омад ва ташаккул ёфт. Ин равиш, бешубҳа, ба ташаккули усулҳои эҷодии мутарҷимон ва муайян шудани тамоюлҳои асосии инкишофи тарҷума, хусусан, дар марҳалаҳои аввал нақши равшан гузоштааст. Ин ҳолат дар мисоли аввалин тарҷумаҳо аз адабиёти рус, ки ба охири асри 19 ва ибтидои асри 20 мансубанд, ба таври возеҳ дида мешаванд (58). Аломатҳои муҳимми ин тарҷумаҳо аз он иборат аст, ки онҳо хусусияти интихобиву мутобиқатӣ дошта, аз оғоз аз адабиёти рус асарҳои нависандагоне интихоб мешуданд, ки ба руҳи замон, ҳостҳои идеологӣ ва рӯҳияи адабиёту адибони тоҷик мувофиқ буданд.

Ҳамчунон ки Л. Н. Демидчик гуфтааст, «Охири асри 19 ва ибтидои асри 20 давраи бедоршавии тафаккури озодиҳо буд ва нависандагоне, ки бо ҳаракати маорифпарварӣ алоқа доштанд, аз адабиёти рус барои ғояҳои озодипарастӣ ва рӯҳияи демократии худ мутакко мечустанд. Бинобар ҳамин ҳам, аз нависандагони рус аввалин касоне, ки тоҷикон осори онҳоро ба забони модарии худ хондаанд, Лев Толстой, Крилов ва баъдтар Гогол буданд. Аз эҷодиёти онҳо низ асарҳои интихоб карда мешуд, ки ё бо анъанаҳои панду ҳикмат дар адабиёти классикии форсу тоҷик алоқаи зич доштанд ва ё дар худ маводи калони маърифатиро фаро гирифта буданд, ки дар он на танҳо хусусиятҳои маишӣ ва маънавии халқи рус, балки пеш аз ҳама муносибати ин халқ ба халқҳои дигар, аз ҷумла ба халқҳои Шарқ инъикос ёфта буд» [59, с. 119]. Ба ин далел, ба осори нависандагони рус, аз ҷумла М. Горкий, Салтиков-Шедрин, А. И. Куприн, А. Толстой, Б. Полевой, Н. Рибак, И. Франко, Н. Чернишевский, Г. Севунс, С. Бородин, С. Муқанов ва дигарон муроҷиат кардани Ҳасан Ирфон асоси воқеӣ ва иҷтимоӣ дошта, зеро таъсири идеологияи

расмий замон сурат гирифтааст. Нишони муҳимми ин тарҷумаҳо хусусияти интихобиву мутобиқатӣ доштани онҳо мебошад. Ба ифодаи Л. Н. Демидчик «...дар ибтидо аз адабиёти рус (чаҳон низ-иловаи мо) нависандагоне ва асарҳое интихоб мешуданд, ки ба вазифа ва руҳи адабиёти тоҷик мувофиқате дошта бошанд» [59, с. 119]. Ба ин далел, дар ибтидо аз эҷодиёти ин нависандагон низ асарҳое интихоб ва тарҷума карда мешуданд, ки моҳияти иҷтимоӣ дошта, маводи зиёди маърифатиро фаро гирифта буданд. Баъдтар, яъне, аз солҳои сиюм сар карда, барои тарҷума на танҳо асарҳое интихоб мешуданд, ки ба завқи бадеиву зебоишносии тоҷикон мувофиқ буданд, балки, ба андешаи Ҳ. Шодиқулов, осори дигаре низ тарҷума мешуданд, ки хонандаи тоҷикро бо комёбиҳои халқҳо ва замони гуногун ошно намуда (136), ба онҳо уфуқҳои беканори адабиёти ҷаҳонро боз менамуданд.

Дар ин равиш хидмати нависандагони солҳои сиюм ва чилум калон буда, маҳз дар ҳамин давра дар тарҷума асосҳои методи реалистӣ гузошта шуданд, методе, ки концепсияи муҳимтарин ва асосияшро ҳаддалимкон пурра ва дуруст инъикос кардани воқеияти бадеии дар асари тарҷумашаванда тасвиргардида ташкил медиҳад. Ин равиш тақозо дорад, ки дар тарҷума садҳои муқобилати забони ғайр шикаста, тарзи идрок ва тасвири воқеият аз ҷониби муаллиф, инчунин, руҳи миллии асари тарҷумашаванда нигоҳ дошта шавад.

Дар солҳои 30-юм ва баъди он ба ҷои тарҷумаҳои аввалине, ки аксаран аз забонҳои тоторӣ, озарбойҷонӣ ва ғайра сурат мегирифтанд, ба адабиёти тоҷик як силсила тарҷумаҳои бевосита аз забони русӣ дохил гардиданд, ки осори ҳам классикон ва ҳам адибони советии рус ва ҷаҳонро дар бар мегирифт. Хусусияти фарқкунанда ва ниҳоят муҳимми тамоми тарҷумаҳои тоҷикӣ аз забони русӣ аз ин иборат аст, ки онҳо бевосита, бидуни истифода аз тарҷумаи таҳтулафзи, аз матн сурат мегирифт.

Агар нахустин тарҷумаҳои то даврони инқилоб аксаран ба тарзи озод ва ба завқи хонандаи тоҷик мутобиқ, бо роҳи ба тоҷикӣ нақл намудани мазмуни асари нависандаи рус (масалан, тарҷумаи ҳикояву масалҳои пандомези Лев Толстой аз ҳамин қабил аст) сурат гирифта бошад, пас, аз ибтидои солҳои сӣ ба

баъд тарҷумаи айни расм гардид. Бинобар ин, кӯшиши ҳарчи аниқтар тарҷума ва ифода кардани калимаву таъбироти русӣ бисёр вақт ба тарҷумаи тахтуллафз, ҳарф ба ҳарф, айнан (ба тариқи калка) додани луғатҳо ва сохти грамматикӣ асари тарҷумашаванда сабаб мешуд.

Ҳасан Ирфон маҳз дар ҳамин давра, ки аксари тарҷумонҳо «муносибати озод ба матни асл» доштанд ва «гирифторӣ ба доми забони нусхаи асл» [59, с. 120] сифати тарҷумаро коҳиш дода буд, ба фаъолияти тарҷумонӣ оғоз карда, дар равнақи он ҳиссаи сазовор гузоштааст. Ӯ аз ҷумлаи аввалин мутарҷимоне буд, ки ба ифодаи Л. Н. Демидчик «то умқи дили адиби рус роҳ» ёфта, намунаҳои тарҷумаи беҳтаринро ба мерос гузошт.

Ҳасан Ирфон яке аз аввалинҳое буд, ки дар интихоби осори тарҷумавӣ, шаклгирӣ ва пешрафти равишҳои тарҷумаи тоҷикӣ саҳми арзанда гузошта, осори арзишманди адабиёти ҷаҳонро ба забони тоҷикӣ тарҷума кард. Ӯ ки ишора шуд, таҷрибаи тарҷумонии ӯ дар истифодаи огоҳона аз нақшҳои ҷаҳоргонаи забон ва воҳиди тарҷума нодир буда, мутаассифона, то ҳол ба дараҷае, ки лозим аст, таҳқиқ ва арзёбӣ нашудааст.

Зимнан, бояд гуфт, ки таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон танҳо бо нақшҳои ҷаҳоргона маҳдуд намешавад, балки дар ин замина, вай ба масъалаҳои шеваи баён ва тарзи ифодаи фикр бо ёрии воситаҳои тасвир низ аҳамияти эътиборӣ хос додааст, ки аҳамияти ҳунари дорад. Ҳамчунин, дар таҷрибаи ӯ тарҷумаи ҳунармандонаи муколамаи шахсиятҳо низ муҳим ба назар мерасад. Мо дар боло оид ба баъзе равишҳои тарҷумаи амини гуфтугӯи шахсиятҳо дар заминаи баъзе тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон баъзе мулоҳизаҳоро баён дошта будем. Ҳоло дар заминаи таҳлили муқоисавии гуфтугӯи шахсиятҳо дар повести М. Горкий «Бачагӣ», ки дар боло зикр шуд ва баъзе осори дигар метавон гуфт, ки мутарҷим ҳангоми тарҷума ба мавқеи иҷтимоӣ, савияи дониш, касбу кор, шароити зиндагии шахсиятҳо эътибор дода, сухани онҳоро дар алоқамандӣ бо савияву мавқеи ахлоқию иҷтимоиашон тарҷума кардааст ва тарзи сухангӯии ҳар кадоме фарохӯри ҳолашон анҷом гирифтааст.

Мутарчим ин тарзи тарчумаро ҳангоми баргардони повести А. И. Куприн «Чанги тан ба тан» низ ҳунармандона истифода карда, «барои он ки матни асл таҳриф нашавад, аз воқеият кор гирифтааст» [45, с. 453]. Ин повестро А. И. Куприн шаст сол пеш аз тарҷумаи Ҳасан Ирфон эҷод карда, дар он бо образҳои зинда, лавҳаҳои табиӣ моҳияти тамоми низоми мурдаистодаи армияи подшоҳии русро кушода додааст. «Чанги тан ба тан» ҳуҷҷатест, ки хонанда ба воситаи он низоми рӯ ба инқирози армияи рус ва ахлоқи касбии афсароне, ки ҳама вақт дар тарсу ваҳм ва шикастхӯрӣ буданд, ба таври равшан мефаҳмад. Неруи бузург ва мондагори ин асар дар он аст, ки нависанда, пеш аз ҳама, воқеа ва образҳоро бо чашми худ дида, воқеъбинона ба тасвир кашидааст [63].

А. И. Куприн ба воситаи образҳои Ромашов, Назанский, Шура Николаева ва дигарон амалу кирдор, тарзи зиндагӣ ва маишати афсарони армияи подшоҳии русро дар шароити соли 1905 тасвир кардааст. Шахсиятҳои повест ғайр аз фармондеҳӣ дар вақти иҷрои вазифа, майнӯшӣ, разолат, фоҳишабозӣ ва фиребу найранг дигар роҳи дар ҷомеа зиндагӣ карданро наметонанд. Аксари онҳо, ҳатто дар бораи зиндагии солим фикр ҳам намекунанд.

Шахсияти асосии повест Ромашов чи аз ҷиҳати зоҳирӣ ва чи аз ҷиҳати ботинӣ ҷолиби таваҷҷуҳ буда, нависанда андешаҳои ормонгароёнаашро дар бораи ҷомеа ва ояндаи он ба воситаи ин образ баён мекунад. Хӯю хислати Ромашов дар ҷараёни инкишофи воқеиятҳо ва ҳодисаҳои муҳимми зиндагӣ тадричан кушода мешавад. Воқеаҳои муҳит тадричан ба Ромашов таъсир гузошта, чашми ӯро боз менамоянд ва ӯ бо нигоҳи ҳақшиносона ба атрофаш менигарад ва ба амалу кирдори одамону ҷараёни ҳаводис баҳо медиҳад. Чунон ки мебинем, маҳз ҷанбаи иҷтимоиву ахлоқии ин асар диққати Ҳасан Ирфонро ба худ кашида онро барои тарҷума интихоб кардааст.

Мутарчим ҳамин хусусияти асарро ба эътибор гирифта, дар тарҷума воқеиятҳои мавриди тасвир ва хусусиятҳои иҷтимоиву ахлоқии онҳоро комилан ҳифз кардааст, ки аз имтиёзоти ҳунари ӯст. Масалан, пораи зер на фақат нақши иттилоъдиҳандагӣ дорад, балки муколамаи шахсиятҳо ҷавҳари инсонии онҳоро ошкор карда, тарҷумон дар поёни саҳифа маънии калимаҳои истилоҳии барои

хонандаи тоҷик номафхумро низ шарҳ додааст, ки ба навҳе ҳифзи амонат дар матни тоҷикӣ мебошад.

Матни русӣ:»– Свинство, – сказал Веткин, взглянув на свои мельхиоровые часы и сердито щелкнув крышкой.–Какого черта он держит до сих пор роту? Эфиоп!

-А вы бы ему это объяснили, Павел Павлыч, – посоветовал с хитрым лицом Лбов.

-Черта с два. Подите объясняете сами. Главное-что. Главное-ведь это все напрасно. Всегда они перед смотрами горячку порют. И всегда переборщат. Задержают солдата, замучат, затуркают, а на смотре он будет стоять, как пень. Знаете известный случай, как два родных командира поспорили, чей солдат больше съест хлеба? Выбрали они оба жесточайших обжор. Пари было большое-что-то около ста рублей. Вот один солдат съел семь фунтов и отвалился, больше не может. Ротный сейчас на фельдфебеля: «Ты что же, такой, разэтакий, подвел меня?» А фельдфебель только глазами лупает: «Так что не могу знать, вашескородие, что с ими случилось. Утром делали репетицию-восемь фунтов стрескал в один присест...» Так вот и наши... Репетят без толку, а на смотре сядут в калошу» [19, с. 4].

Тарчума:» – Харигарист, – назаре ба соати мельхиориаш (мелхиор –хӯлаи мису никел. – Шарҳи мутарчим) афканда гуфт Веткин ва сарпӯши онро оташинона шилиққас занонда баст. – Чӣ бало зад ўро, ки ротаро то ин вақт нигоҳ медорад? Барзангӣ!

-Шумо ўро ба ин кораш мултафит мекардед, Павел Павлич,– бо афти маккорона ба вай маслиҳат дод Лбов.

-Бало ба пасаш. Худатон рафта ба вай фаҳмонед. Мақсад чист? Мақсади ман ин аст, ки ҳамаи ин оворагӣ беҳуда аст. Ҳамеша онҳо пеш аз ҳар як муоинаи калонҳо телба-телба машқ мегузаронанд ва ҳамеша ин корро аз ҳаддаш зиёд мебаранд. Сарбозро заҳмат ва машаққат медиҳанд, телба-сарсон мекунанд, аз ин рӯ, вай қолиби бечон барин шах шуда мемонад. Оё шумо ходисаи машхуреро дар хотир доред, ки ду фармондеҳи рота бо ҳам гарав

мебанданд: сарбози кӣ бештар нон хӯрда метавонад? Ҳар дуи онҳо пурхӯртарин сарбози худро пешниҳод мекунанд. Гарравашон калон, ба назарам, қариб ба сад сум будааст. Яке аз ин сарбозон ҳафт қадоқ (қадоқ – 409 . ½. – Шарҳи мутарчим) нонро хӯрда, ба як сӯ ғалтидааст, зиёда аз ин хӯрда наметавонад. Фармондеҳи рота рӯ ба рӯ ба фелдфебелаш карда бо сарзаниш мегӯяд: «Ту, фалон – фалон шуда, чаро ин тавр маро мулзам кардӣ?» Фелдфебел (фелдфебел – калонтари нимафсар дар кушунҳои буржуазӣ, ноиби фармондеҳи рота аз ҷиҳати таъинот. – Шарҳи мутарчим) бошад, фақат чашмонашро калон кушода, ҳайрон меистад: «Ҳеч сарфаҳми ин кор нарафта мондам, рафъатпаноҳам, намедонам ба вай чӣ рӯй додааст. Пагоҳӣ озмуда дидам, ҳафт қадоқро дар як нишаст зада хест...» Сарбозони мо ҳам ҳамин тавр... Баръабас машқ мекунанду дар чояш шарманда мешаванд» [20, с. 5-6].

Пораи иқтибосшуда гувоҳи он аст, ки Ҳасан Ирфон дар тарҷума ба ҳифзи махсусиятҳои фарҳанги русӣ, ки дар осори Куприн, бахусус, повести ёдшуда мавқеи хос дорад, эътибор дода, ба ин васила ғановати таърихӣ ва ҷанбаҳои ахлоқӣ маънавиёти мардуми русро ба хонандаи тоҷик нишон додааст. Дар маҷмӯъ, муҳаққиқон тарҷумаи повести «Ҷанги тан ба тан»-ро «кори сахл» [63] надонистаанд. Ба ин далел, ки ин повест асарест, ки воқеаҳо вобаста ба руҳия ва психологияи қаҳрамонон кушода мешаванд. Забони ҳамаи персонажҳо ба таври пурра типӣ ва фардӣ кунонида шудаанд. Дар он аз ганҷинаи ғании забони русӣ ба таври фаровон зарбулмасалу мақолҳо, ибораҳои рехта, идеома ва фразеология, ибораҳои маҷозӣ, ташбеҳу истиораҳои нав, ибораҳо ва таркибҳои феълӣ ва ғайра истифода шудаанд.

Ҳасан Ирфон унсурҳои ёдшударо на фақат дақиқ ва ҳунармандона тарҷума кардааст, балки ҳангоми тарҷума руҳияи шахсиятҳои асарро ба эътибор гирифта, истилоҳоти соҳавиро низ мутобиқи талаботи забони адабии имрӯзаи тоҷик баргардон намудааст.

Дар ин маврид лозим аст доир ба зарурати ҳифзи калимаҳои забони мабдаъ (русӣ) дар забони мақсад (тоҷикӣ) чанд нуктаро баён кунем. Ин ҷо гуфтан лозим аст, ки муҳаққиқон зерин вожаҳо ва истилоҳоти воқеӣ (реалияҳо)

ду гурӯҳи чудоғонаро мушаххас сохтаанд: 1) калимаҳое, ки дар шарҳи воқеият то андозае ба хонанда шинос ҳастанд (монанди чунгли, казачок, рубл, фунт, аршин ва ғ.) ва 2) вожаҳои воқеие, ки барои хонанда номафҳум буда, агар тарҷумон натавонад ба онҳо маънии муносиб диҳад, метавонанд диққати хонандаро ҷалб кунанд, ҳамчунон ки дар пораи иқтибосшуда аз назар гузашт.

Донишмандони соҳа «то ба хонанда расонидани маънии вожаҳои навро масъалаи техникӣ» наҳисобиданд, зеро «ба кадом тарз тарҷумон моҳияти вожаҳои ношиносро ба хонанда мерасонад, ба дарки матни асл ва дараҷаи таъсири он ба хонанда вобаста мебошад» [45, с. 454-455]. Дар ин замина, Ҳасан Ирфон асосан ба шарҳи калимаҳо дар поёни саҳифа қаноат кардааст, ки ҳам амонати нависанда ҳифз шудааст, ҳам хонанда ба ин васила аз маънии аслии калима огоҳ мешавад. Ин усули тарҷума дар аксари тарҷумаҳое, ки мутарҷим ба воситаи забони русӣ аз адабиёти ҷаҳон анҷом додааст, ба мушоҳида мерасад.

Зимнан, бояд гуфт, ки Ҳасан Ирфон дар таҷрибаи тарҷумониаш роҳҳои гуногуни ифодаи воқеият, аз ҷумла, мафҳумҳои зеринро ба кор гирифтааст, ки зикри онро муҳим медонем:

- а) ҷуғрофӣ ва этнографӣ (мафҳумҳои ҷуғрофӣ ва этнографӣ);
- б) мафҳумҳои фолклорӣ ва мифологӣ;
- в) воқеиятҳои ҳаётӣ (хӯрокворӣ, нӯшокӣ, либосворӣ, ороишӣ, манзил, зарф, васоити интиқолдиҳанда, асбобҳои мусиқӣ, ченак, андоза, пул ва ғайра);
- г) воқеиятҳои таърихӣ ва ҷамъиятӣ (ном ҳудуди маҳал, шахс, вазифа, касб, дараҷаи ҳарбӣ ва ғайра);
- ғ) муассиса, ташкилот, ниҳодҳои идораи давлатӣ;
- д) узви ҳизб, ташкилот ва гурӯҳҳои ватанхоҳу динӣ;
- е) воқеиятҳои ҳарбӣ (гурӯҳҳои ҳарбӣ, либос, яроқ, дараҷа ва ғайра).

Донишмандони назарияи тарҷума доир ба мафҳуми реалия дидгоҳҳои гуногун доранд. Аз ҷумла А. В. Фёдоров бар ин назар аст, ки воқеият «ашёи маҳал ё мафҳуми ҳоси маҳалро, ки дар ҳаёт ва фаҳмиши халқи дигар қарина надорад, ифода мекунад» [121, с. 140]. Л. Н. Соболев реалияро ҳамчун «вожаи ҳаётӣ ва махсуси миллӣ, ки қаринаи худро дар ҳаёт ва дар забонҳои дигар

мамлакатҳо надорад» [108, с. 281] ва чун «вожае аз воқеияти миллӣ, ки дар забонҳои дигар ба сабаби вуҷуд надоштани чунин ашӯҳо ва ҳодисаҳо ҳузур надорад» [108, с. 290] таъбир кардааст. Вале Вл. Россел дар ин замина аз вожаҳои ном мебарад, ки «мафҳумҳо, ашӯҳо, ҳодисаҳо ифода мекунанд». Ӯ хулоса мекунад, ки реалия унсурест, ки «дар расму оини халқе, ки асар ба забони он тарҷума мешавад, ҳузур надорад» [101, с. 169].

Дар ин замина метавон хулоса кард, ки реалия вожаҳои забонест, ки номҳои ашӯҳо, мафҳумҳо, ҳодисаҳои барои соҳаҳои ҷуғрофӣ, фарҳанг, ҳаёти материалӣ (модди) ё махсусиятҳои ҷамъиятию таърихӣ халқҳо ва қabilaҳо хос ва махсусиятҳои миллӣ, маҳаллӣ ва таърихро ифода карда, муодили дақиқи худро дар забонҳои дигар надоранд [45, с. 438].

Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон дар заминаи огоҳӣ, ки дар шинохти реалияҳои хоси ин ё он забон доштааст, дар тарҷумаи намунаҳои адабиёти ҷаҳон роҳи дуруст ва саҳеҳро пеш гирифта, коре кардааст, ки хости нависандаи нусхаи асло ба хонандаи тоҷик расонад. Дар ин равиш мутарҷим ба ҷуз истифодаи муодили дақиқи реалияҳо, аз воситаҳои дигари тарҷумаи он истифода кардааст, ки ба тарзи фишурда зикр мекунем.

1. Транскрипсия. Нависанда барои дақиқ тарҷума кардани нусхаи асл ва ба хонанда фаҳмо будани матн дар баъзе ҳолатҳо аз транскрипсия истифода бурда, дар қавсайн ё поварақи асари тарҷумашуда овардани транскрипсияи реалияҳо зарур донистааст.
2. Ҳарчанд дар таъриб ба қонунҳои маъмули тарҷума мутарҷим бисёре аз реалияҳо бо ёрии воситаҳои тасвирӣ ба таври механикӣ ба матни тарҷумашуда ворид карда бошад ҳам, мисли борут, мафҳумҳои ҷуғрофӣ ва ғайра, вале дар бештарин ҳол муодили дар сатҳи ҷаҳонӣ маъмули онҳо ба кор бурдааст.

3. Калка. Баъзе мафҳумҳо ва таъбирҳо мутарҷим бо ба эътибор гирифтани маънии этимологии онҳо вориди матни тарҷума кардааст. Азбаски тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон аз адабиёти ҷаҳон фақат ба воситаи забони миёндӣ, яъне, русӣ анҷом гирифтааст, мутарҷим он чиро, ки тарҷумони русии матн

вориди тарчума кардааст, онро пазируфта ва калкаи тоҷикии онро зикр кардааст ва шарҳи онро дар поварақ низ овардааст. Масалан, номи яроқи харбино, ки «монанди бомба ба душман» мепартофтаанд ва «аз кафидани он одамҳои гирду пеш нобуд» мешудаанд, бо тарчумайи ҳарф ба ҳарф дар романи Даниел Дефо «Робизон Крузо «найзаҳо ва норинҷакҳо» гуфтааст [12, с. 16].

3. Сохтани калимаҳои нав, ибораҳои муқаррарӣ ё истифодаи аслии он ва шарҳаш дар поварақ бо ба эътибор гирифтани таносуби маъноии онҳо. Чунин тарзи тарчумайи мафҳумҳои хоси қавму миллатҳо дар аксари тарчумаҳои, ки Ҳасан Ирфон аз адабиёти ҷаҳон анҷом додааст, ба назар мерасад. Масалан, ҳангоми тарчумайи асари Собит Муқанов «Мақтаби ҳаёт» мутарҷим шарҳи ҳарф ба ҳарфи вожаҳо, аз ҷумла, мафҳумҳои болтуғон - ширинтар аз асал [21, с. 17], турумтой - калхот [21, с. 22], олчин - қариб 0, 7 метр [21, с. 51], болқаймоқ-қаймоқи ҷӯшондаи ғафс [21, с. 52], қайноғо - додари шӯ [21, с. 66] ва ғайраро овардааст, ки маънии матро ба хонанда фаҳмо месозанд.

4. Азхудкунӣ ё ба вожаи хориҷӣ маънии тоҷикӣ додан. Дар ин ҳолат гоҳо реалияҳо маънии аслии худро аз даст медиҳанд ва аз матни аслии то ҷое дур мераванд, ки муҳаққиқон ин амалро заъфи тарчума маънидод кардаанд. Мутаассифона, ин ҳолат дар таҷрибаи Ҳасан Ирфон низ ба мушоҳида расид. Аз ҷумла, мутарҷим фақат бо мақсади ба тоҷикӣ ифода кардани маънии реалияҳои «стихами бабушки» ва «как улей с мёдом» муодили номувофиқи тоҷикии «хонаи занбӯри асал» ва «ғазалҳои модаркалонам»-ро ба кор гирифтааст, ки боиси фосила гирифтани аз маънии хостаи муаллифи нусхаи асл - М. Горкий гардидааст. Ин гуна сахворо дар фаъолияти тарҷумонҳои тоҷик, аз ҷумла, Ҳасан Ирфон Ҳабиб Аҳрорӣ дар як мақолааш муфассал баррасӣ кардааст [34, с. 116 – 120].

5. Тарчумайи наздик ба матни асл. Дар ин маврид Ҳасан Ирфон аксаран муродифи аз ҷиҳати маънӣ ба реалияи матни асл қаринро истифода кардааст, ки маънии хостаи муаллифи нусхаи асл ҳифз шудааст. Чунончи, мутарҷим ҳангоми тарчумайи ҳикояҳои нависандагони Ҳинду Покистон вожаҳои англисии «клерк», «леди», «бунгалло» ва ғайраро қаринаҳои тоҷикии «мирзо», «зани

шавхардор» ва «иморати тобистонӣ»-ифода кардааст, ки далели огоҳии ӯ аз усулҳои тарҷумаи асил аст.

б. Тарҷумаи тасвирӣ, тавсифӣ ва баёнӣ: мутарҷим ҳангоми қаринаи мувофиқи тоҷикиро дарёфт накардан, саъй кардааст, ки вожа ё таъбироти матни аслро бо усули тасвиргарӣ, тавсифу шарҳ ва баёни мушаххас ба хонанда фаҳмонад. Ин ҳолат дар таҷрибаи Ҳасан Ирфон кам ба мушоҳида расад ҳам, гоҳо дар тарҷумаҳои ӯ аз адабиёти ҷаҳон ба назар мерасад. Мутарҷим фақат бо мақсади маънии ҷомеъи матни аслро фаҳмидани хонанда ба ин амал даст задааст.

Мушқилот ва аҳамияти тарҷумаи реалияҳо барои тарҷумон на камтар аз арзишмандии он барои нависанда аст. Ҳасан Ирфон реалияҳои халқҳои гуногунро дар тарҷумаҳояш истифода карда, тавонистааст, ки вазъиятҳои гуногунро табиӣ ва дақиқ бо истифода аз муодилҳои муносиби тоҷикиашон ба қалам диҳад. Дар ин замина, таҷрибаи ӯ дар тарҷумаи романи нависандаи ҳинд Робиндронат Такур «Завол» ҷолиби диққат мебошад.

Дидгоҳҳои муҳаққиқони соҳа оид ба реалияҳои барои нусхаи асл бегона гуногун аст. Онҳо дар аксар маврид дар матни тарҷума бетағйир ворид кардани ин гуна реалияҳоро лозим донистаанд. Дар ин кор ҳодисаи дигар низ ба назар мерасад, дар сурате, ки тарҷумони ин гуна асар худ нависанда бошад. Аксаран дар чунин тарҷумаҳо баъзе реалияҳо аз байн мераванд, баъзеи дигар тағйир дода мешаванд ва гоҳо ба ҷои онҳо аз вожаи бетараф кор мегиранд. Баъзеи онҳоро муаллиф ё дар матн ё дар поварақ шарҳ медиҳад. Дар натиҷаи ин амал аксаран мундариҷа ва сохтори матни маҳдуд ва ҳатто тамоми асар таҳаввул пайдо мекунад.

Дар ин замина, лозим донистем, ки пора аз тарҷумаҳои русӣ ва тоҷикии романи «Завол»-и Робиндронат Такурро муқоиса намоем ва муайян кунем, ки мутарҷим дар тарҷумаи нусхаи асл ҳангоми ифодаи ҷанбаи ҳаётии асар бо реалияҳо чӣ гуна муносибат кардааст. Нахуст пораҳое аз тарҷумаҳои русӣ ва тоҷикии ин романро иқтибос карда, зимнан, гуфтанием, ки дар тарҷумаи русии

ин асар мо бо амали дар боло зикршуда, ки муаллиф-тарчумон анчом додааст, дучор меоем ва ҳамин равиш дар нухаи тоҷикӣ низ ҳифз шудааст.

1. Матни русӣ:

«...Камола выпула два **сарӣ** и протянула их Умешу:

— Вот возьми и надень.

При виде красивых широких **полотнищ сарӣ** Умеш пришел в неописуемый восторг...» [26, с. 147].

«...дни и ночи он проводит за изучением **шастр** и за молитвами...» [96, с. 174].

«...Джогендро занимал в Бишайпуре небольшой одноэтажный домик, неподалеку от резиденции местного заминдора» (Заминдар – помещик, землевладелец)» [26, с. 190].

«...Но боюсь, что в конце концов он станет настоящим санниаси (Санниаси-отшельник, правоверный индус, отказывавшийся от мирских благ и посвятивший себя служению богу)» [26, с. 198].

2. Тарчумаи тоҷикӣ:

«Камола ду дона сорӣ бароварда, ба Умеш дароз кард:

- Ма, гир, инҳоро пӯш.

Умеш аз дидани ду тоқа сории сербару хушрӯй бениҳоят хурсанд шуд» [25, с. 167].

«Шабу рӯзро вай дар омӯзиши **шастр** ва намоз мегузаронад...» [25, с. 172].

«Аммо ман метарсам, ки ӯ рафта-рафта **санноси** ҳақиқӣ гардад...» [25, с. 224].

Тарчумаи русии ин роман аз рӯи тарчумаи англисии Робиндронат Такур анчом гирифтааст ва Ҳасан Ирфон тобеи тарчумаи зикршуда ва забони миёнҷӣ будааст. Чунон ки аз тарчумаи русӣ бармеояд, мутарҷим барои он ки реалияҳои матни аслиро таҳриф накунад, аслашро ҳифз карда, дар поварақ шарҳи онро овардааст. Худи нависанда, ки романро ба англисӣ тарҷума кардааст, аз ҳуқуқи муаллифӣ истифода карда, гоҳо қотеона реалияҳои матнро тағйир дода, хусусияти маҳаллӣ ва ҳаётии барои ҳиндувон хоси онҳоро аз байн мебарад:

«...Отлично, только подожди по моих зимних каникул» [26, с. 193]. – Матни англисӣ: «Just wait till the **Christmas holidays**» [97, с. 285].

«...Это папе **новогодний** подарок» [26, с. 193]. – Матни англисӣ: «love drought a **Christmas present** for dad» [26, с. 370].

Хонандаи огоҳ хуб медонад, ки истифодаи таркибҳои «рождественские каникулы» ва «рождественский подарок» дар осори марбут ба зиндагии ҳиндувон ҷойиз нест. Вале ин ҷо ҳадафи муаллиф низ равшан: тарҷума асари ҳудаш аст. Ба ин далел, Тақур дидаву дониста баъзе лаҳзаҳоро қурбон мекунад, ки аслан қобили қабул нест. Табиист, ки тарҷумаи русии ин романро тарҷумон аз рӯи нусхаи англисӣ анҷом дода, дар тарҷумаи реалияҳо тобеи он будааст. Ҳасан Ирфон низ тарҷумаашро дар асоси матни русӣ анҷом дода, реалияҳоро дар тобеият ба тарҷумаи зикршуда ба тоҷикӣ баргардондааст.

Ба ифодаи Г. Гаччиладзе «Тарҷумаи ҳақиқии эҷодии бадеиро фақат ҳамон тарҷумоне метавонад анҷом диҳад, ки моҳияти нусхаи аслро дарк ва сохтори бадеии онро ҳис карда тавонад ва ифодаи дарёфтҳои бадеии муаллифи нусхаи асл ба забони тарҷума эҳтиёҷоти маънавии ӯ бошад. Зери таъсири асари хондаш қарор гирифта, тарҷумон бо он акнун аз назари касбӣ ошно мешавад, ҷойҳои норавшанаширо дақиқ карда, барои баргардони он ба забони модаринаш ифода ва муродифоти муносиб ҷустуҷӯ мекунад» [48, с. 174]. Таҷрибаи Ҳасан Ирфон дар ифодаи баъзе унсурҳои сохтории тарҷумаи насри адабиёти ҷаҳон қобили мулоҳиза мебошад, ки ифодаи зовияи дид ва маъниҳои махсуси он аз он ҷумла аст.

Зимнан, бояд гуфт, ки зовияи дид намоишдиҳандаи шевае аст, ки нависанда (ва тарҷумон низ) ба воситаи он масолеҳ ва маводи асарашро ба хонанда шарҳ медиҳад ва дарвоқеъ, робитаи нависандаро бо асар нишон медиҳад. Ба ин далел, зовияи дид чанд маънии махсус дорад:

а) зовияи диди ҷисмонӣ, ки бо вазъият дар замон ва макон сару кор дорад ва ба василаи он нависанда ба мавод ва масолеҳи асараш мепардозад ва нисбат ба ин мавод ва масолеҳ назар медиҳад ва онҳоро тавсиф мекунад;

б) зовияи диди зеҳнӣ, ки бо эҳсос ва тарзи бархӯрди нависанда нисбат ба мавзӯ сару кор дорад;

в) зовияи диди шахсӣ, ки марбут аст ба шарҳе, ки ба кӯмаки он нависанда мавзуеро нақл ё матраҳ мекунад. Ин нақл ё тарҳи мавзӯ мумкин аст, аз тариқи аввалшаҳс ё дувумшаҳс ё савумшаҳс сураат гирад.

Дар ин тарзи тасвир нависанда аз зовияи диди шахси аввал, дувум ва савум кӯмак мегирад ва шахсияти аслӣ дostonро нақл мекунад, ки воқеаро то ҳудуде қобили пазириш ҷилва диҳад; чун вақте дoston аз забони касе нақл мешавад, ки худ низ дар мочарои он саҳми умдаро доштааст, хонанда бештар омодаи пазириши он мешавад. Тарҷумаи намунаи ин гуна осор низ омодагии хоси касбиरो тақозо мекунад. Намунаи муваффақ ва маъруфи ин гуна тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон сегонаи М. Горкий «Бачагӣ», «Дарбадарӣ», «Университетҳои ман» ва асари Собит Муқанов «Мактаби ҳаёт» мебошад.

Дар сегонаи Горкий дoston аз забони шахсияти аслӣ дар зовияи диди шахси аввал нақл шудааст. Шахсияти аслӣ – Пешков воқеиятҳои аз саргузарондааш, робитаҳояш бо муҳиту одамон ва хотираҳоеро, ки аз зиндагии пуршебу фароз дорад, бозгӯ мекунад. Дар ин тарзи нигориш мухотаб ҳеч нақше надорад. Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи тоҷикӣ ҳамин хусусияти асарро ба назар гирифта, бо риояти қонуниятҳои зовияи диди шахси аввал асари нависандаи русро ба тоҷикӣ гардондааст, ки дар он зовияи дид ва воҳидҳои тарҷума моҳияти механикӣ надошта, бо хусусияти шиноварию пӯёии худ аз бофте ба бофти дигар тағйир ва такмил ёфтаанд. Ҳамчун намуна аз матни аслӣ ва тарҷума ду пораро иқтибос мекунем.

Матни аслӣ: «Меня подавляет мать; ее слезы зажгли во мне новое, тревожное чувство. Я впервые вижу ее такую, - она была всегда строгая, говорила мало; она чистая, гладкая и большая, как лошадь; у нее жесткое тело и страшно сильные руки. А сейчас она вся как-то неприятно вспухла и растрепана, все на ней разорвалось; волосы, лежавшие на голове аккуратно, большою светлой шапкой, рассыпались по голому плечу, упали на лицо, а половина их, заплетенная в косу, болтается, задевая уснувшее отцово лицо. Я

уже давно стою в комнате, но она ни разу не взглянула на меня.-причесывает отца и все рычит, захлебываясь слезами» [7, с . 42].

Тарчумаи тоҷикӣ: «Ман модарамро дида хафа шудам, гиря ва зорӣ ӯ дар ман ҳисси нави ҳаяҷонноке бедор кард. Ман ӯро бори якум ингуна медидам, – ӯ хамеша чиддӣ буд ва кам гап мезад; ӯ покиза, софбадан ва монанди асп тануманд буд; пайкари сахт ва дастони бисёр боқувват дошт. Лекин ҳозир тамоми сару рӯи ӯ варам карда, мӯйҳояш жулида, бисёр бадафт шуда буд ва либосҳояш дарида буданд; ба ҷои гесувони тофтаву бофтаи зебои ӯ ҳоло дастае аз мӯйҳояш бетартиб ба китф ва рӯяш рехта, дастаи нимбофтаи дигараш рӯи хобарфтаи падарамро меруфт. Ман хеле вақт дар хона рост истодам, вале ӯ як бор ҳам ба ман нигоҳ накарда, пайваста ба мӯйҳои падарам шона мезад, гиряву зорӣ мекард ва гиря гулӯяшро мегирифт» [4, с. 5].

Муқоисаи ин ду пора нишон медиҳад, ки мутарҷим дар тарҷума зовияи дид ва ҳифзи фардияти гуфтори шахси аввали повести «Бачагӣ»-и Горкий ва воҳидҳои тарҷумаро бо камали аминӣ нигоҳ доштааст. Муодили тарҷумаи тоҷикӣ баробари ҷамъи механикии матни русӣ набуда, вожаҳову ибораҳо ва ҷумлаҳои он низ ба таври табиӣ таркиб ёфтаанд. Мутарҷим барои баргардони саҳеҳ ва табиӣ матни русӣ ба забони мақсад аз реалияҳои мутаносуб бо матни аслии ҳунармандона истифода карда, дар матни аслии ва тарҷума шахсияти аслии, пеш аз ҳама, бо ҳудаш сухан мегӯяд. Дар ин ҳол барои тарҷумон на сурат, балки ифодаи маънӣ ва ҳиссу ҳаяҷони шахсияти аввали асар муҳим буда, ӯ тавонистааст дар тарҷума воҳидҳои табиӣ ва муодили саҳеҳи тоҷикиро ёбад ва дар мавқеаш ба кор гирад. Намунаи муваффақ ва маъруфи ин гуна асар романи «Робинзо Крузо» буда, Ҳасан Ирфон бо назардошти он ки «шахсияти аввали дoston ҳамон касе аст, ки аз забони ӯ мочарои хориқульодаи дoston гуфта мешавад» [85, с. 242-243], онро ба тоҷикӣ баргардондааст.

Ҳасан Ирфон бо дарназардошти он ки дар зовияи диди аввал шахс, таҷриба ва эҳсосоти ҳаяҷонангез, аз самими қалб нақл мешавад, ин асарро самимона ва муассир ба тоҷикӣ баргардонда, ба ин васила, нақши ровиро таъсиргузор ба қалам додааст. Ин тарҷума бозгӯи тамоюли ҳунарии ҳам

нависанда ва ҳам мутарчим буда, «накли дoston бо замири аввалшахси муфради «ман» иртиботи матолиби дostonро сода мекунад ва «ман» ҳамчун симое аст, ки ба ваҳдат ва ҳамоҳангии дoston инсичом мебахшад» [83, с. 244]. Чун намуна пораҳои зеро аз матни аслии ва тарҷумаи тоҷикии романи Даниел Дефо «Робинзо Крузо» иқтибос мекунем.

1. Матни русӣ:

«С самого раннего детства я больше всего на свете любил море. Я завидовал каждому матросу, отправлявшемуся в дальнее плавание. По целым часам я простаивал на морском берегу и не отрывая глаз рассматривал корабли, проходившие мимо.

Моим родителям это очень не нравилось. Мой отец, старый, больной человек, хотел, чтобы я сделался важным чиновником, служил в королевском суде и получил большое жалованье. Но я мечтал о морских путешествиях. Мне казалось величайшим счастьем скитаться по морям и океанам.

Отец догадывался, что у меня на уме...» [12, с. 5-6].

2. Тарҷумаи тоҷикӣ:

«Ман аз овони бачагиям баҳрро дар дунё аз ҳама чиз бештар дӯст медоштам. Ба ҳар як матросе, ки дуру дароз ба баҳр сафар мекард ҳасад меҳӯрдам. Соатҳои дароз дар соҳили баҳр меистодам ва чашм наканда киштиҳоеро, ки аз пеши назарам мегузаштанд, тамошо мекардам.

Ин қорам ба падару модарам маъқул набуд. Падари пири беморам меҳост, ки ман амалдори қалоне шуда, дар маҳкамаи суд қор қунаму моҳонаи қалон гирам. Лекин дар орзуи саёҳатҳои баҳрӣ будам. Сайру сафар дар баҳру уқёнусҳо ба назари ман хушбахтии бузурге менамуд.

Падарам аз ин фикри ман пай бурда буданд...» [11, с. 5-6].

Муаллифи қиссаи «Мактаби ҳаёт» Собит Муқанов низ воқеияти асарашро тавассути шахсияти аслии матраҳ кардааст. Ба ифодаи нависандаи англис Уилям Сомерсет Моэм, «Ин шева мазияти зовияи диди дostonгӯро низ дорад, ки фақат он чиро мавриди ниёз аст ва аз воқеият дарк мекунад, ба шумо бигӯяд ва он чиро, ки наредонад, ё наметавонад бидонад ба тахайюли шумо вогузор

кунад» [85, с. 243]. Ҳасан Ирфон ҳамин хусусияти қиссаи С. Муқановро ба эътибор гирифта, онро ба тоҷикӣ гардондааст, ки ҳамчун асари хуби тарҷумавӣ ба адабиёти мо дохил шудааст [34, с. 120]. Мо барои ошкор намудани хунари тарҷумон дар баргардони воқеияти асар тавасути шахсияти аслий пораи зерро аз матни тоҷикии ин қисса иқтибос мекунем:

«Қиссаи зиндагонии худро ман аз рӯзи таваллудам сар карданӣ ҳастам, зеро ман чӣ гуна рӯй додани онро рӯзе бо як тасодуфи мусоиде фаҳмида мондам. Дар соли нухуми ҳаётам зане маро аз ин воқеа огоҳ гардонид, ки ман ўро то ҳол надида будам ва дар поёни ҳамон рӯз абадӣ аз вай ҷудо гаштам. Раҳмати абадӣ бод ба вай! Дар он замон вай қариб пир шуда буд ва ҳоло аз он замон қариб ним аср гузаштааст. Ҳодисае, ки суҳбати мо ба муносибати он рӯй дод, низ он қадар қобили тавачҷуҳ аст, ки кирои истодан дар болои онро мекунад. [21, с. 5-6]

Барои Ҳасан Ирфон тарҷумаи бадеӣ яке аз шаклҳои санъати адабӣ ва кори эҷодӣ буда, мутарҷим ҳамавақт ба он муносибати эҷодкорона доштааст, ки осори тарҷумакардааш гувоҳи дар ин соҳа соҳиби таҳассуси олий ва дақиқ будани ӯ мебошад. Вай тарҷумаи бадеиро ҳамчун санъат пазируфта, дар кори амалӣ низ ба он чун санъат муносибат кардааст. Ба ин далел, аксари тарҷумаҳои ўро хонанда ҳамчун асари бадеӣ шинохта ва писандидааст. Тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон бо амин будан ва савияи хунариашон ба ин талабот ҷавобгӯ буда, чун ҷузъи адабиёти миллӣ шинохта шудаанд. Аз ин ҷиҳат, беҳтарин намунаҳои осори ба тоҷикӣ тарҷумакардаи мутарҷим дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун асари оригиналӣ шинохта шудаанд. Аксари муҳаққиқони соҳа бар ин назаранд, ки ҳар асари хуби тарҷумавӣ ба адабиёти ҳамон халқе, ки асар ба забони вай тарҷума шудааст, дохил мешавад. Дар ин бобат Н. Г. Чернишевский бисёр хуб гуфтааст: «Дар мо адабиёти тарҷумавӣ аҳамияти бузург дорад... Дар мо асарҳои Шиллер тарҷума шудаанд ва худи ҳамин кофист, ки мо Шиллерро шоири худ, иштирокчии инкишофи фикрии худ ҳисоб кунем» [34, с. 120].

Дар ин замина Ҳасан Ирфон андеша ва мавқеи устувор ва катъӣ дорад. Аз ҷумла ӯ бар ин назар аст, ки «...асари адабӣ, чи сиёсӣ бошад, чи бадеӣ, бояд бо риояи тамоми мақсади нависанда чунон тарҷума гардад, ки гӯё нависанда асарашро ба русӣ не, балки ба забони тоҷикӣ навиштааст. Хонанда бояд тарҷума будани асарро дарк накунад. Аз ин рӯ, ман то ҳол мувофиқи маслиҳати рафикони бузурги худам кор карда омадам ва ҳаминро ба ҳамқаторони азизам низ тавсия мекунам» [65, с. 69].

Дар ҳақиқат, Ҳасан Ирфон дар тули солҳо ба ҳамин усули тарҷума содик буда, аксари тарҷумаҳояш асареро мемонанд, ки гӯё муаллифи нусхаи аслии онро ба тоҷикӣ навиштааст. Барои ин кор ӯ аввалан, қобилият ва истеъдоди эҷодӣ-нависандагӣ дошт, сониян, аз нозуқиҳои забони тоҷикӣ ба қадри кофӣ хабардор буд. Он чиро ки дар таълифи асари бадеӣ барои нависанда муҳим медонист, аз худаш низ талаб мекард. Андешаи зерини шоири рус Третьяковский (асри 18) барои ӯ меъри қору фаъолият буд, ки гуфтааст: «тарҷумон аз нависанда фақат бо номаш фарқ мекунад». Ин ишораи рамзомези Третьяковскийро ӯ ба ин маънӣ фаҳмида буд, ки мутарҷим бояд хунари нависандагӣ ҳам дошта бошад.

Дар ин боб Ҳабиб Аҳрорӣ ба ин назар аст, ки «шоири хуб бояд як истеъдод дошта бошад, яъне, истеъдоди шоирӣ, насрнависи хуб ду истеъдод – ҳам истеъдоди шоирӣ ва ҳам насрнависӣ, тарҷумони хуб бояд се истеъдод дошта бошад-ҳам истеъдоди шоирӣ, ҳам насрнависӣ, ҳам тарҷумонӣ. Ин донишманд дар ин замина истеъдоди тарҷумониро унсури муҳими хунари фаъолияти мутарҷим медонад. [34, с. 120], ки таҷрибаи бисёрсолаи Ҳасан Ирфон далели гуфтаҳои болост.

Хусусияти дигари хунари тарҷумонии Ҳасан Ирфон аз он иборат аст, вай муқобили ҳамагуна тарҷумаи ҳарф ба ҳарф ё тарҷумаи механикӣ буда, «фақат шакли зоҳирӣ, мувофиқати зоҳириро ба назар гирифта, фикр, маъно, мазмуни асарро соқит» карданро таҳрифи матни асл медонад. Вай таъкид бар ин дорад, ки «Қисме ҳам аз тарҷумонҳо аз беҳунари даст ба домани тарҷумаи таҳтуталфзӣ мешаванд, ки ин гурӯҳ аз асир будан ба китоби луғат ҳаргиз

пешрафт карда наметавонанд, зеро барои пешрафт дар тарчума бояд аз истеъмоли калимаҳои бешуморе, ки дар китоби луғати русӣ-тоҷикӣ бо «кунанда» ва «шаванда» тамом мешаванд, ҳаддалимкон ҳазар намоёнд, аз таваккал кор фармудани луғатҳо ҳазар кунанд, аз пурсидан шарм накунанд ва шунидаҳояшонро дар хотир ва дафтар қайд намоёнд, аммо калимаи танҳоро не, балки бо тамоми ҷумлаҳо, то дафъаи дигар ҳамон калимаро бечор кор фармуда, ба хато наафтанд, барои ҳамин гуфтаанд, ки «ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақома дорад» [67, с. 69-70]. Ҳасан Ирфон тарҷумаи механикиро резабозии тахтуллафзии кӯркӯрона ба матни асл пайравикунанда ва шефтаи муваффақияти зоҳирӣ доништа, таъкид мекунад, ки, аз пайи мувофиқати зоҳирӣ афтода, чизи асосӣ - моҳияти асар, яъне, фикри асарро, ки бо сухан ва образҳо ифода меёбад, фаромӯш карда, аз асли асар нуқта ба нуқта нусха бардоштан ҳунар нест. Тарҷумаи ҳарф ба ҳарф ҳар як калимаи алоҳидаро ба сари худ, бе вобастагии мантиқӣ гирифта тарҷума кардан меҳаҷад ва ё бо сохтакориҳои осони бемаънӣ мазмунро қурбони ҳуқуқбозии шаклпарастӣ мекунад. Аз пайи мувофиқати зоҳирӣ афтода, ҳар як калимаи алоҳидаро аз контекст-қарина ҷудо карда гирифта, тарҷума кардан хилофи принципи тарҷума аст. Маънои калимаро аз контекст фаҳмидан лозим аст, чунин калимаи ҷудогона берун аз контекст фақат маънои луғавӣ дорад» [67, с. 61-62].

Ҳасан Ирфон аз оғоз нақшҳои ҷаҳоргонаи забон ва воҳидҳои тарҷумаро ҳунармандона корбаст карда, на фақат муқобили ҳамагуна тарҷумаи ҳарф ба ҳарф будааст, балки шаклу мундариҷаи асари тарҷумакардаашро ба воситаи «мушахасоти миллии нусхаи асл» низ такмил бахшидааст, ки ҳадафҳои меҳварӣ ва усулии фаъолияти ӯ дар қорӣ тарҷумаи осори адабиёти ҷаҳон аст. Таҷрибаи ӯ собит месозад, ки дар вақти тарҷума забон дигар шавад ҳам, сохтори бадеӣ бо ёрии воситаҳои нави забонӣ такмил меёбад. Ба ифодаи Г. Гаччиладзе «Тарҷума ин азнавсозии нусхаи асл дар ягонагии шакл ва мундариҷа ба василаи маводи нави забонист, ки ин дар маҷмӯъ инъикоси воқеияти бадеии нусхаи асл аст; барои ҳамин ҳам дар вай мушаххасоти миллии

эҷодиёти мутарчим, ки на фақат дар аломатҳои забонӣ, балки дар низоми унсурҳои муҳими бадеӣ низ ифода мешавад, зоҳир мегардад» [48, с. 147].

Ба ин далел, воҳиди тарҷума дар корбурди Ҳасан Ирфон ҳамеша маънидор буда, бо фарогирии мушаххасоти миллии забони мабдаъ ва забони мақсад амалӣ карда мешавад. Ба эътибор нагирифтани моҳияти маъноии воҳиди тарҷума мутарчимро ба ғалатҳои фоҳише рӯбарӯ месозад, ки намунаҳои дар фаъолияти мутарчимони тоҷик зиёд мебошад. Масалан, номи ҳикояи А. П. Чехов «Попрыгунья»– ро «Занаки ҳаллосӣ» тарҷума кардани тарҷумоне намунаи ҳамин гуна бесалоҳиятӣ мебошад. Бедикқатӣ дар ин замина ба ҷое расида, ки мутарчима «номи повести Л. Н. Толстой «Люцерн»-ро «Юнучка» тарҷума кардааст, «ҳол он ки Люцерн номи шаҳрест дар Швейтсария». Дар ин замина, дар баъзе тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон низ саҳвҳои ба назар мерасад, ки сабаби аслиаш моҳияти воҳиди тарҷумаро ба эътибор нагирифтани мутарчим аст.

Ин ҳодиса омили аслии ба вучуд омадани тарҷумаи тахтуллафзӣ ва таҳрифи маъноии аслии матн низ гардидааст. Чунончи, Ҳасан Ирфон матни русии «А ты все-таки потревожил Варину – то домовину»-ро ба ин шакл тарҷума кардааст, ки таҳрифи матни аслии аст: «Модаркалон ба қаровул (қаровули қабристон) пул дода, қоҳишқунон гуфт: «Коре карда, ту боз хонаи Варяро нақофта намондӣ?» [34, с. 122]. Ин саҳви қиддӣ дар таҳрири соли 1976 (муҳаррир Раҳим Ҳошим) ба тариқи зер ислоҳ шудааст: «Бибим ба қаровул пул дода, қоҳишқунон гуфт: Коре карда, ту боз тобути Варяро аз ҷояш наҷунбондӣ?» [34, с. 120].

Ҳодисаи ба ҳисоб нагирифтани нақшҳои ҷаҳоргонаи забон ва воҳиди тарҷума дар таҷрибаи мутарчимони мо зиёд ба назар мерасад. Масалан, дар мисоли зер аз асари М. Лермонтов «Бела» (1941), ки тарҷумонаш зикр нашудааст, нақши зебоишинохтии забон ва воҳиди тарҷума ба ҳисоб гирифта нашудааст.

Матни русӣ: «Казбич, будто кошка, прыгнул из за куста, прыг сзади его на лошадь схватил поводья-и был таков» [34, с. 116].

Тарчумаи тоҷикӣ: «Казбич гурбавор аз паси бутта баромада, аз паси ӯ ба асп чаҳидааст ва бо зарбаи ханҷар ӯро аз асп ғалтонида, чилавро ба даст гирифтааст-ӯ ҳаминкора буд» [34, с. 116].

Дар тарчума мутарчим аввалан нақши зебоишинохтии забонро ба эътибор нагирифтааст, ки сабаби зиёдаравӣ дар матни тарчума гардидааст, дигар ин ки маънии воҳиди тарчума – «И был таков»-ро, ки идиома-ибораи маҷозӣ буда, «маънояш зуд аз назар ғойб шудан, зуд гурехта рафтан аст» тарчумон нафаҳмида, онро тахтуллафзӣ баргардонидааст, ки риоя нашудани амонат аз тарафи мутарчим мебошад. Ҳамин гуна сахв дар баъзе пораҳои тарчумаи «Дарбадарӣ»-и М. Горкий низ ба назар мерасад, ки Ҳасан Ирфон анҷом додааст. Чуноқӣ, матни русии «В те годы я был наполнен стихами бабушки, как улей с мёдом» ба тоҷикӣ чунин тарчума шудааст: «Дар он солҳо ман хонаи занбӯри асал барин пур аз ғазалҳои модаркалонам будам» [34, с. 116]. Дар ин пора мутарчим нақшҳои отифӣ, зебоишиносӣ ва воҳиди тарчумаро ба эътибор нагирифта, матнро тахтуллафзӣ ба тоҷикӣ баргардон намудааст. Фақат дар таҳрири соли 1976 ин ҷумла ба тариқи зайл ислоҳ ва маънии он аниқ ва образнок ифода шуда, нақши зебоишиносӣ ва воҳиди тарчума ба эътибор гирифта шудааст: «Хонаи занбӯри асал чи хеле ки аз асал пур бошад, дили ман ҳам дар ин солҳо бо шеърҳои бибиам пур буд» [34, с. 116].

Ин чанд сахве, ки зикр шуд, ҳеҷ вақт ҳадафи озурдани руҳи шодровон Ҳасан Ирфонро надорад, балки дар таъкиди душворӣ ва масъулиятнокии ин касб аст, ки худӣ ӯ ҷонсупори он будааст. Дар асл тарчумаи бадеӣ барои ин марди хунар яке аз шаклҳои санъати бадеӣ буда, дар тули фаъолияти тарчумониаш ба он фақат муносибати эҷодкорона ва хунармандона доштааст, ки мақоми ӯро ҳамчун тарчумони раҳкушо таъйид менамояд.

Ҳамчунон ки дар боло ишораҳо доштем, таҷрибаи тарчумонии Ҳасан Ирфон масъалаи тарчумаи воҳидҳои забонӣ ва реалияҳоеро низ бозгӯ мекунад, ки дар онҳо «махсусиятҳои миллии нусхаи асл» [48, с. 152] ифода шудаанд. Дар ин замина В. Росселс дар мақолаи «Тарчума ва махсусиятҳои миллии нусхаи асл» воқеъбинона мефармояд, ки «барои он ки калимаҳои ҳосе, ки ҳаёти

миллиро ифода мекунанд, бетағйир ҳифз карда шаванд, дар як вақт чун калимае, ки қарина дорад, бояд бо муродифи худ иваз карда шаванд» [101, с. 173]. Дар ин боб Ҳасан Ирфон бо андешаи Росселс ҳамфикр буда, дар баробари ин дидгоҳҳои хоси ҳудастро дорад, ки аз амалияи фаъолияти тарҷумониаш берун омадааст. Аз ҷумла, ӯ менависад, ки «Ҷоидаи дигари хондани китоб пеш аз тарҷума ин аст, ки кас бо номи одамҳои иштироккунандаи дар қазияро, ба ҳар кадоми онҳо як номи доимӣ барқарор мекунад, то хонандаи тоҷики аз русӣ бебаҳра ё каммаълумот дар байни 12 хел номи як одам (Иван, Ваня, Ванка, Ванюшка, Ваничка, Ванятка, Ивашка, Ивас, Иванушка, Иван Петрович ва Лазарев, ки фамилияи ҳамон як мард аст) гаранг нагардад. Басо мешавад, ки чандин нафарро муаллиф дар сар то сари асараш гоҳ бо як ном ва гоҳ бо номи дигаре меоварад, ки ҳатто ҳуди мутарҷим кӣ ва чикора будани ӯро фаромӯш мекунад. Пас ин хусусияти забони русиро, ба назари ман, тамоман риоя кардан шарт нест, балки дар мавриди навозиш ба Иван-Иванҷон, дар мавриди одӣ Ивани танҳо дар мавриди ҳурмат номи ҳудастро бо номи падараш овардан басанда аст, зеро бо зиёдтар кардани номҳои як нафар самараи матлуби муаллиф дар тоҷикӣ ба даст намеояд» [67, с. 71]. Ин ҷо сухан аз махсусияти миллий ва паҳноӣ маъноии номҳои русӣ меравад, ки В. Росселс ва Ҳасан Ирфон бо қаринаи забони тарҷума иваз кардани онҳоро лозим донистаанд. Ҳасан Ирфон ин таҷрибаро дар тарҷумаи «Чӣ бояд кард?»-и Чернишевский, «Ҷанобон Головлево»-и Салтиков-Шедрин ва «Варта»-и Гончаров хунардона истифода кардааст, ки далели ҳифзи шакли мундариҷавӣ ва миллии асарҳои аз адабиёти рус тарҷумашуда мебошад.

Ин ҳунари мутарҷим дар тарҷумаи дигар вожаҳое, ки низ ифодакунандаи «махсусияти миллий»-и асари тарҷумашуда мебошанд, зоҳир гардидааст, ки далели тавачҷуҳ ва диққати ӯ дар ҳифз ва ба забони тарҷума дақиқ баён кардани маънии вожаҳои хоси забони миллати дигар аст. Дар ин замина Ҳасан Ирфон ҳангоми тарҷумаи вожаҳое, ки «риштаҳои хешовандии қаҳрамонони китобро» ифода мекунанд, дар баробари дарёфти қаринаи муносиб, хусусияти миллии онҳоро низ ба эътибор гирфтааст. Дар ин боб ӯ назари хоси ҳудастро

низ баён дошта, аз чумла, навиштааст: «Дар натиҷаи хонда баромадани ин китоб мутарчим риштаи хешовандии қахрамонони китобро равшантар фаҳмида, дар байни хола ё амма гуфтан ба тётя, дар байни тағой ё амак гуфтан ба дядя ва дар байни холабача, аммазода, тағоизода ё амакбача гуфтан ба двоюродний брат (ё сестра) кас ҳайрон намонад» [67, с. 72].

Ба ин тартиб, Ҳасан Ирфон аз чумлаи мутарчмонест, ки ҳеҷ гоҳе «маҳсусиятҳои миллии нусхаи асл»—ро фуру нагузоштааст, балки муносибати андешамандона ва эҳтиёткорона ба осори забони дигар ба ӯ имкон додааст, ки «бо усули синтези диалектикий руҳи ду оғозгоҳи миллий» асари тарҷумашуда «санади адабиёти ватан» [48, с. 154] гардад. Дар мисоли тарҷумои сегонаи М. Горкий «Бачагӣ», «Дарбадарӣ», «Университетҳои ман», А. Толстой «Ғалла», Б. Полевой «Достони марди ҳақиқӣ», Н. Рибак «То абад бо Москва», И. Франко «Борислав механдад», Н. Чернишевский «Чӣ бояд кард?» ва осори дигари адибони рус метавон хулоса кард, ки Ҳасан Ирфон муваффақ шудааст дар натиҷаи заҳмати тулонӣ он равиши тарҷумаро амалӣ созад, ки ҳам мазмуну мундариҷаи нусхаи асл ва ҳам маҳсусиятҳои милливу бадеии онро ҳифз кунад. Вай нависандаи русро ҳар қадар, ки тоҷик карда бошад, ҳамон қадар хувияти русии онро низ ҳифз намудааст. Дар ин равиш усули ҳифзи амонат аз таҷрибаи нодири Ҳасан Ирфон ҳамчун тарҷумон аст, ки баъзе паҳлуҳои онро дар мисоли баъзе тарҷумаҳои ӯ арзёбӣ хоҳем кард.

Ҳифзи амонат ё худ амонатнигаҳдорӣ дар тарҷума аз мушкилоти бунёдӣ ва усулии ин ҳунар дар тули асрҳо буда, муттаассифона, аз ҷиҳати назарӣ ва амалӣ ҳанӯз ба дараҷае, ки лозим аст, таҳқиқ ва арзёбӣ нашудааст. Дар зимни тарҳи ин масъала ва таҳқиқи қиёсии тарҷумои романи Даниел Дефо «Робинзон Крузо» мо кӯшиш кардем, муайян созем, ки Ҳасан Ирфон дар таҷрибаи тарҷумониаш то кучо пойбанди риояи амонат дар баргардони матни асл будааст.

Дар бораи шеваи тарҷума, ҷанбаҳои назарӣ ва амалии он донишмандон ва алоқамандони ин соҳа бисёр гуфта ва навиштаанд. Аксарият таъкид намудаанд, ки тарҷумони хуб ва муваффақ касе аст, ки се шартро риоя кунад:

нахуст, бар забоне, ки аз он тарҷума мекунад (ба истилоҳ забони мабдаъ), тасаллут дошта бошад; дувум, забонеро, ки ба он тарҷума мекунад (ба истилоҳ забони мақсад), ба таври комил донад; савум, аз мавзуи мавриди баҳси китобе, ки тарҷума мекунад, огоҳии комил дошта бошад. Зеро дар амал исбот шудааст, ки масалан, мутарҷими китобе дар фалсафа ҳар андоза, ки бар забони мабдаъ ва мақсад тасаллут дошта бошад, агар худ аҳли фалсафа ё, ба иборати дақиқтар, аҳли истилоҳ набошад, аз уҳдаи тарҷумаи он баромада наметавонад.

Муҳаққиқон ин се шартро зарур дониста, вале онро кофӣ нашумурдаанд. Аксари назариячиёни тарҷума бар ин ақидаанд, ки тарҷумаи хуб шароити дигаре ҳам дорад, ки яке аз муҳимтарини онҳо риояи амонат аст, ки онро ба ибораи дигар ҳифзи сабк низ гуфтаанд. Абулҳасани Начафӣ ҳифзи сабки нависандаро дар тарҷума яке аз шартҳои асосӣ дониста, меафзояд, ки «мусалламан, кофӣ нест, ки хонанда фақат бидонад нависанда чӣ гуфта аст, балки ба ҳамон андоза низ муҳим аст, ки бидонад, ки чӣ гуна гуфтааст. Вале оё дараҷаи аҳамияти он дар тарҷумаи ҳар китобе яқсон аст? Ва оё яке аз иллати тарҷумаҳои номафҳум дар солҳои охир тавачҷуҳи муфрат ба ҳамин масъала набудааст? Ва барои ҳифзи сабки нависанда чӣ бояд кард? Оё мутарҷим бояд умдаи нерӯи худро ба кор барад, то дар баробари ҳар лафзи забони мабдаъ, ҳатталмақдур як лафз дар забони мақсад пайдо кунад ва бигзорад? Ё баръакс, нахуст бояд мақсуди нависандаро ба хубӣ дарёбад ва сипас бикӯшад, то ҳарчи равшантар онро ба забони мақсад баён кунад?» Ин донишманд посух ба ин пурсишҳоро осон намедонад ва меафзояд, ки «наметавон масоили тарҷумаро дар як ё чанд асли назарӣ ё дастурамали интизоӣ хулоса кард» [90, с. 7].

Дар ҳақиқат, тарҷума як кори амалӣ буда, ҳарчанд монанди ҳар кори дигар қонуну қоидаҳое дорад, аммо ин қонуну қоидаҳоро ба наҳве, ки барои ҳама қобили иҷро бошад, таҳти чанд унвони кулӣ гирд овардан душвор аст. Ба ифодаи дигар, ҳифзи амонат дараҷаҳои хос дорад, яъне, китобҳое ҳаст, ки онҳоро метавон озодона тарҷума кард (ба истилоҳ, нақл ба маънӣ), китобҳое ҳаст, ки мутарҷим бояд саъй кунад то асли иборати онҳоро ба забони дигар

баргардонад (ба истилоҳ, тарҷумаи лафз ба лафз) ва миёни ин ду ҳад дараҷоти миёна низ вучуд дорад.

Ҳасан Ирфон аз зумраи он мутарҷимонест, ки на фақат забони мабдаъ ва мақсадро хуб медонист, балки аз мухтаво ва дарунмоияи осори тарҷумакардааш низ огоҳии комил дошт. Чунин заминаро барои ӯ омӯхтани забони русӣ Ҳангоми таҳсил дар мактаб ва фаъолиятҳои дар маҷаллаи «Шӯлаи инқилоб», ки дар он солҳо зери таъсири мафкураи (идеология) шуравӣ бевосита ба нашр ва таблиғи осори иҷтимоии адабиёти рус ва ҷаҳон гароиш дошт, муҳайё карда буд. Ба ин далел, забони русӣ барои ӯ дар тарҷумаи бисёре аз намунаҳои адабиёти ҷаҳон ҳамчун забони мабдаъ ва миёнҷӣ ва хостҳои ақидавии давр ҳамчун раҳнамо хидмат кардаанд. Намунаи ин гуна тарҷума романи Даниэл Дефо «Робинзон Крузо» мебошад, ки Ҳасан Ирфон Ҳангоми баргардони ин асар амонати матни асло то ҷое, ки тавонистааст, содиқона ҳифз ва риоя намудааст.

Ин роман мисли бисёре аз ҳамқаламони бузургаш фақат баъд аз марг ба Дефо шуҳрат овард. Жан Жак Руссо ин асарро «рисолаи муваффақ дар боби тарбияи табиӣ» [2, с. 14] дониста, Лев Толстой онро барои «дарки фарзандони деҳқонон» коркард кард [2, с. 344]. Нахустин тарҷумаи ин роман ба қалами Я. Трусова тааллуқ дошта, Ҳанӯз дар солҳои 1762 – 1764 дар Санкт–Петербург ба чоп расидааст. Тарҷумаҳои аввалин аз забони немисӣ сураат гирифта, баъдтар П. А. Корсакова [1843-1843], И. Белова (1866), П. Канчаловский (1888), В. А. Гатцука (1895), В. Д. Владимиров (1898), Л. А. Мурагина (1900), М. А. Шишмарёва ва З. Н. Журавский (1902 ва 1935) романро аз англисӣ ба русӣ баргардондаанд.

Ҳасан Ирфон романи «Робинзон Крузо»– ро аз рӯи матни таҳқия ва таҳриркардаи Корней Чуковский ба тоҷикӣ гардондааст. К. Чуковский дар асоси кадом нусхаи англисӣ таҳқияи русии ин асарро анҷом додааст, зикр накардааст. Дар сарсухани нашри русӣ, ки низ ба қалами ӯ тааллуқ дошта, Ҳасан Ирфон онро ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, дар ин бора чизе гуфта нашудааст.

Тарҷумаи Ҳасан Ирфон аввалин бор дар соли 1952 зери таҳрири Б. Умарӣ бо адади 10000 нуха ба воситаи нашриёти давлатии Тоҷикистон дар шаҳри Сталинобод (Душанбеи ҳозира) ба чоп расидааст. Ҳамин тарҷума бо таҳрир ва афзудаҳое бар матни аслии дар солҳои 1970 бо адади 14000 (зери таҳрири Х. Норматова ва С. Ҳалимова), 1990 – 15000 (зери таҳрир Мирзо Шукур ва Гурез Сафар) ва 2020 – 2000 нусха (зери таҳрири А. Маҳмадназар ва С. Завқӣ) аз тариқи нашриётҳои «Адиб», «Ирфон» ва «Адабиёти бачагона» ба чоп расидааст. Адади нашр ва камёб будани нусхаҳои қаблан ба чоп расида, яке аз далелҳои серхонанда будани роман дар асри гузашта ва ибтидои асри XXI мебошад.

Вале матни русии асар тарҷумаи озод буда, ба нусхаи англисӣ, ки дар соли 1993 дар Оксфорд нашр шудааст, наздикӣ дорад. Муқоиса нишон дод, ки бисёре аз бобҳои наشري Оксфордӣ, аз ҷумла, боби дуюм, ки – Down the coast of Africa – унвон дорад, дар матни тарҷумаи К.Чуковский ва Ҳасан Ирфон вучуд надорад [6, с. 5]. Миёни се наشري тоҷикӣ ва наشري аввалини он низ тафовутҳои ба назар мерасад, ки дар мавридаш доир ба хусну қубҳи онҳо сухан хоҳем кард.

Зимнан, бояд гуфт, ки аз матни русии роман берун андохтани баъзе бобҳои шояд ба масъалаи муносибати сиёсати давр ба адабиёти бадеӣ вобаста бошад, ки К.Чуковский онро барои хонандагони советӣ бегона будани «хусусиятҳои Робинзон» маънидод карда, аз ҷумла, афзудааст: Робинзон «дар замонҳои хеле қадим, дар Англияи буржуазӣ зиндагӣ кардааст. Ӯ савдогар буд ва монанди ҳамаи савдогарони дигар, фақат дар бораи манфиати шахсии худ фикр мекард. Вай то он даме ки ба қазираи беодам наафтада буд, танҳо дар бораи бисёртар пул ва молу мулк ҷамъ кардан ҳаракат мекард. Мо ин сифатҳои ӯро маҳкум мекунем. Вале мо ба он ҳислати Робинзон, ки ӯ ба қувваи меҳнати инсон боварӣ ва бартараф намудани мамониатҳо устуворӣ дорад, баҳои баланд медиҳем» [8, с. 4]. Дар нашрҳои баъдӣ, аз ҷумла, наشري соли 1990 пурра ба чоп расидани роман фарзияи болоро таъйид ва тасдиқ мекунад.

Чунонки ишора шуд, Ҳасан Ирфон, ки забони русиро хуб медонист, ҳаддалимкон саъй кардааст, ки дар тарҷумаи тоҷикӣ риояти амонат кунад ва

нозукиҳои услубиву мундариҷавӣ ва тасвирии нусхаи асло ҳифз намояд. Яке аз шартҳои асосии тарҷумаи амин ҳифзи тарзи нигориш ва корбурди бамавқеи реалияҳои мавриди истифодаи муаллифи нусхаи асл аст. Шарти дигар ин аст, тарҷумон муҳотаби асарро низ бояд ба эътибор гирад. Чунон ки тарҷумони русии асари Дефо «Робинзон Крузо» мувофиқи таъбу завқи оммаи хонандаи русзабон романро таҳкия ва таҳрир кардааст, Ҳасан Ирфон низ барои мутобиқати матни русӣ ва тоҷикӣ саъй карда, дар ин замина эҳтиёҷоти маънавии хонандаи тоҷикро низ ба эътибор гирифтааст. Илова ба ин, Ҳасан Ирфон бо нақли воқеиятҳо, маҳалли зуҳури ҳодисаҳои таъсиргузор, вазъи шахсиятҳои асар, расму ойин, тарзи гуфтори шахсиятҳо, тобишҳои сухани муаллифи асар, ки ниҳоят таъсиргузор, хушҳолкунандаю андуховар, ҳақимонаю муассир ва рикқатоваранд, аксаран саъй кардааст, ки матни тарҷумаро ба фаҳми хонандаи тоҷик, баҳусус, наврасону ҷавонон мувофиқ созад. Шояд дар ҳамин асос мутарҷим баъзе лаҳзаҳои ба талаботи ақидатии замон ва табиати хонандаи тоҷик номувофиқро аз матни тарҷума бурун андохтааст. Чунончи, сархати аввали боби нахустии роман зери таъсири ҳамин мафкураи ихтисор шуда, вале он дар нашри соли 1970 барқарор карда шудааст.

Дар ин замина метавон гуфт, ки муҳаққиқон дар радифи тарҷумаҳои лафз ба лафз ва озод навъи тарҷумаи аминро низ муҳим шинохтаанд. Дар шарҳи дақиқи ин навъи тарҷума андешаҳои зерини Роже Коиллос муҳим ба назар мерасад, ҳарчанд суханони ӯ марбут ба тарҷумаи шеър аст, аммо ба тарҷумаи наср низ марбут мешавад: «Хуб тарҷума кардани осори Шекспир ё Пушкин ба фаронсавӣ, яъне, навиштани матне, ки Шекспир ё Пушкин агар ба ҷои имконоти забони англисӣ ё русӣ имконоти забони фаронсавиро дар ихтиёр медоштанд, онро менавиштанд. Пас тарҷумаи хуб на тарҷумаи лафз ба лафз аст ва на тарҷумаи адибона (аммо ғайри амин), балки иборат аст аз ибдоъи матне (ҷамъ аз вожагон ва ҷумлабандӣ ва сабк), ки нависанда агар забони модариаш ҳамон забони мутарҷим мебуд, онро менавишт. Чунин тарҷумае мусталзами донишу хуш ва тахайюли бисёр аст ва албатта, бояд онро камоли матлуби тарҷума донист. Ман иддао намекунам, ки чунин тарҷумае таҳаққуқпазир

бошад, аммо мегӯям, мутарчими хуб касе аст, ки мекӯшад то ҳар чӣ бештар ба он наздик шавад» [90, с. 14].

Забони русӣ барои Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи ин аср забони миёнҷӣ буда, ба ҳар ҳол, забони сода ва пур аз лутфу рангомезиҳои нусхаи аслро ҳифз намудааст, ки нозукиҳои ҳунарии онро дар тарҷума ҳифз кардан аз мутарчим маҳорати хосро тақозо мекунад. Бахусус, аз тариқи зовияи диди шахси аввал, ки «намоишдиҳандаи шевае аст, ки нависанда ба василаи он масолеҳ ва маводи достони худро ба хонанда ироа мекунад ва дарвоқеъ, робитаи нависандаро бо дoston нишон медиҳад» [85, с. 239], дар тарҷума ифода кардани хости соҳиби забони мабдаъ маҳорати хоси забондонӣ ва тасвиргариро тақозо мекунад. Аз чумла, сахнаи гуфтугӯи шахсияти аслии роман бо падар ва модар, ки чехракушои иштирокдорони аслии роман аст, ҳунармандона баргардон шудааст, ки намунааш пораи зайл буда, аввал шакли русӣ ва баъд тоҷикиашро иқтибос мекунем.

1. Матни русӣ:

«Отец догадывался, что у меня на уме. Однажды он позвал меня к себе и сердито сказал:

-Я знаю, ты хочешь бежать из родного дома. Это безумно. Ты должен остаться. Если ты останешься, я буду тебе добрым отцом, но горе тебе, если ты убежишь!

Тут голос у него задрожал, и он тихо прибавил:

-Подумай о больной матери... Она не вынесет разлуки с тобою.

В глазах у него блеснули слёзы. Он нежно любил меня и хотел мне добра.

Мне стало жаль старика, я твёрдо решил остаться в родительском доме и не думать более о морских путешествиях. Но-увы!-рошло несколько дней, и от моих добрых намерений ничего не осталось. Меня опять потянуло к морским берегам. Мне стали сниться мачты, волны, паруса, чайки, неизвестные страны, огни маяков.

Через две-три недели после моего разговора с отцом я всё же решил убежать. Выбрав время, когда мать была весела и спокойна, я подпошёл к ней и почтительно сказал:

-Мне уже восемнадцать лет, а в эти годы поздно учиться судебному делу. Если бы даже я и оступил куда-нибудь на службу, я всё равно через несколько дней убежал бы в далёкие страны. Мне так хочется выдет чужие края, побывать и в Африке и в Азии, что если я и пристроюсь к какому-нибудь делу, у меня нехватит терпения довести до коца. Прошу вас, уговорите отца отпустить меня в море хотя бы на короткое время, для пробы; если жизнь моряка не понравится мне, я вернусь домой и больше никуда не уеду. Пусть отец отпустит меня доровольно, иначе я буду вынужден уйти из дому без разрешения» [12, с. 6]

2. Матни точикӣ:

«Падарам аз фикри ман пай бурда буд. Ё як рӯз пагоҳӣ маро ба наздаш чеғ зад ва оташинона гуфт:

-Ман медонам, ки ту аз хонадони худ гурехта рафтани ҳастӣ. Ин корат беақлӣ аст. Ту дар ин чо монданат даркор. Ту агар ба гапи ман даромада, дар ин чо монӣ, ман ба ту падари меҳрубон мешавам, аммо агар гурехта равӣ, вой бар ҳоли ту!

Дар ин чо овозаш ларзида монд ва оҳиста гуфт:

-Ту, охир, ягона фарзанди мо мебошӣ... Дар бораи модарат як фикр кун... Ё тоқати дурии туро надорад.

Ман дидам, ки ашкҳои фаровон аз чашму рӯи ӯ равон буд. Ё маро бисёр дӯст медошт ва хубии маро мехост.

Ба ҳоли падари пирам раҳмам омад ва қарор додам, ки дигар дар хусуси саёҳати баҳр фикр накунам.

Аммо афсӯс! Чанд рӯзе гузашту аз ниятҳои некам чизе намонд: ду-се ҳафта баъд аз насиҳати падарам ман қарор додам, ки аз хона гурехта равам. Фурсате ба даст овардам ва вақте ки димоғи модарам хуш буд, ӯро ба кунче кашида гуфтам:

-Ман ҳозир ба синни 18 даромадам, вақти кори судиро омӯхтани ман гузаштааст. Ҳатто агар ман дар ягон ҷой ба хизмат мебаромадам ҳам, аз ду сарчанд рӯз нагузашта корро мепартофтам ва ба мамлакатҳои дур мерафтам. Ман чунон ба ҳаваси ҷаҳонгардӣ афтадам, ки агар дар ин ҷо ба ягон кор дароям, сабр ва ҳавсалае надорам, ки он корро ба охир расонам. Аз шумо илтимос мекунам, ки аз падарам ба ман ҷавоб гиред. Ба муддати кӯтоҳ бошад ҳам, барои имтиҳон ба сафари баҳрӣ рухсат диҳанд: агар саёҳати баҳрӣ ба ман маъқул нашавад, ман гашта ба хона меоям ва дигар ба ҳеҷ ҷое намеравам. Агар падарам маро бо хайру хушӣ ҷавоб надихад, ман маҷбур мешавам, ки бе иҷозати ӯ баромада равам... [8, с. 6].

Муқоисаи ин ду пора далели он аст, ки мутарҷим суханони Робинзон ва падару модари ӯро, ки «одамони табиӣ» ба назар меоянд» [2, с. 25], бо истифода аз воҳидҳои забонӣ табиӣ ва таъсиргузор тарҷума кардааст. Омилҳои тақвиятбахши хунари тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар ин замина, аввалан мувофиқат бо руҳи нависанда буда, сониян, донишмандии забони зинда ва корбурди огоҳонаи зеҳнияти фароғири мутарҷим бо баҳамоварии воҳидҳои забонӣ мебошад. Дар заминаи таҷрибаи Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи «Робинзон Крузо», метавон афзуд, ки вай ҳамчун тарҷумон аз қареҳаи тақлид низ бархӯрдор буда, нақши нависандаро огоҳона иҷро кардааст. Ба ифодаи дигар, мутарҷим тавонистааст, ки дар асоси тарҷумаи русӣ рафтору гуфтор ва атвори соҳиби асари тарҷумашавандаро бо беҳтарин шабоҳат такрор кунад, ки ин хунар на ба ҳар тарҷумон даст медиҳад.

Ҳамчунон ки гуфта шуд, тарҷумаи Ҳасан Ирфон дар асоси матни на тарҷума, балки таҳқия (пересказ) кардаи К. Чуковский анҷом гирифтааст. Таҳқияи К. Чуковский бошад аз нусхаҳои мавҷуди ин роман ҳаҷману мазмунан тафовути ҷиддӣ дорад. Мутарҷим тарҷумаашро дар заминаи таҳқияи ёдшуда холисона анҷом додааст. Вале дар нашрҳои минбаъдаи ин роман, ки ба солҳои 1970, 1990 ва 2020 мансубанд, тағйироти зиёде ба назар мерасад. Таҳрири иловаҳои гоҳо зиёдотӣ, бе маслиҳат бо муаллиф аз ҷониби муҳаррирон анҷом гирифтааст, ки аксар таҳрифи нусхаи асл ва наشري соли 1970 мебошад. Маълум

аст, ки тағйироти воридшуда дар асоси нусхаи дигари тарҷумаи русии ин асар сурат гирифтааст. Пораҳои зайлро аз матни русӣ ва тоҷикӣ иқтибос менамоем.

Матни русӣ: «1 октябрь. Проснувшись поутру, я увидел, что наш корабль сняло с мели приливом и пригнало гораздо ближе к берегу. Это подало мне надежду, что когда ветер стихнет, мне удастся добраться до корабля и запастись едой и другими необходимыми вещами. Как только начался отлив, я отправился на корабль. Сначала я шёл по обнажившемуся дну моря, а потом пустился вплавь. Весь этот день дождь не прекращался, но ветер утих совершенно» [12, с. 66].

Матни тоҷикии соли 1952: «1 октябр. – Пагоҳӣ аз хоб бедор шуда, ман дидам, ки киштии моро мадди баҳр аз рег кӯчонда, ба канор наздиктар овардааст. Ин ба ман умеди тозае бахшид, ки баъд аз ором шудани шамол ба киштӣ рафта, хӯрокворӣ ва дигар чизҳои заруриро мегирам. Ҳамин ки ҷазр сар шуд, ман ба сӯи киштӣ равон шудам. Аввал ман лаби беоб монади баҳрро зер карда рафтам ва баъд об ки зиёд шудан гирифт, ба шино кардан даромадам. Тамоми рӯз борон борид, лекин шамол тамоман хомӯш буд» [8, с. 76].

Аз тарҷумаи соли 1970, ки нашрҳои баъдӣ аз он нусхабардорӣ шуда: «1-уми октябр. Бомдодон ман бедор гашта дидам, ки мадди баҳр киштии моро аз ҷояш канда ба соҳили наздиктари ҷазира овардааст. Ин ба ман умедворӣ дод, ки бо хоб рафтани шамол ман худро ба киштӣ расонда, хӯрокворӣ ва дигар чизҳои даркориро гирифта метавонам. Ғами ёрони нобудгаштаам аз дилам нарафта бошад ҳам, ин умеди нав ба дилу ҷонам қувват бахшид. Якзайл аз дилам мегузашт, ки агар мо киштиро тарк намекардем, ҳамагӣ солим мемондем. Сонӣ, мо аз тахтапораҳои киштӣ киштичае сохта, аз ин сарзамини хавфнок наҷот меёфтем.

Бо сар шудани ҷазр ман ба киштӣ равона шудам. Аввал, ман бо рӯи замини аз тақи об баромада рафтаму сонӣ, бо расидан ба об ба шино даромадам. Тамоми ин рӯз борон борид, лекин шамол тамоман хоб рафт [9, с. 69].

Ба ин тартиб, мисолҳои боло ва тағйиротҳои дигари дар нашрҳои баъдӣ ворид шуда далели он аст, ки муҳаррирони нашрҳои баъдӣ, аввалан, амонати нусхаи асл ва тарҷумои Ҳасан Ирфонро ҳифз накардаанд, сониян дар бисёр маврид мухтавои матнро ба хости худ тағйир додаанд, ки бар зарари чехраи ҳунари ва маънавии муаллифи роман ва мутарҷим аст.

Ҳамчунон ки дар боло ишора кардем, яке аз масъалаҳои муҳимми таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон корбурди реалияҳои мебошад, ки унсурҳои маишӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва монанди инҳоро дар матн асл ва тарҷума инъикос кардаанд. Аз рӯи миқёси худ ин мушкилот домнадор буда, мутарҷимон бо он ҳамеша дучор меоянд. Мушоҳидаҳои қиёсии дар заминаи тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон аз адабиёти ҷаҳон далели онанд, ки мутарҷим ҳангоми баргардони матн аз забони миёнҷӣ, яъне, русӣ тарзи корбурди реалияҳоро аз ҷониби тарҷумонҳои рус риоят карда, фақат дар мавридҳои зарурӣ барои дарки саҳеҳи хонандаи тоҷик шарҳи онҳоро дар поварақ зикр кардааст. Масалан, мутарҷим ҷумлаи русии «1 ноября. Поставил на новом месте, у самой горы, большую палатку»—ро [12, с. 67] ба тоҷикӣ чунин тарҷума кардааст: «1 ноябр. – Дар ҷои нав, дар домани пушта ҷодир зада, ба замин мехҳо куфтам ва дар байни он барои худ алвонҷ бастам» [8, с. 77]. Мутарҷим воҳиди забонии алвонҷро, ки афзудаи ҳудаш дар матн аст, ба тариқи зайл шарҳ додааст: «Мақсад аз алвонҷ гамак аст, ки дар тобистонҳо онро дар боғот дар байни дарахтон таранг кашида мебанданд ва ба болои он бистар андохта мехобанд» [8, с. 77].

Тарҷумои зайли русии матнӣ ёдшуда аз матнӣ таҳқиябии К. Чуковский тамоман фарқ дорад: «1 ноября. Разбил под самой скалой палатку, постаравшись сделать ее как можно более обширной, повесил на кольях койку и впервые переночевал в ней» [13, с. 94].

Муқоисаи қиёсии ин се пора нишон медиҳад, ки аввалан нусхаи таҳқиябии К. Чуковский дақиқ набуда, вай реалияҳои муаллифи романро сарфи назар кардааст, сониян тарҷумони матнӣ тоҷикӣ аз рӯи мантиқ дар такя ба

воқеият реалияеро истифода кардааст, ки маънии матнро, ба ҳар ҳол, барои хонанда мафҳум сохтааст.

Ҳасан Ирфон дар мисоли боло ва дар мавридҳои дигар низ реалияҳоро «ҳамчун унсури тобиши миллӣ» [125, с. 47] дошта ба кор гирифта, ба ин васила маънии матни асло сахт ва барои хонандаи тоҷик фаҳмо тарҷума кардааст. Таҷрибаи Ҳасан Ирфон таъйид мекунад, ки тарҷумаи дақиқи реалияҳои нусхаи асл ҳастии табиӣи асари бадеи – ро замонат медиҳад.

Чунон ки дар боло зикр шуд, донишмандон реалияҳоро ба чор гуруҳ тақсим кардаанд: а) реалияҳои ҷуғрофӣ ва этнографӣ; б) мафҳумҳои фолклорӣ ва мифологӣ; в) реалияҳои маишӣ ва г) ҷамъиятиву таърихӣ [45, с. 434-435]. Дар осори адабӣ реалияҳое истифода мешаванд, ки номи ашӯҳо, мафҳумҳо ва ҳодисаҳоеро ифода мекунанд, ки барои муҳити ҷуғрофӣ, фарҳангӣ, зиндагии воқеӣ ё махсусиятҳои ҷамъиятиву таърихӣ халқ, миллат, мамлакат ва қавм муҳим буда, ба ин тартиб, тобишҳои миллӣ, маҳаллӣ ва таърихиро ифода мекунанд ва ин калимаҳо қаринаи дақиқи худро дар дигар забонҳо надоранд. Дар таҷриба роҳҳои ифода кардани реалияҳо вучуд дорад, ки ба тариқи зер аст: транскрипсия; калка; сохтани калимаи нав; азхудкунӣ; тарҷумаи таҳтуллафзии ба маънии реалия наздик ва тарҷумаи тасвирӣ ё худ тафсири [45, с. 439-440].

Ҳасан Ирфон дар таҷрибаи тарҷумониаш, баҳусус, ҳангоми баргардони намунаҳои адабиёти ҷаҳон баъзе тарзҳои корбурди реалияҳоро ба тақозои матни асар истифода кардааст, ки ба ифодаи дақиқи муҳтавои асар ёрӣ кардааст. Чунончи, ҳангоми тарҷумаи романи «Робинзон Крузо» реалияҳои асарро дар ҷояш гузошта, тафсири онҳоро дар поварақ овардааст, ки хонандаро барои дарёфти маънии асар раҳнамоӣ мекунанд. Дар матни аслии роман муаллиф реалияҳои кассав ва удро истифода кардааст, ки робитаи шахсияти асарро бо муҳити табиӣ мушаххас месозад. Барои дарки ҳаматарафаи ҳадафи нависанда мутарҷим дар поёни саҳифа тафсири зеро овардааст: «**Дарахти кассав** - дарахти борикист, ки дар Америкаи мадорӣ мешинонанд, решаи ин дарахт

крахмали хӯрокии бисёре дорад. – **Дарахти уд** – дар минтақаи гарми замин мерӯяд ва аз хели савсанҳо мебошад» [8, с. 99].

Мутаассифона, дар нашрҳои баъди роман тафсирҳои, ки мутарҷим дар шарҳи ин ё он калима овардааст, аз матн берун андохта шуда, муҳаррирон бо ин амал мушкилро барои хонанда вазъ кардаанд, ки норавост [9, с. 86; 10, с. 68; 11, с. 80]. Мисли ҳамин мутарҷим реалиҳои матросҳо, лираи англисӣ, норинҷакҳо, борут, димоғи Ҳазро, пиастр, Галавлиё, гамак, канал, тӯқумдӯзӣ, ҳиндиён ва ғайраро дар поварақ шарҳ додааст, ки барои дарки саҳеҳи матлаб ба хонанда ёрии бевосита мерасонанд. Ҳифзи реалиҳои нусхаи аслро дар тарҷума Ҳасан Ирфон танҳо бо мақсади нигоҳ доштани обуранг, тобиш ва хусусияти маҳалливу таърихӣ тасвирҳои Даниел Дефо истифода кардааст, ки яке аз усулҳои риояти амонат дар баргардони асар мебошад.

Ҳамин тариқ, аз таҳлил ва арзёбии тарҷумаҳои анҷомдодаи Ҳасан Ирфон метавон ба ин натиҷа расид, ки мутарҷим бо баргардони ин осор усули равишманди тарҷумаи бадеиро дар солҳои панҷоҳу шасти садаи бист ба вучуд овард, ки донишмандони забони мабдаъу мақсад, мавзӯи асар ва руҳияи нависанда омили аслии муваффақияти ӯ дар ин замина гардидааст. Паҳлуи дигари муваффақияти мутарҷим дар баргардони осори нависандагони ҷаҳон корбасти огоҳона ва ҳунармандонаи нақшҳо, воҳидҳои забонӣ, реалиҳо, муҳтаво, унсурҳои наҳвӣ ва тарзу нигориши муаллифи нусхаи асл мебошад, ки мутарҷимро дар ҳифзи амонати асари тарҷумакардааш муваффақ кардааст.

4.2. Махсусиятҳои сабки тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон

Тарҷумаи бадеӣ ивазкунии вожаҳо дар сатҳи забон ва мутобиқати қонунҳои грамматикӣ дар он набуда, балки «адабиёти бадеист, ки дар баробари маънӣ ва сабки асари забони дигар (нусхаи асл) «сохтори ғоявию бадеии» онро низ ҳифз мекунад» [99, с. 44]. А. Фёдоров ин гуфтаи В. Коптиловро такмил дода, «мундариҷаи маънавӣ ва таносуби комили функционалию услубии» адабиёти бадеии тарҷумавиро «тарҷумаи комил» унвон кардааст [121, с. 132].

Тарҷумаи комил ягонагии сохтор ва мундариҷаи нусхаи асл буда, ҳамчунон ки Гиви Гачечиладзе гуфтааст, «мутарҷим вазифадор аст на фақат донад, ки муаллиф чӣ гуфтааст, балки чӣ тарз гуфтани онро низ мушаххас созад. Вай вазифадор аст, ки воқеияти бадеиро ҳамчун ҳунарманд инъикос карда, аз паси вожаҳои дахлдор наравад, зеро аз паси дарахтон ӯ на фақат ҷангалро дида наметавонад, балки ба моҳияти асари комил низ сарфаҳм намеравад. Вай бояд дар забони худ манзараи комили ҷангалро инъикос кунад, на вожаҳо ва дарахтони ҷудогонро» [48, с. 158].

Ба ин тартиб, сабк дар тарҷума низ забон, шеваи баён, мароми ифодаи фикр ба василаи воситаҳои тасвир буда, ин истилоҳро набояд бо вожаи «техник» яке донист. Донишмандон сабкро ҷузъе аз «техник» дониста, афзудаанд, ки «вақте мо суҳбат аз «техник» мекунем, манзурамон ҳамаи тариқаҳое аст, ки нависанда барои эҷоди сохтори адабии дoston ба кор мебарад, ки шомили танзими пиранг (тарх), мафохими шахсиятпардозӣ, барқарорӣ ва идораи зовияи дид, қорбурди сахна, ибдоӣи шеваҳои тамсил ё намод ва ба иловаи сабк аст. Вақте аз сабк суҳбат мекунем манзури мо бофти навишта аст, ки омезае аз забон (вожагон-наҳв) ва маънишиносӣ (семантик) ва мусиқӣ аст. Бинобар ин, сабк ҷузъе аз «техник» аст ва унсуре аз аносири дoston. Аз ин назар, агар танҳо ин унсур дар дoston парвариш биёбад ва нависанда аз тавачҷуҳ ба аносири дигар ғафлат варзад, дoston аз такомул боз мемонад ва ҳама аносири таркибии он фидои шеваи нигориши нависанда мешавад [85, с. 365]. Ба ин далел, агар тарҷумон асари тарҷумавиашро чун

чузве аз «техник» ва аносири повест ё роман дар назар наоварад, тарчумааш комил нахоҳад буд.

Ҳақиқати бебаҳс ин аст, ки фақат корбурди одии вожаҳо дар сатҳи забон ва мутобиқати он бо қонунҳои забон кафили тарҷумаи комил ва амин нест. Агар имрӯз мо тарҷумаи инсон ва мошинро ба ҳам муқоиса кунем, моҳияти ин масъала ошкор мешавад. П. Н. Денисов аз ду намуди тарҷума иқтибос мекунад, ки якеро мошин анҷом дода ва дигареро инсон. Калимаҳое, ки дар матни тарҷума муносибатҳои гуногуни маъноӣ доранд, дар умум низ алоқа ва вазифаи мушаххаси услубӣ доранд. Аз ин ҷиҳат, тарҷумаи мошинӣ аз нигоҳи тасвир «беуслуб» ва «беранг» буда, ба ин далел донишмандон онро тарҷума ҳисоб накардаанд [60, с. 121].

Вақте, дар маҷмӯъ, бо тарзи тарҷумаи Ҳасан Ирфон аз адабиёти ҷаҳон ошно мешавем, ба садоқат ва ҳунармандии ӯ дар ҳифзи сабки муаллифи нусхаи асл итминон ҳосил хоҳем кард. Ҳасан Ирфон мутмаин будааст, ки «То майдони қалами тарҷумон дар забони худаш озод набошад, фасоҳату балоғат ва ширинии сухани бадеиро дода наметавонад, каломаш суфта ва салис намебарояд» Ӯ комилан «асири сабки ҳоси нависанда» шудан ва «аз рӯи китобҳои луғати сернуқсонӣ мо эквивалентҳои натарошида-нахарошидае ба кор» бурданро қобили қабул надониста, ин амалро «айнан қурбон кардани забони як миллат ба сабки як нависанда» ба шумор меоварад [67, с. 69].

Дар таҷрибаи тулонии тарҷумонии Ҳасан Ирфон, ки аз солҳои сиюм сар шуда, то солҳои ҳафтодуми садаи бист давом кардааст, «эҳсоси зарбу вазн» [48, с. 206] ва дигар унсурҳои сабк, аз ҷумла, нутқи персонажҳо, риоя кардани интонатсияи нутқ ва тарҷумаи образ бо образ, ки аз василаҳои аслии «акс кунондани услуби нависанда дар тарҷума» [34, с. 126] аст, мавқеи созанда доштааст. Дар ин замина, хусусиятҳои сабкии унсурҳои ёдшударо дар мисоли баъзе аз тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон нақд ва арзёбӣ хоҳем кард.

Ҳамчунон ки Ҳабиб Аҳрорӣ изҳор кардааст, «Яке аз унсурҳои услуб нутқи персонажҳост. Маълум аст, ки нутқи персонаж ба мавқеи иҷтимоии вай, ба савияи донишаш, ба касбу кораш, шароити зиндагӣ ва муҳити атрофаш ва

ғайра ва ҳоказо вобаста аст. Генерал ва солдат, хӯчаин ва хизматгор, занаки оддии бесавод ва муаллимаи мактаб як хел, ба як маром гап намезананд. Дар тарҷума инро ба назар нагирифтани мумкин нест» [34, с. 124].

Воқеан ҳам, нутқ ё худ гуфтугӯи шахсиятҳо дар осори адабӣ яке аз унсурҳои муҳимми сабки нависанда буда, риояти он дар тарҷума ба ҳифзи сабки муаллиф замонат медиҳад. Ба ифодаи Ҷамол Мирсодиқӣ «Гуфтугӯ бунёди театрро пай мерезад, аммо дар дoston низ яке аз аносири муҳим аст, пиранг (тарх)-ро густариш медиҳад ва дарунмояро ба намоиш мегузорад ва шахсиятҳоро муаррифӣ мекунад ва амалро ба пеш мебарад. Саҳнаҳои дoston ҳамчун саҳнаи театр аст, зеро ки мисли театр, тасвире равшан аз амал ба даст медиҳад ва зиндагиро пеши чашм меоварад. Аз ин назар, «саҳна» ва «гуфтугӯ» ҳам дар театр меоянд ҳам дар дoston» [85, с. 319].

Ҳасан Ирфон осори нависандагонии ҷаҳон М. Горкий, Д. Дефо, А. И. Куприн, Н. Г. Чернишевский, С. Муқанов ва даҳҳои дигарро ба забони модаринаш тарҷума кардааст. Ҳар кадоме аз ин нависандагон, ки ба ҳам монанд нестанд, дар тарҷумаҳои вай хусусияти асосии сабки осори худро ҳифз намудаанд. Аз ин назар, дар тарҷумаҳои нависандагонии ёдшуда мутарҷим даставвал ба унсури сабкӣ гуфтугӯ диққати махсус додааст. Мутарҷим дар тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо ҳамеша ба наҳваи суҳбати онҳо тавачҷуҳ карда, ба хусусияти табиӣ ифодаи вожаҳо, содагӣ, образнокӣ, моҳияти истеҳзоиву пичингии онҳо эътибор дода ва ба тоҷикӣ баргардон кардааст.

Дар ин радиф махсусан, тарҷумаи сегонаи М. Горкий ҷолиб буда, мутарҷим тавонистааст, ки дар баргардони ҳар се повест хусусияти сабки нависандаи русро дар инъикоси гуфтугӯи шахсиятҳо бо камоли амонатнигаҳдорӣ ҳифз намояд. Муқоисаи қиёсӣ нишон дод, ки дар тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон унсури сабкӣ гуфтугӯ баёнгарии мавқеи иҷтимоӣ, маънавият, савияи дониш, касбу кор ва шахсиятҳо буда, мутарҷим онро мутобиқи тарзи нигориши муаллифи нусхаи асл тарҷума кардааст. Масалан, дар повести М. Горкий «Дарбадарӣ» мулоқот ва гуфтугӯи шахсияти аслии асар бо «посбони калисо» дар нусхаи асл чунин тасвир шудааст: «Однажды, когда я разбирал на

дворе, у двери в магазин, ящик только что полученного товара, ко мне подошел церковный сторож, кособокий старичок, мягкий, точно из тряпок сделан, и растрепанный, как будто его собаки рвали.

-Ты бы, человеке божий, украл мне калошки, а?-предложил он.

Я промолчал. Присев на пустой ящик, он зевнул, перекрестил рот и снова:

-Украдь, а?

-Воровать нельзя! – сообщил я ему.

-А воруют, однако. Уважь старость!

Он был приятно не похож на людей, среди которых я жил; я почувствовал, что он вполне уверен в моей готовности укрась, и согласился подать ему калоши в фоточку окна.

-Вот и ладно,-не радуясь, спокойно сказал он. – Не оманешь...

Посидел с минута молча, растирая грязный, мокрый снег подошвой сапога, потом закурил глиняную трубку и вдруг испугал меня:

-А ежели я тебя оману? Вазьму эти самые клоши, да к хозяину оотнесу, да и скажу, что продал ты мне их за полтину? А? Цена им свыше двух целковых, а ты-за полтину! На гостинцы, а?» [7, с. 206-207].

Ҳасан Ирфон пораи фавқро ба ин тариқ тарҷума кардааст: «Рӯзе дар рӯи ҳавлӣ пеши дари қафои магазин як сандуқ моли нав омадаро мекушодам, ки посбони калисо ба наздам омад; ӯ пирамарди качпахлу аз латта сохтагӣ барин нарм, сару бараш сағ тала кардагӣ барин пора-порае буд.

-Эй, бардаи Худо, як чуфти калӯш ба ман дуздида медодӣ, – гуфта таклиф намуд ӯ.

Ман сукут кардам. Ӯ бар сандуқи холи нишаста, хамёза кашиду ба гирди даҳонаш салибқашон такрор намуд:

-Ҳа, дуздида медиҳӣ!

-Дуздидан мумкин нест! – гуфтам ман.

-Лекин дуздӣ мекунанд-ку. Ба ҳурмати пириам!

Ў ба мардуме, ки ман дар байнашон мезистам, монандӣ надошт, марди дилкаше буд.

Ман пай бурдам, ки ў ба дуздидани ман боварӣ дорад, пас ваъда додам, ки як чуфт калӯш аз даричаи тиреза ба вай дароз кунам.

-Ана ин бачо, – ў шод нашуда, оромона гуфт.-Фиреб намедиҳӣ? Не, не, ман дида истодаам, ки фиреб намедиҳӣ...

Пас ў лаҳзае барфи тару ифлоси заминро бо мӯзааш поймолкунон хомӯш нишасту чубуқи сафолинашро кашид ва ба ногоҳ ба дилам воҳима андохт:

-Агар ман туро фиреб диҳам чӣ? Калӯшро гирифта пеши хӯчаинат бараму гӯям, ки ту онро ба ним сӯм ба ман фуруҳтӣ? А! Баҳои ин аз ду сӯм зиёд асту ту ба ним сӯм фуруҳтӣ, ки ба худат ягон чиз бихарӣ, а?» [6, с. 205-206].

Муқоисаи пораҳои иқтибосшуда далели он аст, ки чизи муҳим дар кори тарҷумон «интиҳоби воситаҳои сабкӣ» [66, с. 396] будааст. Хусусияти сабкии гуфтугӯи шахсияти повести «Дарбадарӣ»-и М. Горкийро дар тарҷумаи Ҳасан Ирфон, пеш аз ҳама, корбурди мутаносиби воҳидҳои грамматикӣ, ки дар маҷмуъ унсурҳои сабкиро шакл медиҳанд, мушаххас месозад. Дар ин замина, воҳиди тарҷума барои мутарҷим моҳияти механикӣ надошта, баръакс, шиновар, пӯё ва аз бофте ба бофти дигар дар тағйир аст. Муодилҳое, ки мутарҷим ба кор бурдааст, баробари ҷамъи механикии матни русӣ набуда, вожаҳо, иборот ва зарбулмасалу мақолҳо ба тарзи табиӣ тарҷума шудаанд. Мутарҷим барои ҳаматарафа ба хонанда фаҳмо будани матн тарҷумаро дар асоси воҳидҳои табиӣ, ки дар як вақт ифодагари сабки нависанда низ мебошанд, анҷом додааст. Ду шахсияти повести ёдшудаи М. Горкий, ки савияҳои гуногун доранд, бо ҳам гуфтугӯ доранд ва ҳолу ҳавои худро менамоянд. Барои мутарҷим дар тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо аввалан ифодаи саҳеҳи маънӣ, сониян, ҳифзи сабки муаллифи нусхаи аввал муҳим аст.

Дар таърихи тарҷумаи тоҷик гоҳо мо бо ҳодисаҳои низ дучор мешавем, ки мутарҷимон бо «диққат»-корӣ ва «амонат»-нигаҳдорӣ тарҷумаҳоро анҷом додаанд, ки аз назари мизони суварӣ дақиқ намоянд ҳам, дар асл сохтори мундариҷавӣ ва сабкии асари тарҷумавиро таҳриф кардаанд. Ин гуна

мутарчимон нусхаи асло бо меъёрҳои механикӣ ончунон «такмил» додаанд, ки гӯё ҳеч унсуреро набояд ба он изофа ва ё кам кард. Муҳаққиқони соҳаи тарҷума ин амалро нотаъони мутарчим таъбир карда, сабаби онро барои воҳидҳо ва унсурҳои сабки тарҷума муодили муносиби тоҷикӣ ёфта натаъонистан доништаанд.

Иқтибоси дар боло аз матн асл ва тарҷума овардашуда далели он аст, ки Ҳасан Ирфон дар ин замина усули хоси эҷодии худро дошта, асари тарҷумакардаашро «аз алоқамандии бевосита бо забони асл озод карда, дар забони тарҷума имкониятҳои баёнӣ, ки барои амалӣ кардани ҳадафҳои эҷодӣ зарур ҳастанд, ба кор мегирад» [66, с. 396-397]. Дар ин замина, ифодаҳои, ки тарҷумон ба кор гирифтааст, яке аз имкониятҳои интиҳоби ҳунармандона аст, ки бо ҳадафи ҳифзи сабки нависанда роҳандозӣ шудааст. Дар ин равиш **имконияти** эҷодии тарҷумон шароити лозими интиҳоби саҳеҳро фароҳам овардааст, ки аз навҷӯиҳои ӯ дар тарҷума дарак медиҳад. Масалан, фақат муқоисаи вожаҳо ва ибораҳои тасвирии муаллифи нусхаи асл, аз ҷумла **церковный сторож, кособокий старичок, растрепанный, украдь, омманеш, двух целковых** бо тоҷикии тарҷумон истифода карда-**посбони калисо, пирамарди качпахлу, пора-пора, ха, дуздида медиҳӣ, фиреб намедиҳӣ, аз ду сум зиёд** ва ғайра далели он аст, ки мутарчим барои ҳифзи сабки нависанда дар тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо ба «ким кадом ҳолатҳои якхела ва устувор» [66, с. 398] тобеъ набудааст.

Мисолҳои дар боло овардашуда нишон медиҳанд, ки Ҳасан Ирфон вожаҳоро аз матн ҷудо тарҷума накардааст, балки дар қаринаи воҳиди маъноӣ бо ба эътибор гирифтани таҳтулматн ва майдони семантикӣ ин корро анҷом додааст. Ба ифодаи дигар, мутарчим ҳангоми баргардони гуфтугӯи шахсиятҳои ин ё он асари бадеӣ омилҳои нақши ҷаҳоргонаи забонро ҳамчун василаи ифодаи сабки муаллифи нусхаи асл ба кор гирифтааст, ки дар таъйиди маҳорати ҳунарии ӯ мебошад.

Ҳифзи сабки нависанда дар гуфтугӯи шахсиятҳо яке аз паҳлуҳои муҳими ҳунари Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи бадеӣ буда, дар романи Даниел

Дефо «Робинзон Крузо» вобаста ба мавқеи иҷтимоии шахсиятҳои роман амалӣ шудааст. Дар ин роман мутарҷим гуфтугӯи ашхоси гуногунро вобаста ба мавқеи иҷтимоиву касбии онҳо аз русӣ ба тоҷикӣ гардондааст. Шахсиятҳои ин роман ба табақаҳо ва тоифаҳои гуногун мансуб буда, мутарҷим хусусияти хоси сабкии забон ва гуфтори онҳоро дар тарҷума бо камоли амонатнигаҳдорӣ ҳифз намудааст. Масалан, мутарҷим хангоми тарҷумаи повести А. И. Куприн «Чанги тан ба тан», асари Н. Г. Чернишевский «Чӣ бояд кард?», ҳикояҳои нависандагони Ҳинду Покистон ва ғайра хусусиятҳои фарқкунандаи гуфтугӯи шахсиятҳои ин асарҳоро вобаста ба мавқеи иҷтимоиву ахлоқиашон дар тарҷума акс кунонида тавонистааст.

А. И. Куприн дар повести «Чанги тан ба тан» на фақат воқеиятҳои ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ ва ахлоқии ибтидои асри бисти Русияро инъикос кардааст, балки зимни тасвири гуфтугӯи шахсиятҳо чехраи маънавии онҳоро бо ёрии забонашон хеле дақиқу нишонрас инъикос намудааст. Масалан, яке аз шахсиятҳои повест Шура Николаева шахси худхоҳ буда, тинати ўро муколамаҳояш бо одамон ошкор мекунад. Ҳасан Ирфон ҳамин хусусияти фардии ин шахсияти повестро бо тарҷумаи дақиқи гуфтугӯи вай бо ашхоси дигар моҳирона ба тоҷикӣ гардондааст. Дар тарҷума хусусиятҳои сабкии нусхаи асл дар ифодаи гуфтугӯи Шура хеле дақиқ ва ҳунармандона ифода шудааст. Зайли намуна пораҳоеро аз гуфтугӯи Шура аз матни асл ва тарҷума нақл мекунем, ки баёнгари ҳунари тарҷумонанд.

1. Матни русӣ:

- Я не хочу обмана,- говорила торопливо и еще задыхаясь Шурочка,-
впрочем, нет, я выше обмана, но я нехочу трусости. В обмане же – всегда
трусость. Я тебе скажу правду: я мужу никогда не изменяла и не изменю ему
дотех пор, пока не брошу его почемунибудь. Но его ласки и поцелуи для меня
ужасны, они вселяют в меня омерзение. Послушай, я только сейчас, - нет,
впрочем, еще раньше, когда думала о тебе, о твоих губах, – я только теперь
поняла, какое невероятное наслаждение, какое блаженство отдать себя
любимому человеку. Ноя не хочу трусости, не хочу тайного воровства. И

потом... подожди, нагнись ко мне, милый, я скажу тебе на ухо, это стыдно... потом – я не хочу ребенка. Фу, какая гадость! Обер – офицерша, сорок восемь рублей жалованья, шестеро детей, пеленки, нищета... о какой ужас! [19, с. 136].

2. Тарчумаи тоҷикӣ:

« – Ман фиреб намехоҳам, - нафасаш тангикунон телба – телба гуфт Шураҷон, - аммо, не, ман аз фиреб баландтар меистам, ман фақат тарсончакиро намехоҳам. Дар фиреб ҳамеша тарсончакӣ ҳаст. Ман ба ту росташро мегӯм: ман ҳаргиз ба шавҳарам хиёнат накардаам ва то бо сабабе ӯро тарк накунам, хиёнат намекунам. Аммо бӯсаву навозишҳои ӯ ба ман бениҳоят ногуворанд, онҳо боиси нафрати ман мегарданд. Гӯш кун, ман фақат ҳозир, - аммо не, пештар ҳам, вақте ки дар бораи ту ва дар бораи лабони ту фикр мекардам, – фаҳмидам, ки тани худро ба одами дӯстдоштааш супурдани кас лаззату ҳаловате доштааст. Аммо ман тарсончакиро, дуздии махфино намехоҳам. Дигар ин ки... бардошт, чоҷам, саратро ҳам кун, ман ба гӯшат мегӯям, инро гуфтан айб аст... дигар ин ки ман намехоҳам бачадор шавам. Бача мурдорист! Калонтари занони офитсерон бошию бо чихилу ҳашт сум моҳона бояд шаш бачаро саришта кунӣ ва дар болои ин бояд парпечшӯӣ кунӣ ва ба қашшоқӣ рӯз гузаронӣ... О, ин чӣ рӯзи сахтест!» [20, с. 185-186].

Дар мисоли тарчумаи гуфтугӯи шахсияти повести А. И. Куприн «Ҷанги тан ба тан» – Шура метавон хулоса кард, ки тарҷумон аз алоқаҳои мураккаби маъноӣ (семантикӣ) кор гирифта, на фақат таъсири сахнаӣ, балки нақши амалии сухани шахсияти повестро дар гуфтугӯ афзудааст. Зиёда аз ин, вай бо дарки хусусияти драматикӣ гуфтугӯи Шура ва дигар шахсиятҳо, аз ҷумла, Ромашов, Назанский ва дигарон аз усули низомманд низ истифода карда, тарҷумаи маъноии матнро дар алоқамандӣ бо мундариҷа ва дурунмоии он ҳунармандона анҷом додааст, ки барои нигоҳ доштани амонати сабки нависанда василаи корсоз мебошад. Муносибати тарҷумон аз аввал то охири асар нисбат ба мазмуну муҳтаво ва баргардони он ба тоҷикӣ дақиқ буда, дар тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо ба кор гирифтани усули «дақиқии нобаробар» ва «муносибати дифференциалӣ» [66, с. 398] ба тарҷумон имкон фароҳам

овардааст, ки ин усули ҳифзи сабки нависандаро бо «дақиқии комил» риоят ва бо истифода аз таҷрибаву усули умумиятдиҳӣ такмил бахшад.

Ҳасан Ирфон бо мақсади ҳифзи сабки нависанда дар поре, ки дар боло иқтибос шуд, ба унсурҳои дар нигоҳи аввал «чандон муҳим набуда»-и унсури сабкӣ саҳт эътибор дода, ба ин васила ҳам сабки муаллифи нусхаи аслро ҳифз кардааст, ҳам мавқеи иҷтимоиву ахлоқии шахсияти асарро ҳунармандона падид овардааст, ки на ба ҳар тарҷумон муяссар мегардад. Масалан, мутарҷим ифодаҳои ҳолнамои «я выше обман», «в обмане же-всегда трусость», «невероятное наслаждение», «блаженство отдать себя», «тайного воровство», «нагнис ко мне» ва монанди инҳоро ба тоҷикии «ман аз фиреб баландтар меистам», «дар фиреб ҳамеша тарсончакӣ ҳаст», «лаззату ҳаловате», «тани худро ба одами дӯстдоштааш супурдан», «дуздии махфӣ», «саратро ҳам кун» баргардон кардааст, ки ифодакунандаи сабки нависандаи нусхаи асл ва ҳолу ҳавои Шура мебошанд. Мутарҷим ифодаҳои муқаррарии тоҷикиро истифода кардааст, ки дар нигоҳи аввал тарҷумаи таҳтуллафзӣ менамояд. Вале дар асл барои маънии матни асл мувофиқ буда, ба ин васила, тарҷумон тавонистааст, ки сабки муаллифи нусхаи аслро ҳифз кунад.

Муқоиса ва таҳлили пораҳои иқтибосшуда баёнғари мавқеияти дуруст ва ҳунари комили мутарҷим дар тарҷумаи унсури сабкӣ гуфтугӯи шахсиятҳои асари бадеӣ буда, мушаххасоти зайлро дар бар мегирад:

а) таносуби комили маъноии вожаҳову ибораҳо ҳангоми тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо;

б) таносуби вазъи иҷтимоиву ахлоқии шахсият бо тасвири нависанда ва тарҷумаи маъноии мутарҷим;

в) муттасилии вожаҳову ифодаҳо ва қорбасти унсурҳои маъниофарӣ сабкӣ, ки хулқу ҳӯи шахсияти асарро муҷассам кардаанд;

г) диққатангез сохтани усули тарҷумаи гуфтугӯи шахсиятҳо бо истифода аз унсурҳои сабкӣ забони шифоҳӣ;

д) таъбирҳои ҳолнамои шахсияти повест;

е) корбурди воситаҳои забонӣ дар гуфтугӯи шахсиятҳо бо мақсади вазъи иҷтимоӣ ва ахлоқии персонажро намудан;

Нишонаҳои услубии зикршуда дар корбурди дигар унсурҳои сабкӣ, аз ҷумла, лаҳн (интонатсия) ва образ низ равшан ба назар мерасад, ки баъзе паҳлуҳои онро дар мисоли тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон аз назар мегузаронем.

Муҳаққиқон «яке аз талаботҳои тарҷумаи бадеӣ»-ро «риоя кардани интонатсия, яъне, оҳанги сухан, равиши баён ва ифода» [34, с. 127] донистаанд, ки аз матни асл маншаъ мегирад. Дарвоқеъ, лаҳн оҳанги баёни нависанда буда, метавонад суратҳои гуногун ба худ гирад, яъне, хандаовар, гиряовар, чиддӣ ва танзомез бошад, ё ҳар лаҳни дигаре, ки нависанда метавонад барои офаридани лаҳни асараш ба кор гирад.

Лаҳн дар осори бадеӣ ба мавзӯ ва шахсиятҳои асар алоқаи бевосита дорад. Ба ифодаи дигар, ба воситаи лаҳн нависандагон мекӯшанд, ки фардияти шахсиятҳои осорашонро бо вижагиҳои лаҳни онҳо ва тарзи тафаккурашон нишон диҳанд. Масалан, вақте аз забони кӯдаке асари бадеӣ нақл мешавад, бофти забонии он асар низ хусусияти фарҳангӣ ва тарбияии ӯро нишон медиҳад. Яъне, нависанда ва тарҷумон низ бо истифода аз таркиби бофти каломӣ хонандаро бо хусусияти хулқу хӯй ва мавқеи иҷтимоии қаҳрамон ошно мекунанд, ки амал махсусияти маънавии асарро нишон медиҳад.

Ба ин тартиб, муҳаққиқон лаҳнро «тарзи бархӯрди нависанда нисбат ба асар» донистаанд, ки «хонанда онро ҳадс бизанад. Дуруст мисли садои гӯяндае, ки мумкин аст, тарзи бархӯрди ӯро бо мавзӯ ва муҳотабаш нишон бидиҳад, масалан таҳқиромез, нишотовар ва ё мувақирона бошад, ҳамон тавре ки лаҳни нависанда ҳам тарзи бархӯрди ӯст» [85, с. 376]. Буфан, табиъидон ва олими фаронсавӣ низ ба ин мазӯи ишора карда гуфтааст: «Лаҳни сабк низ чизе ҷуз таносуби он бо табиъати мавзӯ нест ва ҳаргиз набояд ба тасаннуъ ва такаллуф лаҳне ба навишта дод. Ин амр табъан аз мойи мавзӯ зойида мешавад ва аз назари умумият доштан низ ба роҳе, ки фикр дар он сайр мекунад, бисёр марбут аст. Агар олитарин афкорро дар назар бигиранд ва агар мавзуи баҳс низ ба худии худ бузург ва пурдомана бошад, зоҳиран оҳанги навишта низ ба ҳамон

таносуб боло хоҳад рафт ва агар дар ҳамон ҳол, ки навишта оҳанги хос ва баланд ёфтааст, даҳои нависанда низ битавонад ба ҳама чиз нуре тунд битобад ва зебоии рангомезеро бо истехкоми тарҳ даромезад, хулоса агар битавонад ҳар фикреро бо як тахайюли зинда ва ҷондор ва муъҷаз нишон диҳад ва аз ҳар даста афкор манзарае ҳамоҳанг ва якдаст ва ҷондор ба вучуд оварад, дар ин сураат оҳанг на танҳо баланд, балки воло низ хоҳад шуд» [85, с. 377-378].

Он чи ки дар ин андеша дархӯри мавзуи баҳси мо аст, тарзи бархӯрди нависандаро дар офаридани оҳанги асар ёдрас мекунад, ки мутарчим низ хангоми тарҷума бояд онро риоя кунад. Лаҳни баён дар асари бадеӣ ҳамчунин бояд бо замон ва асре, ки нависанда дар он зиндагӣ кардааст, бояд ҳамоҳангӣ ва ҳамхонӣ дошта бошад. Тарҷумон низ вобаста ба замони эҷод ё замони рӯйдодҳои асар бояд махсусиятҳои унсури сабкии лаҳни ин ё он нависандаро дар тарҷумааш ҳифз кунад. Аз ин ҷиҳат, бо камоли итминон метавон гуфт, ки мутарчим бо нигоҳ доштани лаҳни сухани муаллиф, ки аз унсурҳои сабксозии оҳанги гуфтор, равиши баён ва ифода ба ҳам омадааст, сабки соҳиби асарро ҳифз намудааст. Дар ҳар асари тарҷумакардаи Ҳасан Ирфон оҳанги суханрониҳо, муҳовараҳо ва мухотабаҳо вобаста ба вазъият ва ҳолатҳои мавриди тасвир дигар мешавад, зеро бами он тобишҳои гуногун пайдо мекунад. Масалан, дар романи Н.Г. Чернишевский «Чӣ бояд кард?» дарозии ҷумла ба оҳанги он вобастагии қавӣ дошта, тарҷумон дар вақти тарҷума аз ҳамин гуна имконияти забони тоҷикӣ ҳунармандона истифода карда тавонистааст. Ба ифодаи дигар, мутарчим вобаста ба оҳанги муҳовара ё мухотаба ҷумларо дароз сохтааст, ки маъниро пурра ифода мекунад. Ин андешаро дар мавриди ифодаҳо ё ҷумлаҳои кӯтоҳ низ метавон баён кард.

Ҳар забон барои таҳияи оҳанг ҳаммонанди забони дигар воситаи маъноӣ ва сохторӣ дорад. Барои ин кор наҳвиёти забони дигарро айнан, ҳарф ба ҳарф ба забони дигар кӯчондан шарт нест. Дар таҷрибаи Ҳасан Ирфон чунин ҳолатҳо зиёд ба назар мерасанд, ки дарозӣ ва лаҳни ҷумла ба нияти нависанда ва тарҷумон пайванд меҳӯрад. Бояд гуфт, ки чунин хусусияти сабкии нигориши Н. Г. Чернишевский дар романи «Чӣ бояд кард?» аз бисёр ҷиҳат дар тарҷумаи

Ҳасан Ирфон ҳифз шудааст. Мутарчим аз аввал то охири роман улғӯи лаҳни нусхаи асл ва дар алоқамандӣ бо он шиддат ва ғунҷоиши маъниро бо камоли диққат ва ҳунар нигоҳ доштааст. Чунончи, яке аз василаҳои ҳифзи сабк, ки лаҳн чузъи он аст, корбурди мутаносиби қаринаҳои мутаносиби тоҷикии пайвандакҳо мебошад, ки мутарчим бо мақсади ҳифзи лаҳни ғӯиши муаллифи нусхаи асл дар таҳрири тоҷикӣ пайвандакҳои ва, вақте ки, замоне ки – ро бо камоли амонатнигаҳдорӣ корбаст кардааст. Масалан, дар сабки Н.Г. Чернишевский пайвандаки «вақте ки» нақши хоси сабксозӣ дошта, оҳанги тафсилӣ ва пурвусъати воҳиди синтаксисиро таъмин менамояд ва мутарчими роман майдони маъноии ин пайвандакро вобаста ба матн ба назар гирифта, онро ба тоҷикӣ гардондааст. Чунончи: «вақте ки Мария Алексеевна дид... Вақте ки Мария Алексеевна нишаста хуб фикр кард... вақте ки Лопухов ба ҳавлии шогирдаш Федя даромад...» [27, с. 79; 80; 83; 91].

Донишманди рус М. Морозов бар ин назар аст, ки агар тарҷумон маҳорати дарёфти оҳанги нусхаи аслро дошта бошад, вай соҳиби ҳунари олий аст. Аз ин ҷиҳат, вай таъкид мекунад, ки «Агар нерӯи шунавоии тарҷумон инкишоф ёфта бошад, вай садои нависандаро шунида метавонад. Горкий садои худро дорад, Чехов низ, ҳар кадоме аз қаҳрамонони Горкию Чехов низ лаҳни худро доранд. Мутарчими Шуравӣ С. Я. Машак тарҷумонро хеле баҷо бо мавҷгире, ки садоҳои гуногунро ҷазб мекунад, монанд карда буд» [108, с. 30].

Муқоисаи тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон садоқати ўро ба ҳамин усули тарҷума собит менамоянд. Вай тарҷумаҳояшро бо забони сода, ҳисаангез, ҳолӣ аз ҳама гуна таорӯф ва сохтакорӣ тарҷума кардааст, ки ба забони зинда қаробат доранд. Унсӯри сабкии лаҳни асар дар тарҷумаи ў пайгирӣ аз нусхаи асл буда, оромӣ ё шиддатнокӣ куллиёти онро ифода мекунад. Ҳис карда тавонистани зеру бами лаҳн ва дар тарҷума акс кунондани он яке аз мураккабтарин ва нозуктарин ҷиҳатҳои тарҷумаи бадеӣ буда, аз тарҷумон маҳорати баландро талаб мекунад. Масалан, Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи ҳикояи нависандаи Ҳинд Содиқа Бегим «Лаълбаҳодур» лаҳни ором, вале пурдарди нависандаро дар

тарчума дода тавонистааст, ки ифодагари ҳаяҷон ва зеру бами фочиаи тасвиркардаи нависанда мебошад.

Лаҳни гуфтори нависанда ва баргардони тарҷумон ҳиссу андешаи хонандаро фаро гирифта, ўро ҳамроҳи қаҳрамони ҳикоя ба деҳе мебарад, ки зодгоҳи ўст. Вақте нависанда аз замони сарбозии шахсияти ҳикоя сухан мегўяд, вобаста ба воқеиятҳои аз сари қаҳрамони ҳикоя гузаштагӣ чои оромии лаҳни тасвирро лаҳзаҳои шиддатноки ҳарбу зарб фаро мегирад. Сарнавишти баъдӣ ва пурфочиаи қаҳрамони ҳикоя лаҳни оромӣ пурдарди розомезро ба миён мекашад ва он то анҷоми ҳикоя давом мекунад. Аз паси ҳарфҳо лаҳни навҳаи ҷонсўзи шахсияти дигари ҳикоя – Салим ба зеҳни хонанда ворид мешавад ва то поёни матн идома меёбад, ки онро метавон лаҳни гунги тасвирӣ унвон кард. Пораи зайл ифодагари лаҳни ҷомеаи ҳикоя аст, ки мутарҷим ҳамчун унсури сабки муаллифи нусхаи асл бо камоли диққат то ба охир ҳифз намудааст:

«Салим, Салим, – гуфта, лабҳои ў овоз набароварда такрор менамуд, – ҷўраи фақирӯ бесадои ман. Ту дар зиндагии серкулфати худ чӣ қадар ҳам кам рўзҳои шодӣ ва фараҳ дидӣ! Насибаи ту фақат дар киштзорҳо аз паи говмеш гаштан ва ба меҳнату машаққатҳои зиндагӣ тоқат кардан будааст. Ту ба ман таъкид мекардӣ, ки ба чизе берун аз ин доира аҳамият надихам, аз ҳудуди ин доира набароям ва бо хурсандиҳои хурди зиндагӣ қаноат карда нишинам, ту дар майдони ҷанг ҳам ба ман мегуфтӣ: «Сиёсат – заҳр аст. Лаъл, ту худро аз он дур дор. Магар зиндагӣ дар армия моро ба ин роҳ далолат накардааст. Ягона хоҳиши ман ин аст, Лаъл, ки мардуми тамоми ҷаҳон хушбахт бошанд ва онҳо бо он андаке неъмате, ки ҳаёт ба онҳо ато мекунад, қаноат кунанд». Аммо тири сиёсате, ки Салим ин қадар аз ў метарсид, ҳуди ўро аз ҳама аввал нобуд кард» [101, с. 95-96].

Лаҳн дар ин пораи ҳикояи Содиқа Бегим «Лаълбаҳодур» бо аносири дигари сабк, яъне забон (вожаҳо, наҳв), маънишиносӣ ва мусиқӣ ба ҳам омада, нависанда ва тарҷумон низ аз онҳо барои такмили лаҳни ҳикоя истифода кардаанд. Дар мисоли иқтибоси зикршуда метавон гуфт, ки мутарҷим ҳангоми тарҷума аз аносири сохтори ҳикоя барои эҷоди лаҳни ҳикоя истифода карда,

дар танзиму таркиби калимот ва ҷумлаҳо, дар интихоби луғот, оҳанг, сохтмони ҷумлаҳо, ташбеҳот, истиора, намодҳо, нишонаҳо ва ибораҳои адабию таърихӣ ба ҳамоҳангии лаҳн бо мавзӯи диққати асосӣ додааст.

Таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон паҳлуи дигари ин воқеият, яъне, тарҷумаи содиқонаи лаҳни асарро ҳамчун амонати нусхаи асл вобаста ба вазъият ва ҷараёни воқеияти тасвиршаванда нишон медиҳад. Масалан, дар повести А. И Куприн «Ҷанги тан ба тан» оҳанги суҳанронӣ вобаста ба вазъият тағйир меёбад ва зеру бами он тобишҳои гуногун пайдо мекунад. Дар ин повест вобаста ба вазъи воқея ва равонии офитсерону сарбозон лаҳн тағйир меёбад. Ҷунончи, баъди анҷоми қадампартоии бесару нуғи сарбозон ва аз ин ҳодиса шиддат гирифтани ғазаби адютант Фёдоров лаҳни суҳангӯии ӯ дигар мешавад. Вай ба ҷои гуфтори оромӣ андешамандона «бо нафаси тангшуда калимаҳоро ҷала адоқунон аз дур фарёди шиддатноке карда», сипас меғӯяд:

-Подпоручик... Ромашов... Фармондеҳи полк ба шумо саҳтарин сарзанише эълон мекунад... Дар штаби дивизия ба ҳафт рӯз гауптвахт ҳукм кард... Қабохат, расвой... Тамоми полкро... беобрӯ кардед... Бачаи бетамиз!» (20, с. 208).

Дар ин пораи повест лаҳни гуфтори адютант вобаста ба вазъият дигаргун шуда, шиддат ва ҳиддат пайдо мекунад. Нависанда ҳолати равонии адютанту сарбозон ва Ромашовро дар назар оварда, лаҳни суҳангӯии онҳоро низ тағйир медиҳад. Ҳамчунин, оҳанги нақли шахси аввали повест низ шиддат пайдо карда, тарҷумон онро бо дақиқкорӣ ба тоҷикӣ баргардон намудааст. Нависанда бо тамоми суръат дигаргун шудани вазъ ва ҳаракати сарбозону офитсеронро тасвир карда, шиддатнокии вазъ, ҳаяҷону саросемагӣ, шитобкорию бесариштагии солдатонро бо суҳанони кӯтоҳ, вале таъсиргузор ифода кардааст ва ин ҳама тобишҳои лаҳниро тарҷумон дар матни тарҷума инъикос намудааст.

Дар ҷои дигар, ҳамин ки «аз дили шаб сар карда дар дили Ромашов як дигаргунӣ пайдо шуд» [20, с. 228], ҷои ҳаяҷону саросемагию даводавро хомӯшӣ, оромӣ, осудагии табиӣ мегирад. Лаҳни суҳанронӣ ҳам дигаргун мешавад. Акнун тасвири воқеа бо оҳистагӣ, оромона идома меёбад. Дигар Ромашови серҳаракат ва лаҳнаш пур аз шиддат ба фарде табдил меёбад, ки хеле

оромона дар бораи ҳадафи аслии инсон –«илм, санъат ва меҳнати ҷисмонию ошӯ» [20, с. 232] меандешад ва дар ин оина ояндаи рушанеро мебинаду воқеияти дигареро пеши назар меоварад.

Ҳолатҳои зикршуда ду тарзи лаҳни повести «Ҷанги тан ба тан»-ро бозгӯ мекунад, ки яке лаҳни шиддатнок ва дигаре оромӣ ботамкинӣ мебошад. Коргардони лаҳни аввал ҳаяҷон асту лаҳни дувум оромӣ осудагӣ. Хулоса, ҳис карда тавонистани зеру бами лаҳни нусхаи асл ва дар тарҷума инъикос кардани он яке аз мураккабтарин ва нозуктарин ҷиҳатҳои тарҷумаи бадеӣ буда, Ҳасан Ирфон дар иҷрои ин кор ҳамчун тарҷумон шахси комёб аст.

Масъалаи муҳимми дигаре, ки ба ҳифзи сабки нависанда дар тарҷума вобастагии зиёд дорад, тарҷумаи образ бо образ мебошад. Ҷунончи маълум аст, асоси адабиёти бадеиро образ ташкил медиҳад. Ба ифодаи Ҳабиб Аҳрорӣ тарзи саҳеҳ ва амини тарҷумаи бадеӣ тақозо мекунад, ки «образ бо образ тарҷума карда шавад. Образи эҷодкардаи муаллиф аз байн наравад, осеб набинад. Вале ин кор на ҳама вақт муяссар мегардад, баъзан умуман мумкин намешавад. Дар ин гуна мавридҳо боз ҳамон «иваз» ба мо ёрӣ мерасонад, яъне образи муаллифро бо образи дигари ба ҳамон монанд, ба ҳамон наздик, бо ҳамон ҳаммаъно ва ҳамвазну ҳамовоз иваз кардан лозим меояд» [34, с. 128].

Ҳасан Ирфон дар таҷрибаи тарҷумониаш ҳамеша ба усули тарҷумаи образ бо образ, ки баёнгари сабки ҳоси ин ё он нависанда аст, содиқ буда, дар аксари осори ба тоҷикӣ баргардондааш ин тарзро риоят намудааст. Зайли намуна порҷаи тасвирии зеро ҳам ба русӣ ва ҳам ба тоҷикӣ иқтибос мекунем.

1. Матни русӣ: «Сорок лет назад пароходы плавали медленно; мы ехали до Нижнего очень долго, и я хорошо помню эти первые дни насыщения красотой.

Установилась хорошая погода; с утра до вечера я с бабушкой на палубе, под ясным небом, между позолоченных осенью, шелками шитых берегов Волги. Не торопясь, лениво и гулко бухая плечами по серовато-синей воде, тянется вверх по течению светло-рыжий пароход, с баржой на длинном бксире. Биржа серая и похожа на мокрицу. Не заметно плывет над Волгой солнце;

каждый час все вокруг ново, все меняется; зеленные горы – как пышные складки на богатой одежде земли; по берегам стоят города и села, точно пряничные издали; золотой осенний лист плывет по воде» [7, с. 46-47].

2. Тарчумаи тоҷикӣ: «Ҳаво нағз шуда монд; ман рӯзамро аз пагоҳ то бегоҳ бо бибиам дар сахни пароход, дар зери осмони соф, дар байни ду соҳили бо неъматии тирамоҳ заррингашта ва бо абрешими рангоранг гулдӯзишудаи Волга мегузарондам. Пароходи сурхчатоби мо парраҳои чархашро ба оби симобии кабудчатоби дарё зада-зада, баржаи ба дунболаш басташударо кашолақунон ба муқобили чараёни об, коҳилона шино мекард. Баржаи симобиранг хараки хокӣ барин менамуд. Офтоб дар болои дарё номаълумона шино мекунад; ҳар соат дар атроф чизи наво пайдо мешуду дигаргунӣ наво рӯй меод; кӯҳҳои сабзу хуррам дар чомаи гаронбаҳои замин монади чинҳои боҳашамате менамуданд; шаҳр ва кишлоқҳои канори дарё аз дур ба назари кас кулчаи қандин барин менамуданд; баргҳои зарди хазонзада бар рӯи об шино мекарданд» [6, с. 14-15].

Дар ин пора «неъматии тирамоҳ», «абрешими рангоранг гулдӯзишуда», «оби симобии кабудчатоби дарё», «баржаи симобиранг». «кӯҳҳои сабзу хуррам», «чомаи гаронбаҳои замин», «чинҳои боҳашамат», «кулчаи қандин» ва «баргҳои зарди хазонзада» тасвири образноку ҷолиб ва ғайриодӣ мебошанд. Нависанда бо ёрии суварӣ хаёл чунин образҳоро офарида ва онҳоро дархӯри андешаву орои худ доништааст. Тарҷумон вазифадор аст, ки фикри нависандаро бо ҳамаи тасвирҳояш ифода кунад. Пас, ин образҳо бояд дар тарҷума нигоҳ дошта шаванд. Дар пораи иқтибосшуда Ҳасан Ирфон ҳангоми тарҷумаи образҳои тасвирӣ баъзан аз суҳанҳои ёрирасон низ истифода кардааст, ки ин ба ифодаи мазмун ва маънии нусхаи асл ҳалал нарасонда, балки онро тақвият бахшидааст.

Ҳасан Ирфон дар тарҷумаи тасвирҳои образноки осори адибони Шарқ равиши хоси услубиро дар таъҷиб ба суварӣ хаёли форсии тоҷикӣ пеш гирифта, дар ин замина сабки, ниғориши муаллифи асари тарҷумакардаашро бо камоли сидқ нигоҳ доштааст. Баҳусус, ин тарзи тарҷумаи образ бо образ дар романи

«Завол»-и Робидронат Такур чолиби диққат буда, аксаран шоирона анҷом гирифтааст, ки намунааш пораи зайл мебошад.

1. Матни русӣ: «Красивое лицо, словно волшебная палочка, пробуждает красоту, которую таится во всем окружающем. Лицо Комолы как бы вдохнуло жизнь в солнечного зайчика, прыгающего по стене, и в этот сентябрьский день, который принял определенные очертания. Подобно тому как любой центр управляет всем, что сосредоточено поблизости, так, казалось, и эта девушка странным образом притягивала к себе и небо, и ветер, и свет-все, что было вокруг, хотя сама она совершенно не подозревала об этом и лишь молча рассматривала картинки в своем учебнике...» [26, с. 250].

1. Тарҷумаи тоҷикӣ: «Чехраи зебо мисли чӯбчаи тилои соҳир тамоми хусну зебоии атрофу муҳитро низ ба ҷон медавард. Рӯи Камола гӯё ҳам ба нури чехраи офтоб ва ҳам ба ин рӯзи моҳи сентябр руҳи наведида, онро маҷбур карда буд, ки тарҳу шакли муайяне ба худ гирад. Чи тавре ки ҳар як маркази идоракунанда чизҳои атрофи худро идора мекунад, ин духтар ҳам гӯё осмону шамолу рушноӣ ва ҳар чизи дигареро, ки дар атрофаш буд, ба доираи нуфӯзи худ ҷалб менамуд, вале худаш аз ин нуфузи худ беҳабар, хомӯшона китоби дарсиашро варақ зада, суратҳои онро тамошо мекард» [25, с. 70].

Ҳасан Ирфон дар пораи иқтибосшуда амонати ҳунари ва сабки тарзи тасвири образҳои Робиндронат Такурро бо истифода аз қаринаҳои тоҷикии он ҳамчунон пурмаънӣ ва мутаносиб бо асл ба тоҷикӣ гардонда, ба ин васила, аввалан ба равшантар ифода ёфтани маънии хостаи муаллиф ёри кардааст, сониян ба василаи тасвири шеъргуна ва офаридани образ бо образ сабки нусхаи асло ба таври табиӣ ва бо асл ҳамхон ҳифз кардааст.

Таҷрибаи тарҷумонии Ҳасан Ирфон дар таъкиди он аст, ки робитаи аз ҳам дури забонҳо ҳангоми тарҷума имкон намедихад, ки маънии матни асл бо қаринаҳои яхелаи забонӣ ифода карда шавад, зеро тарҷума на фақат аз нуқтаи назари зебоишиносӣ, балки фаҳмиши лингвистӣ низ ҷараёни эҷодкорӣ аст. Аз ин ҷиҳат, дар ҷараёни тарҷумаи наср маънии нусхаи асл, ки ба воситаи образҳои забонӣ, лаҳн ва вазни нусхаи асл дар сохтори ягонаи синтаксисӣ

ифода шудаанд, бо ҳам алоқаи қавӣ доранд. Ин гуфтаро ба маҷоз, зарбулмасалу мақол ва дигар унсурҳои сабкӣ метавон нисбат дод. Чунин унсурҳои сабкӣ ё дар тарҷума аз рӯи муносибати мундариҷавӣ ва бадеиашон иваз карда мешаванд ё бо роҳи воситаҳои муқаррарии забониву услубӣ тарҷума карда мешаванд. Ҳар ду усул тарафҳои мусбат ва манфии худро дорад. Бо образи мувофиқи забони дигар ифода кардани образ, аввалан, нерӯи бадеии асари тарҷумашударо ҳифз кунад, сониян, махсусиятҳои сабкӣ онро низ интиқол медиҳад. Вале муҳаққиқони соҳа ба сабаби он ки образҳои забонӣ хусусияти амиқи миллий доранд, ба тарҷума бор кардани сохтори миллии сабкӣ барои тарҷумон хатарнок донистаанд [48, с. 206]. Аз ин ҷиҳат, барои тарҷумон ҳисси зарбшиносӣ ва андозагирӣ ниҳоят муҳим аст.

Ҳасан Ирфон аз зумраи мутарҷимонест, ки дар интиҳоб ва тарҷумаи образҳои тасвирӣ ва дигар аносири сабкӣ, ки моҳияти мухтассоти сабкӣ нусхаи аслро ифода мекунад, равиши хосро пеш гирифта, дар тарҷума хусусияти асосӣ ва миллии матни аслро нигоҳ доштааст. Масалан, дар ҳолатҳое, ки дар асоси нусхаи асл мутарҷим ба сохтани зарбулмасали барои забонаш нав саъй мекунад, хонанда онро ҳамчун зарбулмасали мавҷуд, вале ношинос қабул мекунад. Ин корро тарҷумон ба воситаи образҳои забонии хоси забони асл ва тарҷума анҷом додааст, ки аввалан, ба тарҷума хусусияти худӣ додааст, сониян, унсурҳои зебоишиносии сабкӣ дар тарҷума ҳифз кардааст, ки соҳибаш муаллифи нусхаи асл аст. Тарҷумаи образноки зарбулмасали «Ничто не вечно под луной» ба тоҷикии «Дар зери курси қамар ҳеҷ чиз абадӣ нест», ки дар ҷавҳири низ ба он ишорае доштем, аз ҷумлаи қорҳои мусбат ва ҳунармандонаи анҷомдодаи мутарҷим дар баргاردони образҳои забонӣ мебошад. Чунин тозақориҳои Ҳасан Ирфон дар матни осори тарҷумакардааш хеле зиёд буда, имкони баррасии ҳамаи онҳоро надорем. Фақат дар интиҳои гуфтор ҳамин қадар метавон гуфт, ки тарҷумаҳои дар боло анҷомдодаи мутарҷимро, ба ифодаи Ҳабиб Аҳрорӣ «кӣ тарҷума меномад? Инҳо асарҳои тоҷикианд!» [34, с. 121].

Ба ин тартиб, дар сабки тарҷумонии Ҳасан Ирфон чизи муҳим он аст, ки мутарчим шаклу мазмуни асарро ба хубӣ дарк карда, андешаи муаллифи нусхаи асл, тарзи баёни вай, руҳи асари бадеиро ба василаи воситаҳои тасвирии забони тоҷикӣ, дар таносуб бо хусусиятҳои сабкии забонҳои мабдаъу мақсад хунармандона акс карда тавонистааст. Ин равиш аз афзалияти бебаҳси хунари тарҷумонии Ҳасан Ирфон буда, чехраи хунарии ӯро ҳамчун нависанда ва тарҷумони осори бадеӣ дар ҳифзи сабки нусхаи асл дар дарозии замонҳо маҳфуз медорад.

Чунон ки ба мушоҳида расид Ҳасан Ирфон фаъолияти адабиашро аз тарҷумонӣ оғоз карда, дар инкишофи мактаби тарҷумаи тоҷикӣ саҳми сазовор гузоштааст. Тарҷумаи намунаҳои адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла сегонаи М. Горкий «Бачаги», «Дар байни мардум», «Университетҳои ман», Даниел Дефо «Робинзон Крузо», Жюль Верн «Бачаҳои капитан Грант», Чованоли «Спартак», Р. Такур «Завол» ва ғайра ба қалами ӯ тааллуқ дошта, ҳамчун тарҷумаи дақиқ ва бо нусхаи асл баробар писандида шудаанд. Омилҳои асосии муваффақияти мутарчим гароиш, интихоб ва тарҷумаи огоҳонаи осори бадеӣ буда, дар равиши интихобу тарҷума, табиати синфӣ, ҷанбаи иҷтимоӣ, собиқаи фарҳангии муаллиф ва наздикӣ ба тамоюлҳои сиёсӣ-идеологӣ давр низ таъсиргуздор будааст. Таҷрибаи Ҳ. Ирфон дар ин замина аз ҷанд ҷиҳат қобили мулоҳиза мебошад: аввалан вай дар тарҷума паёми нусхаи аслро дақиқ ифода карда тавонистааст, сониян мазмун, оҳанги баён ва тарзи ниғориши муаллифи нусхаи аслро ба забони тоҷикӣ табиӣ ифода кардааст, ки далели пойбанди ӯ ба тарҷумаи асил мебошад.

Осори тарҷумакардаи Ҳасан Ирфон намунаи барҷастаи ҳифзи сабки нусхаи асл буда, вай бо истифода аз унсурҳои сабкии гуфтугӯи шахсиятҳо, риояи оҳанги баён, корбурди усули тарҷумаи образ бо образ, реалияҳои сабки нависандаро дар тарҷума ҳифз кардааст, ки далели огоҳӣ ва маҳорати мутарчимии ӯст. Таҷрибаи ӯ нишон медиҳад, ки дар тарҷума на фақат унсурҳои сабкии гуфтугӯи шахсиятҳо ҳифз шудааст, балки мутарчим бо камали дақиқназарӣ мушаххасоти дигари сабкӣ, аз ҷумла таносуби комили вожаву

ибораҳо, вазъи иҷтимоиву ахлоқии шахсиятҳо, унсурҳои сабкии забони шифоҳӣ ва ғайраро қорбаст карда, ба ин васила сабки нигориши муаллифи нусхаи аслро ҳифз намудааст, ки гувоҳи тавоноии ҳунарии ӯ мебошад.

ХУЛОСА

Баъд аз таҳлилу баррасии фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон ба чунин хулоса омадем:

1. Ҳасан Ирфон аз чехраҳои шинохтаи адабиёти садаи бисти тоҷик буда, дар ташаккул ва таҳаввули насри тоҷик, тарҷумаи бадеӣ ва эҳёи равишҳову усулҳои инкишофи он саҳми бузург гузоштааст. Фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии вай бозгӯи муҳимтарин ҳодисаҳои ҳаёти адабӣ ва тағйиротҳои ҳунарию маънавии таърихи адабиёти навини тоҷик мебошад, ки пайдоиш ва тавсия ёфтани тарҷумаи бадеӣ яке аз аломатҳои ҳамин дигаргунии кулӣ ва таҷаддуди воқеии адабиёти тоҷик дар давоми фаъолияти нависандагӣ ва тарҷумонии ӯст [6-М].

2. Ҳасан Ирфон яке аз бунёдгузори насри тарҷумаҳои бадеии тоҷик буда, повестҳои «Ду ёр аз ду диёр», «Духтари Алчазоир» ва ҳикояи «Зарби нештар» бо хусусиятҳои мундариҷавӣ, ғоявӣ ва зебоишинохтӣ нақш ва ҷойгоҳи ӯро дар таърихи ташаккули насри навини тоҷик муайян ва мушаххас менамоянд. Осори бадеии нависанда аз ҷиҳати сохт, дарунмоя ва тарзи нигориш ҷолиби диққат буда, бозгӯи муҳимтарин равишҳои инкишофи насри воқеагаро ва иҷтимоии тоҷиканд. Нависанда жанри ёддоштро бо роману повест омезиш дода, бо истифода аз санадҳои ҳаётӣ намунаи романи тарҷумаҳои воқеагаро ва иҷтимоию бадеиро дар насри тоҷикӣ ташаккул бахшид, ки тасвири шахсияти озодихоҳ, дигарандеш ва бурунмояи маънавӣ ва ҳунарии ин гуна осорро ташкил медиҳад [2-М].

3. Романи Ҳасан Ирфон «Дар кулбаи косибон» на фақат дар эҷодиёти нависанда, балки дар адабиёти тоҷик асари марҳилавӣ ба шумор меояд. Ин роман баъд аз «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ ва «Субҳи ҷавонии мо»-и Сотим Улуғзода асарест, ки ҳақиқати воқеиятҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Осиеи Миёна ва баъзе кишварҳои ҳамсоия онро дар алоқамандӣ бо сарнавишти намоёндагони табақаҳои гуногуни халқҳои ин минтақа тасвир ва арзёбӣ кардааст. Ин асар сабки хоси нависандаро дар шинохт ва тасвири воқеиятҳо

муайян кард ва марҳилаи муҳимми инкишофи насри бадеии воқеагароро мушаххас сохт. Роман аз назари тасвири вуқуъгароёнаи ҳодисаҳои ҳаёт ва сарнавишти инсонҳо, ки ба таҳаввулотҳои сиёсии давр рабт мегирад, ҳарфи тозаи ҳунармандона дар адабиёти давраи мавриди назари тоҷик мебошад [2-М].

4. Ҳасан Ирфон ду повест – «Ду ёр аз ду диёр» ва «Духтари Алҷазоир» ва ҳикояи «Зарби шамшер»-ро мерос гузоштааст, ки бо усули тасвир ва фарогирии воқеаҳои ҳаёти иҷтимоии Тоҷикистону Озарбойҷон ва кишвари Алҷазоир ҳарфи тоза ва монданӣ дар насри тоҷикӣ ҳастанд. Муҳимтарин хусусияти мундариҷавӣ, жанрӣ ва зебоишинохтии ин асарҳоро тасвири айнӣ, чашмандоз ва бардошти воқеъбинонаи муаллиф аз воқеияти зиндагӣ ва сарнавишти инсонҳо муайян ва мушаххас менамояд. Ин се асар фикру андешаи муайяни нависанда дар бораи воқеиятҳои зиндагӣ буда, бозгӯи наҳваи бархӯрди муаллиф бо зиндагӣ ва фалсафаи он мебошад, ки ифодагари шеваи хоси нависанда дар баёни мавзуи мавриди назараш аст. Ба ифодаи дақиқтар, Ҳасан Ирфон аз зумраи нависандагонест, ки воқеиятҳои ҷаҳонро бо чашмони худ дида, мушқилоти онро ҳис карда, чизҳои дар ҳаллоқияташ ташаккул ёфтаре бо дид ва тарзи ҳудаш тасвир кардааст, ки паҳлуҳои мусбат ва манфӣ дорад.

5. Ҳасан Ирфон яке аз бунёдгузори тарҷумаи бадеии тоҷикӣ буда, ба василаи ҳунари тарҷумонӣ ва иштироки бевоситааш дар ҷараёни эҷоду таҳрири осори тарҷумавӣ асосҳои назарӣ ва амалии ин ҳунарро пайрезӣ намуд. Ҳарчанд таърихи тарҷумаи тоҷикӣ ба замонҳои қадим мерасад, Ҳасан Ирфон яке аз чанд тана буд, ки дар солҳои 30-юми асри ХХ тарҷумаи комилан нав ва аминро асос гузошт ва равишҳои ташаккул ва таҳаввули онро муайян намуд [4-М].

6. Дониستاني забони мабдаъ ва мақсад, мавзӯ, руҳия ва тамоюли фикрӣ, хабардориву баҳрамандӣ аз пешинаи фарҳангии нависандае, ки осорашро мутарҷим тарҷума кардааст ва тавоноии баёни адабӣ омилҳои будаанд, ки заминаро барои тарҷумаи дақиқ ва саҳеҳи Ҳасан Ирфон ба вучуд оварда, дар шаклирии усул ва равишҳои тарҷумаи саҳеҳ мусоидат кардаанд [4-М].

7. Ҳасан Ирфон аз ҷумлаи мутарҷимоне буд, ки бевосита аз забони мабдаъ ё миёнҷӣ тарҷума мекард. Маҳз бо кӯшиши ӯ хонандаи тоҷик дар солҳои 30-юми

асри XX бо намунаҳои адабиёти ҷаҳон ошно гардид, ки зери таъсири идеологияи давр ҳадафи сиёсӣ ва иҷтимоии интиҳобӣ дошт. Агар дар оғоз ҳадафи тарҷумаҳо чалби инсон ба меҳнат, мустақилияти иқтисодӣ ва маърифатомӯзӣ бошад, Ҳасан Ирфон тадриҷан тарҷумаро дар хидмати маънавии ҷомеа ва рушди ахлоқи иҷтимоӣ гузошт, ки рангҳои замонаро дар худ инъикос мекард. Дар ин замина тарзи интиҳоб ва тарҷумаи вай бо муосиронаш қаробати маънавӣ дошт [4 -М].

8. Тарзи тарҷумаи Ҳасан Ирфон бо ҳифзи сабк ва амонатнигаҳдорӣ аз мутарҷимони муосираш фарқ дошт. Агар аввалин мутарҷимон то ҷое мазмуни асарро тағйир дода, номҳои бегонаро бо номҳои худӣ иваз ва ҳатто пораҳои ашъори ҳикматомези гузаштагонро ба он илова карда бошанд, Ҳасан Ирфон аз аввалин қадамхояш ин суннатро қабул накард ва амонатнигоҳдорӣ ва ҳифзи сабкро маҳаки эътибор қарор дод ва тадриҷан ин равиш дар фаъолияти тарҷумонии ӯ ташаккул ёфт [5-М].

9. Усули тарҷумаи Ҳасан Ирфон аз оғоз ба қонунҳои асосии тарҷума, яъне, донишдони маводи тарҷума, забони асли асар (забони мабдаъ) ва донишдони забони модарии худ таъриф дошт. Ба ин далел, аксари тарҷумаҳои ӯ ҳамчун асари дурахшони адабӣ пазируфта шуда ва дар се даҳсолаи садаи бистум ду даҳсолаи асри бисту як мавриди қабули хонандагон қарор доштаанд, ки намунаи он сегонаи М. Горкий – «Бачагӣ», «Дарбадарӣ» «Университетҳои ман», романи Даниел Дефо «Робинзон Крузо», Жюль Верн «Бачаҳои капитан Грант», А. Толстой «Ғалла», Н. Чернишевский «Чӣ бояд кард?», Р. Ҷованоли «Спартак», Салтиков-Шедрин «Ҷанобон Головлёвҳо», Робиндронат Такур «Завол» ва ғайра мебошанд. Ин тарҷумаҳо равиши нави тарҷумаи бадеиро рақам заданд, ки бо хусусияти амонатнигаҳдорӣ фарқ доштанд [5-М].

10. Ҳасан Ирфон дар таҷрибаи тарҷумонияш барои интиқоли мафҳумҳое, ки дар забони нусхаи асл баён шудаанд, тарзи қобили пазириши хонандаро дар забони тоҷикӣ кашф карда тавонист. Аз ин ҷиҳат, вай аз ибтидо дар ин тарзи тарҷума масъул ва амонатнигаҳдор буд ва то охири тарҷумааш ба ин усул содиқ монд. Тарҷумаҳои ӯ аз ҷиҳати ифодаи мазмун ва ҳам сабк амин буда,

ҳамаи хусусиятҳои мундариҷавӣ ва сохтори услубии нусхаи асло дар худ ҳифз кардаанд.

11. Мутарҷим дар вақти тарҷума аз унсурҳои сабқӣ, аз ҷумла, таносуби воситаҳои тасвир, гуфтугӯ, лаҳн, тарҷумаи образ бо образ, зарбулмасалу мақол ва монанди инҳо бо камоли дақиқназарӣ истифода карда, ба ин васила, сохтори маънавӣ ва зебоишиносии нусхаи асло ҳифз кардааст. Дарки бори отифии вожаҳову таъбирот аз имтиёзоти дигари тарҷумаҳои Ҳасан Ирфон буда, дар ҳифзи амонати муаллифи нусхаи асл нақши калидӣ доштаанд [5-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Пажӯҳиши ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии диссертатсия моро водор намуд, ки барои омӯзиши амалии он чунин тавсияҳоро пешниҳод намоем:

1. Диссертатсия ба унвонҷӯёни дарачаи илмӣ ва муҳаққиқони соҳа дар омӯзиш ва таҳқиқи вижагиҳои зиндагинома ва фаъолияти адабию нависандагии адибони дигар мусоидат карда метавонад.

2. Нуқтаҳои асосии диссертатсия барои ошно намудани чеҳраи адабии яке аз адибон ва мутарҷимони варзидаи адабиёти муосири тоҷик Ҳасан Ирфон дар илми адабиётшиносии тоҷик саҳифаҳои тозае боз хоҳад намуд.

3. Маводи диссертатсия метавонад барои таҳқиқи амиқи масъалаҳои назарӣ ва амалии тарҷумаи бадеӣ ва тарҷумашиносӣ имкони мусоид фароҳам оварад.

4. Матолиби таҳқиқии диссертатсия дар иншо намудани таҳқиқотҳои бунёдӣ дар заминаи насри бадеии тоҷикӣ истифода хоҳад шуд.

5. Таҷрибаи Ҳасан Ирфон далели он аст, ки тавачҷуҳи муҳаққиқон бояд ба таҳқиқи қиёсӣ ва таъминии типологӣи ҷараёни тарҷума ва бурду боҳти он равона гардад.

6. Таҳқиқи фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфонро дар шакли диссертатсия барои муайян намудани мухтассоти ҷараёни инкишофи тарҷумаи бадеӣ ва фаъолияти эҷодии мутарҷимони алоҳида мусоидат хоҳад намуд.

7. Маводи диссертатсия барои таҳқиқ, арзёбӣ ва таълими таърихи адабиёти тоҷик, назарияи тарҷумаи бадеӣ ва равишҳои асосии тарҷумаи бадеӣ, сабки тарҷума, курс ва семинарҳои ихтисосии факултетҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи амалӣ фароҳам меоварад.

8. Мероси бадеӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон, ҷанбаҳои ҳунарии осори бадеӣ ва тарҷумаҳои ӯ метавонад ҳамчун таҷриба мавриди омӯзиши адибони ҷавон, мутарҷимони навкор ва омӯзгороне, ки дар донишгоҳҳо аз ин қисмат дарс мегуянд, қарор гирад.

Дар маҷмуъ, таҳқиқи диссертатсионии «Фаъолияти адабӣ ва тарҷумонии Ҳасан Ирфон» заминагузори пажухишҳои вижаи илмӣ дар ин самт буда, бояд таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба омӯзиш ва баррасии мушкилоти бунёдии соҳаи тарҷума ҷалб намояд. Таҳқиқи густурдаи ин мавзӯ дар заминаи тарҷумаи бадеӣ ва назарияи он, аз ҷумла масъалаҳои мубрами адабиётшиносӣ буда, дурнамои мавзуи таҳқиқи диссертатсиониро (рисолавӣ) собит месозад.

РҶҶҶҶҶҶ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳо

1. Бегим, С. Лаълбаҳодур [Матн] / С. Бегим // Ҷикояҳои Ҳинд ва Покистонӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – С. 86 – 102.
2. Верн, Ж. Бачаҳои капитан Грант [Текст] / Ж. Верн. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1938. – 558 с.
3. Верн, Ж. Дети капитан Гранта [Текст] / Ж. Верн. – Москва: Машиностроение, 1983. – 638 с.
4. Горкий, М. Бачагӣ [Матн] / М. Горкий. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1951. – 274 с.
5. Горкий, М. Дар байни мардум [Матн] / М. Горкий. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1952. – 424 с.
6. Горкий, М. Университетҳои ман [Матн] / М. Горкий. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз панҷ ҷилд. Ҷилди 4. Бачагӣ. Дарбадарӣ. Университетҳои ман. – Душанбе: Ирфон, 1976. – С. 591 – 734
7. Горкий, М. Избранное [Текст] / М. Горкий: Москва: Детская литература, 1982. – 685 с.
8. Дефо, Д. Зиндагӣ ва саргузаштҳои ғалатии Робинзон Крузо [Матн] / Д. Дефо. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1952. – 319 с.
9. Дефо, Д. Робинзон Крузо [Матн] / Д. Дефо. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 264 с.
10. Дефо, Д. Робинзон Крузо [Матн] / Д. Дефо. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2020. – 239 с.
11. Дефо, Д. Робинзон Крузо [Матн] / Д. Дефо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 206 с.
12. Дефо, Д. Робинзон Крузо [Текст] / Д. Дефо. – Москва – Ленинград: Государственное Издательство Детской Литературы. Министерство Просвещения РСФСР, 1951. – 255 с.
13. Дефо, Д. Робинзон Крузо [Текст] / Д. Дефо. – Москва: Высшая школа, 1990. – 543 с.

14. Джованьоли, Р. Спартак. Роман [Текст] / Р. Джованьоли. – Москва: Издательство Правда, 1985. – 621 с.
15. Ирфон, Ҳ. Ду ёр аз ду диёр [Матн] / Ҳ. Ирфон. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 166 с.
16. Ирфон, Ҳ. Духтари Алчазоир [Матн] / Ҳ. Ирфон // Шарқи сурх. – 1962. – №9. – С. 45-61.
17. Ирфон, Ҳ. Зарби нештар. Ҳикоя [Матн] / Ҳ. Ирфон // Садои Шарқ. – 1987. – С. 27 – 33.
18. Ирфон, Ҳ. Дар кулбаи косибон. Роман [Матн] // Ҳ. Ирфон. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 415 с.
19. Куприн, А. И. Поединок. Рассказы [Текст] / А. И. Куприн. – Якутское книжное издательство, 1987. – 375 с.
20. Куприн, А. И. Чанги тан ба тан. Повест ва ҳикояҳо [Матн] / А. И. Куприн. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 319 с.
21. Муқанов, С. Мактаби ҳаёт. Китоби яқум [Матн] / С. Муқанов. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 482 с.
22. Муқанов, С. Школа жизни. Повест о юности [Текст] / С. Муқанов. – Алма – ата: Казахское Государственное Издательство Художественной литературы, 1958. – 425 с.
23. Полевой, Б. Достони марди ҳақиқӣ [Матн] / Б. Полевой. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 418 с.
24. Салтыков-Щедрин, М. Е. Господа Головлевы [Текст] / М. Е. Салтыков – Щедрин. – Москва: Художественная литература, 1986. – 343 с.
25. Такур, Р. Завол. Роман [Матн] / Р. Такур. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 310 с.
26. Тагор, Р. Собрание сочинений. Том третий. Песчинка. Роман. Крушение. Роман [Текст] / Р. Тагор. – Москва: Художественная литература, 1982. – 447 с.

27. Чернышевский, Н. Г. Чӣ бояд кард? Аз ҳикояҳои оид ба одамони нав [Матн] / Н. Г. Чернышевский. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – 623 с.
28. Ҳикояҳои Ҳиндӣ ва Покистонӣ [Матн] / – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 326 с.

II. Адабиёти илмӣ-назариявӣ

29. Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т. 1. [Текст]. – Москва, 1967. – 142 с.
30. Адхам, А. Тарчума шеъри ман аст [Матн] / А. Адхам // Маориф ва маданият. – 1981. – 25 – уми август.
31. Айнӣ, С. Оид ба забон ва услуби тарчумаҳои дабиёти бадеӣ [Матн] / С. Айнӣ // Шарқи сурх. – 1958. – №4. – С. 36-48.
32. Алексеев, М. П. Проблемы художественного перевода [Текст] / М. П. Алексеев // Сборник трудов Иркутского Университета. Т. 18, выпуск 1, 1931. – С. 149-196.
33. Асозода, Х. Адабиёти тоҷик дар садаи бист [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе, 1999. – 280 с.
34. Ахрорӣ, Ҳ. Сухбат аз санъати тарчума [Матн] / Ҳ. Ахрорӣ // Садои Шарк. 1984. – № 5. – С. 115-128.
35. Бадалов, Б. К. Гоголь и таджикская литература [Текст] / Б. К. Бадалов. – Душанбе: Маориф ва маданият, 2004. – 182 с.
36. Бархударов, Л. С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода [Текст] / Л. С. Бархударов. – Москва, 1975. – 260 с.
37. Бақозода, Қ. Нависанда ва идеали замон [Матн] / Қ. Бақозода. – Душанбе: Адиб, 1987. – 254 с.
38. Белинский, В. Г. Пол. собр. соч. Т. 1 [Текст] / В. Г. Белинский. – Москва: Советский писатель, 1962. – 378 с.
39. Бехбудӣ, М. Марди покфитрат [Матн] / М. Бехбудӣ // Маданияти Тоҷикистон. – 1983. – 5 – уми апрел.

40. Брагинский, И. С. Исследование по таджикской культуре [Текст] / И. С. Брагинский. – Москва: Наука, 1977. – 287 с.
41. Брагинский, И. С. К изучению узбекско – таджикских литературных связей [Текст] / И. С. Брагинский // Взаимосвязи литератур Востока и Запада. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1972. – С. 12 -24.
42. Брагинский, И. С. Классика и современность [Текст] / И. С. Брагинский // Памир. – 1975. – №8. – С. 80-84.
43. Брагинский, И. С. Назаре ба тараққиёти адабиёти советии тоҷик [Матн] / И. С. Брагинский // Шарқи сурх. – 1948. – № 3. – С. 19-22.
44. Брагинский, И. С. Раз ишление над прочитанной книгой [Текст] / И. С. Брагинский // Памир. – 1969. – № 4. – С. 98-100.
45. Влажов, С. , Флорин, С. Непереводимое в переводе [Текст] / С. Влажов, С. Флорин // Мастерство перевода. Сборник шестой, 1969. – Москва: Советский писатель, 1970. – С. 432-456.
46. Вопросы художественного перевода [Текст] / – Москва: Советский писатель, 1955. – 309 с.
47. Галь, Н. Слово живое и мертвое. Из опыта переводчики и редактора [Текст] / Н. Галь. – Москва, 1972. – 220 с.
48. Гачечиладзе, Г. Художественный перевод и литературные взаимос-вязи [Текст] / Г. Гачечиладзе. – Москва: Советский писатель, 1980. – 254 с.
49. Гаффоров, Р. Тарчума ва забони адабӣ [Матн] / Р. Гаффоров. Нависанда ва забон.- Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 151-178
50. Гаффоров, Р «Доғистони ман» ва риояи услубии он дар тарчума [Матн] / Р. Гаффоров Нависанда ва забон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 179-203
51. Гаффоров, Р. Ҷам лаъл ба даст ояду... [Матн] / Р. Гаффоров // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 28-уми август.
52. Гафуров, Г. Развития перевода в Узбекистане [Текст] / Г. Гафуров. – Ташкент, 1973. – 180 с.
53. Давронов, А. Пайвандҳои адабии халқи тоҷик [Матн] / А. Давронов. Адабиёт ва маърифати инсон. – Душанбе, 2006. – С. 7-93.

54. Давронов, С. Тарчумаи асарҳои Т. Г. Шевченко ба забони тоҷикӣ [Матн] / А. Давронов // Шарҳи сурх. – 1961. – № 3. – С. 105-110.
55. Демидчик, Л. Н. Зарождение и становление таджикской драматургии (1929 – 1941) [Текст] / Л. Н. Демидчик // Вопрсы таджикской советский драматургии и театра. – Душанбе, 1957. – С. 36-42.
56. Демидчик, Л. Н. Айнӣ ва М. Горкий [Матн] / Л. Демидчик // Паёми бародарӣ. Маҷмуаи мақолаҳо оид ба робитаҳои адабии халқи тоҷик. Мураттибон Валӣ Самад, Ҳамроқул Шодиқулов. – Душанбе: Дониш, 1972. – С. 84-94.
57. Демидчик, Л. Н. Ҳаракати адабии солҳои сӣ, хусусият ва тамоюлотҳои асосии он [Матн] / Л. Н. Демидчик // Таърихи адабиёти советии тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 5-44.
58. Демидчик, Л. Аз сухан ба амал гузарем [Матн] / Л. Демидчик // Маданияти Тоҷикистон. – 1981 – 30 – уми октябр.
59. Демидчик, Л. Н. Таҳаввули тарҷумаи реалистӣ дар адабиёти тоҷик [Матн] / Л. Н. Демидчик // Садои Шарқ. – 1985. – № 10. – С. 118-125.
60. Денисов, П. Н. Принципи моделирование языка [Текст] / П. Н. Денисов. – Москва, 1965. – 138 с.
61. Дерюгин, А. А. Третьяковский – переводчик [Текст] / А. А. Денисов. – Издательство Саратовского Университета, 1985. – 190 с.
62. Дехотӣ, А. Барои сифати баланди тарҷумаи асарҳои назм [Матн] / А. Дехотӣ. Куллийет. Ҷ. 5. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 162-167.
63. Ёров, Р., Қайум, Р. Ҷанги тан ба тан [Матн] / Р. Ёров, Р. Қайум // Маориф ва маданият. – 1964. – 9 – уми июн.
64. Зарринқӯб, А. Ин китобҳо, ин нависандагон [Матн] / А. Зарринқӯб. – Аз чизҳои дигар. Маҷмуаи нақд, ёддошт, баррасӣ ва намоишвора. – Техрон, 1379. – С. 207-256.
65. Зис, О. Пояҳои хунариносии илмӣ. Тарҷумаи К. М. Пайванд [Матн] / О. Зис. – Техрон, 1360. – 264 с.

66. Илек, Б. Вклад Иржи Левого [Текст] / Б. Илек // Мастерство перевода. Сборник шестой. – Москва: Советский писатель, 1969. – С. 393-405.
67. Ирфон, Ҳ. Ба назари ман [Матн] / Ҳ. Ирфон // Шарқи сурх. – 1962. – № 6. – С. 67-73.
68. Ирфон, Ҳ. Ранҷбарони Эрон [Матн] / Ҳ. Ирфон // Шуълаи инқилоб. – 1920. – 8 – уми март.
69. Ирфон, Ҳ. Ёддоштҳои ман дар бораи устод Айнӣ [Матн] / Ҳ. Ирфон // Шарқи сурх. – 1963. – № 11. – С. 28-44.
70. Камолиддинов, Б. Нависанда ва забони адабии тоҷик [Матн] / Б. Камолиддинов. Сухандонон сухан санчида гӯянд. – Душанбе, 2005. – С. 22-50.
71. Кашкин, И. Для читатель – современника [Текст] / И. Кашкин. – Москва: Советский писатель, 1968. – С. 630.
72. Краткая литературная энциклопедия. Т. 5. [Текст]. – Москва, 1958. – С. 66-164.
73. Конрад, Н. И. Запад и Восток [Текст] / Н. И. Конрад. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. – 495 с.
74. Копанев, П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода [Текст] / П. И. Копанев. – Минск, 1972. – 294 с.
75. Копелов, Л. Гете: художественные переводы и «мировая литература [Текст] / Л. Копелов // Мастерство перевода. – Москва: Советский писатель, 1973. – С. 406 – 442.
76. Коптилов, В. Оригиналы и перевод [Текст] / В. Коптилов. – Киев, 1972. – 268 с.
77. Коптилов, В. Перевод с русского [Текст] / В. Коптилов // Мастерство перевода. Сборник, девятый. – Москва: Советский писатель, 1973. – С. 153-170.
78. Крупнов, В. Н. В творческой лаборатории переводчика, Очерки по профессиональному переводу [Текст] / В. Н. Крупнов. – Москва, 1976. – 213 с.

79. Қамаров, А. «Дар кулбаи косибон» – романи тарчимаиҳоӣ [Матн] / А. Қамаров // Маҷмуаи асарҳои илмии аъзоёни кафедраи забон ва адабиёти тоҷик / – Университети давлатии Самарқанд ба номи Алишер Навоӣ. Серияи нав, № 213. – С. 72-76.
80. Левин, Ю. Д. Взаимосвязи литератур и истории перевода [Текст] / Ю. Д. Левин // Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. – Москва, 1961. – С. 305-308.
81. Левин, Ю. Об историзме в подходе к истории перевода [Текст] / Ю. Левин // Мастерство перевода. – Москва: Советский писатель. 1962. – С. 373-395.
82. Левый, И. Состояние теоретической мысли в области перевода [Текст] / И. Левый / Мастерство перевода. Сборник шестой, 1969. – Москва: Советский писатель, 1970.
83. Левый, И. Искусство перевода [Текст] / И. Левый. – Москва, 1974. – 220 с.
84. Лоч, Д., Вот, А., Дигез, Д. Назарияи румон. Мутарчим Ҳусайни Поянда [Матн] / Д. Лоч, А. Вот, Д. Дигез. – Техрон: Баҳор, 1374. – 270 с.
85. Мирсодиқӣ, Ҷ. Аносири наср [Матн] / Ҷ. Мирсодиқӣ. – Техрон: Интишороти Шифо, 1367. – 499 с.
86. Морозов, М. Пособие по переводу русской художественной прозы на английский язык [Текст] / М. Морозов. – Москва: Издательства лит. на иностранных языках, 1956. – 180 с.
87. Мусулмонқулов, Р. Муаммои тарҷума [Матн] / Р. Мусулмонқулов // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 20 октябр.
88. Мухтор, Ш. Замон ва тарҷумон [Матн] // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 21-уми август.
89. Найда, Ю. Нақши мутарчим [Матн] / Баргузидаи мақолаҳои нашри дониш (3). Маркази нашри донишгоҳӣ, – Техрон, 1365. – С. 15-29.
90. Начафӣ, А. Масъалаи амонат дар тарҷума [Матн] / А. Начафӣ // Баргузидаи мақолаҳои нашри дониш (3). Маркази нашри донишгоҳӣ. – Техрон, 1365. – С. 3-4.

91. Николаев, П. А. и другие. История русского литература [Текст] / П. А. Николаев, А. С. Курилов, А. Л. Гришулин. – Москва: Высшая школа, 1980. – 349 с.
92. Одинаев, Н. Робитаҳои адабӣ: таҷрибаи амалии эҷодӣ ва пажӯҳиши илмӣ [Матн] / Н. Одинаев. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 189 с.
93. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик [Матн]. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1957. – 410 с.
94. Паёми бародарӣ. Маҷмуаи мақолаҳо оид ба робитаҳои адабии халқи тоҷик [Матн] / Мураттибон В. Самад, Ҳ. Шодиқулов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 240 с.
95. Попович, А. Проблемы художественного перевода [Текст] / А. Попович. – Москва: Высшая школа, 1980. – 197 с.
96. Принципи моделирование языка [Матн]. – Москва, 1965. – 138 с.
97. Рахмонов, З. Проблемы художественного перевода и литературных связей (Горкий и таджикская литература) [Текст] / З. Рахмонов //АКД. – Душанбе, 1990. – 24 с.
98. Раҷабӣ, М. Насри тоҷикии замони ҷанг. Таҳаввулоти поэтика [Матн] / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Дониш, 1990. – 220 с.
99. Рецквер, Я. И. Теория перевода и переводческая практика [Текст] / Я. И. Рецквер. – Москва, 1974. – 248 с.
100. Рыльский, М. Г. Искусство перевода [Текст] / М. Г. Рыльский. – Киев, 1975. – 168 с.
101. Россельс, В. Перевод и национальное своеобразие подлинника [Текст] / В. Россельс // Вопросы художественного перевода – Москва: Советский писатель, 1955. – С. 170-176.
102. Росселс, В. Нужна история художественного перевода в СССР [Текст] / В. Росселс // Мастерство перевода. Сборник. – Москва: Советский писатель, 1963. – С. 53-62.
103. Сайфуллоев, А. Дӯстии халқҳо – дӯстии адабиётҳо [Матн] / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 221 с.

104. Сайфуллоев, А. Назаре ба таърихи равобити адабии халқҳои тоҷикӣ қазок [Матн] / А. Сайфуллоев // Паёми бародарӣ. – Душанбе: Дониш, 1972. – С. 130-164.
105. Садулаев, Д. М. Перевод как фактор литературного влияния [Текст] / Д. М. Садулаев. – АКД. – Душанбе, 1990. – 26 с.
106. Самад, В. Равобити адабӣ ва ҷараёни инкишофи адабиёт [Матн] / В. Самад Паёми бародарӣ. Маҷмуаи мақолаҳо оид ба робитаҳои адабии халқи тоҷик. Мурағибон В. Самад, Ҳ. Шодиқулов. – Душанбе: Дониш, 1972. – С. 7-26.
107. Собир, Ш. Тарҷумаи бадеӣ ё нусхабардорӣ [Матн] / Ш. Собир // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 9 – уми октябр.
108. Соболев, Л. Н. Пособие по переводу с русского языка на французский [Текст] / Л. Н. Соболев. – Москва: Учпедгиз, 1952. – 310 с.
109. Солеҳов, С. Барои таҷрибаи эҷодкорона [Матн] / С. Солеҳов // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 13 август.
110. Сулҳҷӯ, А. Баҳс бар мабони тарҷума [Матн] / А. Сулҳҷӯ // Барғузидаи мақолаҳои нашри дониш (3). Маркази нашри донишгоҳӣ. – Техрон, 1365. – С. 37-53.
111. Табаров, С. Гогол ва адабиёти тоҷик [Матн] / С. Табаров // Шарқи сурх. – 1952. – № 3. – С. 118-122.
112. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Насри солҳои 30. [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1975. – 308 с.
113. Тилавов, Б. Тарҷума санъат аст [Матн] / Б. Тилавов // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 4 – уми сентябр.
114. Турсунзода, М. Маҳорати бадеии нависандагонро пай дар пай баланд бардорем [Матн] / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1951. – № 5. – С. 110-115.
115. Турсунзода, М. Адабиёти тоҷик дар мубориза барои идеалҳои коммунизм [Матн] / М. Турсунзода // Садои Шарқ. – 1966. – № 5. – С. 49-81.
116. Турсунзода, М. Ҳар гулеву яу бӯе [Матн] / М. Турсунзода // Маориф ва маданият. – 1977. – 11-уми январ.

117. Улуғзода, С. Аз дафтари ёддоштҳои ман [Матн] / С. Улуғзода // БАС. – 1935. – № 11. – С. 12-21.
118. Улуғзода, С. Чашмаи хушкнашавандаи маҳорати бадеӣ [Матн] / С. Улуғзода // Шарқи сурх. – 1960. – № 11. – С. 118-120.
119. Улуғзода, С. Серталабӣ ва ғамхорӣ [Матн] / С. Улуғзода // Садои Шарқ. – 1966. – № 5. – С. 117-122.
120. Файзуллоев, Р. Национальный колорит в художественном переводе [Текст] / Р. Файзуллоев. – Ташкент: Фан, 1979. – 220 с.
121. Фёдоров, А. В. Введение в теории перевода [Текст] / А. В. Фёдоров. – Москва: Издательства иностранных языках, 1958. – 381 с.
122. Фёдоров, А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) [Текст] / А. В. Фёдоров. – Москва, 1983. – 264 с.
123. Фёдоров, А. В. Искусство перевода и жизнь литературы. Очерки [Текст] / А. В. Фёдоров. – Ленинград, 1983. – 178 с.
124. Храпченко, М. Б. Творческое индивидуальность писателя и развития литературы [Текст] / М. Б. Храпченко. – Москва: Художественная литература, 1977. – 446 с.
125. Хачатурян, Н. Реалии переводимости [Текст] / Н. Хачатурян // Мастерство перевода. Сборник девятый. – Москва: Советский писатель, 1973. – С. 42-61.
126. Хихадзе, Л. Первый грузинский перевод «Героя нашего времени» [Текст] / Л. Хихадзе // Мастерство перевода. Сборник девятый. – Москва: Советский писатель, 1973. – С. 298-317.
127. Холмухаммадов, Н. Кушоиши қор [Матн] / Н. Холмухаммадов // Маданияти Тоҷикистон. - 1981. – 21 – уми август.
128. Холмухаммадов, Н. Як ҳикмати тарҷума [Матн] / Н. Холмухаммадов // Садои Шарқ. – 1983. – № 5. – С. 115-120.
129. Ҳақим, А. Дар қаламрави сухан [Матн] / А. Ҳақим. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 224 с.

130. Ҳамидов, Ҳ. Ҳасан Ирфон [Матн] / Ҳ. Ҳамидов // Маориф ва маданият. – 1964. – 4 – уми май.
131. Ҳамроев, Ҷ. Эмомалӣ, С. Назарияи адабиёт [Матн] / Ҷ. Ҳамроев, С. Эмомалӣ. – Душанбе: Дониш, 2020. – 240 с.
132. Ҳошим, Р. Масъулиятшиносӣ [Матн] / Р. Ҳошим // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 18 – уми август.
133. Ҳошим, Р. Горкий дар забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. Мақолаҳо ва ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1988. С. 221-227.
134. Ҳошим, Р. Айнӣ ва аввалин китобҳои дарсӣ [Матн] / Р. Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. Мақолаҳо ва ёддоштҳо. – Душанбе: «Адиб», 1988. – С. 79-89.
135. Ҳошим, Р. Омили ҳамдигаршиносӣ [Матн] / Р. Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. Мақолаҳо ва ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 209-213.
136. Шодиқулов, Ҳ. Тарҷума чӣ тавр бояд шавад? Мусоҳиба бо Ш. Шараф [Матн] / Ҳ. Шодиқулов // Маданияти Тоҷикистон. – 1981. – 14 – уми август.
137. Шукуров, М. Асарҳои Николай Василевич Гогол ба забони тоҷикӣ [Матн] / М. Шукуров // Мактаби советӣ. – 1952. – № 3. – С. 26-30.
138. Шукуров, М. Паҳлуҳои таҳқиқи бадеӣ. Баъзе масъалаҳои адабиёти ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 273 с.
139. Шукуров, М. Таърихи адабиёти советии тоҷик [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1980. – 384 с.
140. Шукуров, М. Роман ва повест дар адабҳои халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон [Матн] / М. Шукуров. Пайвади замонҳо ва халқҳо. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 1982. – С. 62-119.
141. Шукуров, М. Жанри таърихӣ ва ҳудогоҳии халқ [Матн] / М. Шукуров. Пайвади замонҳо ва халқҳо. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 1982. – С. 159-168.
142. Шукуров, М. Таърихномаи бадеии инқилоб [Матн] / М. Шукуров. Пайвади замонҳо ва халқҳо. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 1982. – С. 170-182.

143. Шукуров, М. Тарҷумаи бадеӣ дар марҳилаи имрӯзаи адабиёт [Матн] / М. Шукуров // Садои Шарқ. – 1983. – № 10. – С. 173-121.
144. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 456 с.
145. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 3. [Матн]. – Душанбе, 1981. – 554 с.
146. Юсупов, К. Сотим Улуғзода ва повести тарҷумаиҳолии ӯ «Субҳи ҷавонии мо» [Матн] / К. Юсупов. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 126 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Боронов У. Х. Гузаштае, ки ҳамеша бо мост [Матн] /У. Х. Боронов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – №6. – С. 211-217.

[2-М]. Боронов У. Х. Тарҷумони пайкҳои руҳи башарӣ [Матн] /У. Х. Боронов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – №1. – С. 211-217.

[3-М]. Боронов У. Х. Мутарҷиме дар мақоми роҳкушо [Матн] /У. Х. Боронов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – №2. – С. 263-269.

[4-М]. Боронов У. Х. Риояти амонат дар тарҷума [Матн] /У. Х. Боронов // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмӣ). Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2022. – №1. – С. 115 -123.

[5-М]. Боронов У. Х., Боқиев Ҳ. О. Вижагиҳои сабки тарҷумаи тоҷикӣ ва нақши Ҳасан Ирфон дар таҳаввули он [Матн] / У. Х. Боронов, О. Ҳ. Боқиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2022. – № 6 (91). – С. 191-196.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Боронов У. Х. Нигоҳе гузаро ба сарнавишти Ҳасан Ирфон [Матн] /У. Х. Боронов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 90 – солагии таъсисёбии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ ва 50 – солагии таъсисёбии кафедраи забонҳои хориҷии умумидонишгоҳӣ. – Душанбе, 2021. – С. 34-39.

[7-М]. Боронов У. Х. Осори адибони ҷаҳон дар тарҷумаи Ҳасан Ирфон [Матн] /У. Х. Боронов// Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ (21 – уми феврал) дар мавзӯи «Истиклоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ». – Душанбе, 2022. – С. 72-75.